

ISSN 2617-9660

[https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-2\(20\)](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-2(20))

МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ
З ПИТАНЬ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

**ЕКСПЕРТ:
ПАРАДИГМИ ЮРИДИЧНИХ НАУК
І ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ**

EXPERT: PARADIGM OF LAW
AND PUBLIC ADMINISTRATION

№ 2 (20) – квітень-травень 2022

ISSN 2617-9660

DOI: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-2\(20\)](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-2(20))

МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР СУДОВОЇ
ЕКСПЕРТИЗИ З ПИТАНЬ
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ
ПЕРСОНАЛОМ

ЕКСПЕРТ: ПАРАДИГМИ ЮРИДИЧНИХ НАУК І ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

EXPERT: PARADIGM OF LAW
AND PUBLIC ADMINISTRATION

№ 2(20) квітень-травень 2022

Електронне наукове видання
підготовлене у науковому партнерстві
із Всеукраїнською Асамблеєю
докторів наук з державного управління

Київ
Видавництво Ліра-К
2022

Редакція

Головний редактор
Романенко Євген Олександрович,
доктор наук з державного управління, професор,
Проректор з наукової роботи Національного
авіаційного університету, Президент Асамблеї
докторів наук з державного управління України,
Академік Міжнародної Кадрової Академії,
Академії наук вищої школи та Української
Технологічної Академії, Почесний доктор На-
ціонального інституту економічних досліджень
Грузії, Заслужений юрист України. Заступники
головного редактора:

Федоренко Владислав Леонідович,
доктор юридичних наук, професор,
DrHb-доктор хабілітований наук правничих,
заслужений юрист України
Кислий Анатолій Михайлович,
доктор юридичних наук, професор
Жукова Ірина Віталіївна,
кандидат наук з державного управління,
доцент

Видається з листопада 2018 року
Періодичність: 6 разів на рік + спецвипуск
Друкується за рішенням Вченої ради
Науково-дослідного центру судової експертизи
з питань інтелектуальної власності
Міністерства юстиції України
(Протокол №7 від 29.04.2022)

Згідно Наказу Міністерства освіти і науки
України від 28.12.2019 № 1643 (Додаток 4)
журналу присвоєно категорію «Б»
в галузях юридичних наук та державного
управління

Видання включено до Google Scholar, а, також,
до міжнародних наукометричних баз: Turkish
Education Index (Турція), Polish Scholarly
Bibliography (Польща), Eurasian Scientific Journal
Index, ResearchBib.

Відповідальність за зміст, достовірність фактів,
цитат, цифр несуть автори матеріалів. Редакція
залишає за собою право на незначне редагування
і скорочення (зі збереженням авторського
стилю та головних висновків). Редакція не
завжди поділяє думки авторів та не несе
відповідальність за надану ними інформацію.
Матеріали подано в авторській редакції.
Передрук – тільки з дозволу редакції.

Адреса редакційної колегії: бульвар Л. Українки,
26, офіс 501, м. Київ, 01133,
e-mail: irina_pravo@ukr.net, <https://intellect.org.ua/>

Адреса видавництва:
«Видавництво Ліра-К»
Свідоцтво № 3981, серія ДК.
03142, м. Київ, вул. В. Стуса, 22/1
тел./факс (044) 247-93-37; 228-81-12
Сайт: lira-k.com.ua, редакція: zv_lira@ukr.net

Editorial

Editorial in Chief
Romanenko Yevgen Oleksandrovych,
Doctor of Science in Public Administration,
Professor, Vice-Rector for Research at the National
Aviation University, President of the Assembly of
Doctors of Science in Public Administration
of Ukraine, Academician of International
Personnel Academy, Academy of Higher Schools
and Ukrainian Technological Academy, Honorary
Doctor of Economics and National Studies
of Ukraine

Honored Lawyer of Ukraine Deputy Editors:
Fedorenko Vladislav Leonidovich,
Doctor of Law, Professor, DrHb-Doctor Habilitated
Law Sciences, Honored Lawyer
of Ukraine

Kisliy Anatoliy Mikhailovich,
Doctor of Law, Professor
Iryna Vitaliivna Zhukova,
Candidate of Sciences in Public Administration,
Associate Professor

Published from november 2018
Pereodisity: 6 times on a year + one
Published according to the decision
of the Academic Council of the Research Center
for Forensic Examination on Intellectual
Property of the Ministry of Justice of Ukraine
(Protocol No 7 from 29.04.2022)

According to the Order of the Ministry of
Education and Science of Ukraine dated December
28, 2019 № 1643 (Annex 4), to the magazine was
assigned category "B" in the fields of legal sciences
and public administration.

The publication is included in Google Scholar,
as well as in international scientific databases:
Turkish Education Index (Turkey), Polish Scholarly
Bibliography (Poland), Eurasian Scientific Journal
Index, ResearchBib.

The authors are responsible for the content,
accuracy of the facts, quotes, numbers. The editors
reserves the right for a little change and reduction
(with preservation of the author's style and main
conclusions). Editors can not share the world views
of the authors and are not responsible
for the information provided. Materials filed
in the author's edition.
Reprinting – with the editorial's permission strictly.

Address of the editorial board:
L. Ukrainka Boulevard, 26, office 501, Kyiv, 01133.,
e-mail: irina_pravo@ukr.net, <https://intellect.org.ua/>

Address of the editorial:
«Publishing Lira-K»
Certificate number 3981, series DK.
03142, Kyiv, street. V. Stusa, 22/1
tel / fax (044) 247-93-37; 228-81-12
Website: lira-k.com.ua, editorial: zv_lira@ukr.net

Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління : електронне наукове видання : збірник. – 2022. – № 2(20) квітень-травень. – Київ : Видавництво Ліра-К, 2022. – 188 с.

Головний редактор:

Романенко Євген Олександрович – доктор наук з державного управління, професор, Заслужений юрист України, проректор з наукової роботи Національного авіаційного університету, Президент громадської наукової організації «Всеукраїнська Асамблея докторів наук з державного управління», Академік Міжнародної Кадрової Академії, Академії наук вищої школи та Української Технологічної Академії, Почесний доктор Національного інституту економічних досліджень Грузії.

Заступники головного редактора:

Федоренко Владислав Леонідович – доктор юридичних наук, професор, DgHb-доктор хабілітований наук правничих (Польська академія наук), Заслужений юрист України, директор Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України.

Кислий Анатолій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, директор Навчально-наукового інституту права Міжрегіональної Академії управління персоналом.

Жукова Ірина Віталіївна – кандидат наук з державного управління, доцент, проректор з наукової роботи ПВНЗ Університет Новітніх Технологій, заступник директора з навчально-виховної роботи Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти».

Члени редакційної колегії з державного управління:

1. **Акімова Людмила Миколаївна**, доктор наук з державного управління, професор, Заслужений працівник освіти України, професор кафедри фінансів та економічної безпеки Національного університету водного господарства та природокористування.

2. **Валюх Андрій Миколайович**, доктор наук з державного управління, доцент, професор кафедри державного управління документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування.

3. **Воротін Валерій Євгенович**, доктор наук з державного управління, професор, завідувач відділу комплексних проблем державотворення Інституту законодавства Верховної Ради України.

4. **Гурковський Володимир Ігорович**, доктор наук з державного управління, старший дослідник, Перший заступник директора ВГО «Центр дослідження проблем публічного управління».

5. **Кіслов Денис Васильович**, доктор наук з державного управління, доцент, академік Української академії наук, Академік Національної Академії наук вищої освіти України, професор кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом.

6. **Кринична Ірина Петрівна**, доктор наук з державного управління, професор.

7. **Міхальський Томаш**, доктор наук, доцент кафедри географії регіонального розвитку Гданського університету, Гданськ, Польща.

8. **Мотренко Тимофій Валентинович**, професор кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом, доктор філософських наук, професор, Академік Національної академії педагогічних наук України.

9. **Новак-Каляєва Лариса Миколаївна**, доктор наук з державного управління, професор.

10. **Орлова Наталія Сергіївна**, доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри публічного управління та адміністрування Київського національного торговельно-економічного університету.

11. **Рябцев Геннадій Леонідович**, доктор наук з державного управління, кандидат тенічних наук, професор, професор Києво-Могилянської школи врядування, головний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень, директор спеціальних проектів Науково-технічного центру «Псіхея», член Експертної ради Міністерства енергетики України, член Комітету з питань розвитку економічної конкуренції Торгово-промислової палати України, експерт Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти.

12. **Стрельбицький Микола Павлович**, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри національної безпеки Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого ПрАТ «Міжрегіональна Академія управління персоналом».

13. **Сурай Інна Геннадіївна**, доктор наук з державного управління, старший науковий співробітник, професор, професор кафедри публічної політики Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка

14. **Тимоцик Лілія Павлівна**, кандидат економічних наук, Вчений секретар Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України, судовий експерт, оцінювач.

15. Хаджирадева Світлана Костянтинівна, доктор наук з державного управління, професор, заступник директора Української школи урядування – керівник Центру оцінювання кандидатів на зайняття посади державної служби.

16. Якимчук Аліна Юріївна, доктор економічних наук, професор, професор кафедри державного управління, документознавства та інфор-

маційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування.

17. Яровой Тихон Сергійович, кандидат наук з державного управління, доцент, доцент кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом.

Члени редакційної колегії з права:

18. Барабаш Юрій Григорович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, проректор з навчальної роботи Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

19. Батанов Олександр Васильович, доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу конституційного права та місцевого самоврядування Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

20. Берназюк Ян Олександрович, доктор юридичних наук (конституційне право; муніципальне право), професор кафедри конституційного та міжнародного права, Заслужений юрист України, професор кафедри Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського.

21. Вечорек Лешик, доктор хабілітований, доцент, завідувач кафедри кримінального права, кримінології та криміналістики Відділення права та соціальних наук Університету Яна Кохановського в м. Кельце (Польща).

22. Кайдашев Роман Петрович, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного, фінансового та банківського права Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого ПрАТ «Міжрегіональна Академія управління персоналом».

23. Кислий Анатолій Михайлович, доктор юридичних наук, професор, директор Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого ПрАТ «Міжрегіональна Академія управління персоналом».

24. Коваленко Валентин Васильович, доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник сектору авторського права та суміжних прав лабораторії авторського права та інформаційних технологій Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України.

25. Козаченко Олександр Іванович, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри управління безпекою, правоохоронної та антикорупційної діяльності Міжрегіональної Академії управління персоналом.

26. Кравчук Володимир Миколайович, доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Волинського національного університету імені Лесі Українки.

27. Нестерович Володимир Федорович, доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри дер-

жавно-правових дисциплін Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка.

28. Нестор Наталія Володимирівна, доктор юридичних наук, заступник директора з наукової роботи Київського науково-дослідного інституту судових експертиз, Заслужений юрист України.

29. Ніколас Шмітт, кандидат наук, старший науковий співробітник Інституту федералізму Університету Фрібургу (Швейцарія).

30. Скрипнюк Олександр Васильович, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, Заслужений юрист України, директор Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.

31. Сопілко Ірина Миколаївна, доктор юридичних наук, професор, Відмінник освіти України, Заслужений юрист України, декан юридичного факультету Національного Авіаційного Університету.

32. Спришак Каміль, доктор хабілітований з правових наук (DrHb), професор Факультету юридичних і суспільних наук Університету ім. Яна Кохановського в м. Кельце, Польща.

33. Стрельбицька Лілія Миколаївна, доктор юридичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін Національної академії Служби безпеки України.

34. Титко Анна Василівна, кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник Національної академії внутрішніх справ.

35. Яблонська-Бонса Йоланта, професор, доктор юридичних наук, керівник кафедри теорії, філософії та історії права Академії Леона Козьмінського в Варшаві, головний редактор часопису «Критика права» (Польща).

36. Янчук Артем Олександрович, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, радник Першого заступника Голови Верховної Ради України.

37. Яскренія Єжи, професор, доктор хабілітований (Dr Hab), декан Факультету юридичних і суспільних наук Університету ім. Яна Кохановського в м. Кельце, завідувач кафедри конституційного, європейського і міжнародного публічного права, Віце-президент Правління Польського Товариства конституційного права, Спікер Товариства Польських парламентаріїв, член Правління Європейського Товариства колишніх парламентаріїв Ради Європи (FP-AP) в Парижі (Польща).

Editor in Chief:

Romanenko Yevgen Oleksandrovych – Doctor of Science in Public Administration, Professor, Honored Lawyer of Ukraine, Vice-Rector for Research at the National Aviation University, President of the All-Ukrainian Assembly of Doctors of Science in Public Administration, Academician of the International Personnel Academy, Academy of Higher Education and Ukrainian Academy of Technology, Honorary Doctor National Institute for Economic Research of Georgia.

Deputy Editors:

Fedorenko Vladislav Leonidovich – Doctor of Law, Professor, Director of the Scientific Research Center of Forensic Examination from the questions of Intellectual Property of the Ministry of Justice of Ukraine.

Kisliy Anatoliy Mikhailovich – Doctor of Law, Professor, Director of the Educational and Research Institute of Law of the Interregional Academy of Personnel Management.

Zhukova Iryna Vitaliivna – Candidate of Science in Public Administration, Associate Professor, Vice-Rector for Research at the University of New Technologies, Deputy Director from the Educational Work of the Educational and Scientific Institute of Management and Psychology of the State Institution of Higher Education UNIVERSITY OF EDUCATIONAL MANAGEMENT.

Members of the editorial board of Public Administration:

1. **Akimova Lyudmyla Mykolayivna**, Doctor of Science in Public Administration, Professor, Honored Worker of Education of Ukraine, Professor of the Department of Finance and Economic Security of the National University of Water Management and Nature Management.

2. **Valyukh Andriy Mykolayovych**, Doctor of Science in Public Administration, Associate Professor, Professor of the Department of Public Administration of Documentation and Information Activity of the National University of Water Management and Nature Management.

3. **Vorotin Valeriy Yevhenovych**, Doctor of Science in Public Administration, Professor, Head of the Department of Complex Problems of State-Building of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine.

4. **Gurkovsky Volodymyr Ihorovych**, Doctor of Science in Public Administration, Senior Researcher, First Deputy Director of the Center for Public Administration Problems.

5. **Kislov Denys Vasyliovych**, Doctor of Science in Public Administration, Associate Professor, Academician of the Ukrainian Academy of Sciences, Academician of the National Academy of Sciences of Higher Education of Ukraine, Professor of the Department of Public Administration of the Interregional Academy of Personnel Management.

6. **Krynichna Iryna Petrovna**, Doctor of Science in Public Administration, Professor.

7. **Tomasz Michałski**, Doctor of Science, Associate Professor of the Department of Geography of Regional Development, University of Gdańsk, Gdańsk, Poland.

8. **Motrenko Tymofii Valentinovich**, Professor of the Department of Public Administration of

the Interregional Academy of Personnel Management, Doctor of Philosophy, Professor, Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine.

9. **Novak-Kalyaeva Larysa Mykolayivna**, Doctor of Science in Public Administration, Professor.

10. **Orlova Natalia Sergeevna**, Doctor of Science in Public Administration, Professor, Professor of Public Administration and Administration of Kyiv National University of Trade and Economics.

11. **Ryabtsev Hennadiy Leonidovych**, Doctor of Science in Public Administration, Candidate of Technical Sciences, Professor, Professor of Kyiv-Mohyla School of Government, Chief Researcher of the National Institute for Strategic Studies, Director of Special Projects of the Psyche Scientific and Technical Center, Member of the Expert Council of the Ministry of Energy of Ukraine, member of the Committee on Economic Competition Development of the Chamber of Commerce and Industry of Ukraine, expert of the National Agency for Quality Assurance in Higher Education.

12. **Strelbytsky Mykola Pavlovych**, Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of National Security of the Educational and Scientific Institute of Law named after Prince Volodymyr the Great PJSC "Interregional Academy of Personnel Management".

13. **Surai Inna Gennadiyivna**, Doctor of Science in Public Administration, Professor, Professor of the Department of Public Policy, Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

14. **Tymoschuk Lilia Pavlivna**, Candidate of Economic Sciences, Scientific Secretary of the Research Center for Forensic Intellectual Property of the Ministry of Justice of Ukraine, forensic expert, appraiser.

15. Khadzhiradeva Svitlana Kostiantynivna, Doctor of Science in Public Administration, Professor, Deputy Director of the Ukrainian School of Government – Head of the Center for Evaluation of Candidates for Civil Service Positions.

16. Yakymchuk Alina Yuriyivna, Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of Public Administration, Documentation and Informa-

tion Activity of the National University of Water Management and Nature Management.

17. Yarovoy Tikhon Sergeevich, Candidate of Sciences in Public Administration, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Public Administration of the Interregional Academy of Personnel Management.

Members of the editorial board:

18. Barabash Yuriy Hryhorovych, Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Vice-Rector for Academic Affairs of the National Law University named after Yaroslav the Wise.

19. Batanov Oleksandr Vasyliovych, Doctor of Law, Professor, Leading Researcher of the Department of Constitutional Law and Local Self-Government of the Institute of State and Law named after VM Koretsky NAS of Ukraine.

20. Bernazyuk Jan Oleksandrovych, Doctor of Law (constitutional law; municipal law), Professor of the Department of Constitutional and International Law, Honored Lawyer of Ukraine, Professor of the Department of Tavriya National University. VI Vernadsky.

21. Vechorek Leszyk, habilitated doctor, associate professor, head of the Department of Criminal Law, Criminology and Criminology, Department of Law and Social Sciences, Jan Kokhanowski University in Kielce (Poland).

22. Kaidashev Roman Petrovich, Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Administrative, Financial and Banking Law of the Educational and Scientific Institute of Law named after Prince Volodymyr the Great PJSC "Interregional Academy of Personnel Management".

23. Kisly Anatoliy Mykhailovych, Doctor of Law, Professor, Director of the Educational and Scientific Institute of Law named after Prince Volodymyr the Great of PJSC «Interregional Academy of Personnel Management».

24. Kovalenko Valentyn Vasyliovych, Doctor of Law, Professor, Leading Researcher of the Copyright and Related Rights Sector of the Laboratory of Copyright and Information Technologies of the Research Center for Forensic Intellectual Property of the Ministry of Justice of Ukraine.

25. Kozachenko Oleksandr Ivanovych, Candidate of Law, Senior Researcher, Professor of the Department of Security Management, Law Enforcement and Anti-Corruption Activities of the Interregional Academy of Personnel Management.

26. Kravchuk Volodymyr Mykolayovych, Doctor of Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Constitutional, Administrative and International Law of Volyn National University named after Lesya Ukrainka.

27. Nesterovych Volodymyr Fedorovych, Doctor of Law, Associate Professor, Head of the De-

partment of State and Legal Disciplines of Luhansk State University of Internal Affairs named after E.O. Didorenko.

28. Nestor Natalia Vladimirovna, Doctor of Law, Deputy Director for Research at the Kyiv Research Institute Institute of Forensic Science, Honored Lawyer of Ukraine.

29. Nicholas Schmitt, PhD, senior researcher at the Institute of Federalism, University of Fribourg (Switzerland).

30. Skrypniuk Oleksandr Vasyliovych, Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine, Director of the Institute of State and Law. V.M. Koretsky NAS of Ukraine.

31. Sopilko Iryna Mykolayivna, Doctor of Law, Professor, Excellence in Education of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine, Dean of the Faculty of Law of the National Aviation University.

32. Spryszak Kamil, Doctor habilitatis in legal sciences (DrHb), professor of the Department of Law and Social Sciences at the Jan Kochanowski University in Kielce, Poland.

33. Strelbytska Lilia Mykolayivna, Doctor of Law, Professor, Honored Worker of Education of Ukraine, Head of the Department of Civil Law Disciplines of the National Academy of Security Service of Ukraine.

34. Titko Anna Vasylivna, Candidate of Law, Leading Researcher of the National Academy of Internal Affairs.

35. Jablonska-Bonsa Jolanta, Professor, Doctor of Law, Head of the Department of Theory, Philosophy and History of Law of the Leon Kozminski Academy in Warsaw, Editor-in-Chief of the journal Critique of Law (Poland).

36. Yanchuk Artem Oleksandrovych, Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine, Adviser to the First Deputy Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine.

37. Yaskrenia Jerzy, Professor, Doctor Habilitated (Dr Hab), Dean of the Faculty of Law and Social Sciences, University. Jan Kokhanowski in Kielce, Head of the Department of Constitutional, European and International Public Law, Vice-President of the Board of the Polish Society of Constitutional Law, Speaker of the Society of Polish Parliamentarians, Member of the Board of the European Society of Former Parliamentarians (FP-AP) in Paris (Poland).

ЗМІСТ

Військова агресія РФ проти України і правова допомога українським громадянам за кордоном

Яблонська-Бонса Йоланта

Польський Закон від 12 березня 2022 року «Про допомогу громадянам України у зв'язку зі збройним конфліктом на території цієї держави». Первинний аналіз..... 12

Федоренко Владислав Леонідович, Юхимюк Ольга Михайлівна, Адлер Олександр Григорович

Порушення основоположних прав людини внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України у 2022 року та механізми притягнення військових злочинців до юридичної відповідальності 32

Криміналістика і судова експертиза

Архіпов Віктор Віталійович, Холодова Ольга Юріївна, Артюх Тетяна Миколаївна

Особливості визначення вартості рухомого майна, що постраждало або було знищено під час воєнних дій або терористичних актів при проведенні судової товарознавчої експертизи 60

Дідоборц Віктор Анатолійович

Визначення збитків завданих Україні внаслідок агресії Російської Федерації в розрізі компетенції експерта економіста 73

Судова експертиза об'єктів інтелектуальної власності

Голікова Олена Валеріївна, Заїкіна Тетяна Василівна

Особливості баз даних як об'єктів авторського права 84

Мотузка Катерина Андріївна

Особливості дослідження використання зображення, як об'єкту авторського права, в мережі інтернеті..... 92

Нестор Наталія Володимирівна, Жеребко Олександр Іванович

Експертиза літературних і художніх творів..... 100

Томачинський Сергій Миколайович

Визначення відповідності винаходів, що стосуються композицій відомих речовин, умові патентоздатності «винахідницький рівень» 112

Судоустрій, правовий статус суддів і судочинство

Берназюк Ян Олександрович

Аналіз практики верховного суду та європейського суду з прав людини щодо ефективності правосуддя 119

Кравчук Володимир Миколайович

Права суддів в умовах правового режиму воєнного стану: актуальні питання обмеження та реалізації .. 138

Мосійчук Лілія Мар'янівна

Правове регулювання порядку призначення на посаду судді..... 156

**Функціонування і розвиток
механізмів державного
управління**

Федоренко Тетяна Анатоліївна

Використання потенціалу
освітніх і тренінгових програм
для розвитку професійної етики
державних службовців в Україні
в трансформаційний період.....165

**Регіональне управління
та місцеве
самоврядування**

Жадан Олександр Васильович

Адміністративні послуги
в системі місцевого
самоврядування: світовий досвід
та українські реалії.....178

ШАНОВНІ КОЛЕГИ!

Квітневий випуск фахового електронно-го видання НДЦСЕ з питань інтелектуальної власності «Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління» підготовлений у час, коли християни православного обряду відзначають Великодень з надіями на перемогу в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України від вторгнення РФ та повернення до мирного життя, відновлення та розвитку економічного, науково-технічного, безпекового, соціального та культурного потенціалу нашої Батьківщини.

26 квітня весь цивілізований світ щорічно, починаючи із 2022 року, відзначає Міжнародний День інтелектуальної власності, запроваджений WIPO. Повага до права на об'єкти інтелектуальної власності та їх ефек-

тивне гарантування, а також використання інтелектуального капіталу для інноваційного розвитку є характерною ознакою демократичних і економічно розвинених держав світу, таких як США, держави-учасниці ЄС, Канада, Японія та ін.

За 30 років незалежності Україна також продемонструвала відомий прогрес у створенні дієвого механізму захисту права на об'єкти інтелектуальної власності. Важлива роль у цьому механізмі належить судовій експертизі з питань інтелектуальної власності, а також відповідним науково-методичним розробкам. Помітними є прагнення наукових працівників і судових експертів НДЦСЕ з питань інтелектуальної власності та інших НДЦСЕ Мін'юсту зберегти і розвинути цей унікальний вид судової експертизи в умовах військової агресії проти України. Про це, зокрема, свідчать і ґрунтовні наукові статті, представлені вашій увазі.

Цей номер часопису містить також і багато інших змістовних публікацій, присвячених актуальним проблемам методичних засад встановлення шкоди і збитків від вторгнення російської армії до України, особливостям проведення експертних досліджень з питань IT, правовій допомозі біженців з України у Польщі, трансформації правового статусу суддів і основ судочинства за воєнного стану та ін. Переконана, що цей випуск часопису «Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління» буде цікавим для судових експертів, науковців, адвокатів, суддів і правоохоронців.

З повагою,
директор Департаменту експертного
забезпечення правосуддя Міністерства
юстиції України,
кандидат юридичних наук,
Заслужений юрист України

Наталія Ткаченко

ШАНОВНІ ДРУЗІ ТА КОЛЕГИ!

Маю честь звернутися до авторів і читачів часопису «Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління», до складу Редколегії якого я маю честь входити. Цей Часопис донині, незважаючи на загальне і всесвітнє засудження російського агресора, продовжує формуватися й видаватися в м. Києві під ракетні обстріли.

Із сумом пригадую мій виступ у м. Києві 23 грудня 2021 року, в рамках V Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми теорії та практики судової експертизи з питань інтелектуальної власності «Крайневські читання». Він був присвячений Катинським архівам д-р Ян Робла у контексті діяльності Польського Червоного Хреста. ввпвівапаппр

«Із сумом», бо ця промова, у певному сенсі, на жаль, стала «пророчою», бо нині в Україні історія «пройшла повне коло». Як і під час Другої світової війни, так і після неї, «совети» намагалися приховати факт і спосіб вчинення т. зв. «Катинської різанини», а нині росія намагається приховати факт і спосіб варварських злочинів, скоєних окупантами у Бучі, Ірпені, Бородянці, Маріуполі, Тростянці та інших містах України.

Щиро Ваш,

(пишу ці слова не як професор, а (сподіваюся ви дозволите), як ваш щирий друг).

P.S. І все-таки (як і в попередньому номері цього Часопису), написання великих і малих літер у окремих словах проти правил не є випадковим чи помилковим!*

* Переклад з польської мови магістра М.В. Федоренка.

Військові злочини, скоєнні радянським союзом і сучасною росією, мають спільні риси. Серед них, слід відзначити насамперед спосіб вчинення та спробу їх приховати. На щастя, як показує історія, невдалу. В цьому контексті виключно важливо задокументувати ці злочини, як в історичному («Катинська різанина»), так і в сучасному («Бучанська різанина» та інші військові злочини окупантів в Україні) аспекті. І це завдання стоїть перед вами, експертами. Знаю, що ви виконете цю місію з великою відданістю, професіоналізмом і навіть надлюдською, фізичною та інтелектуальною, силою. Бажаю вам, щоб ця сила, перед лицем масштабності задокументованих злочинів, не згасала й не пропала!

Ці слова спрямовані не лише до постійних читачів цього Часопису, але й (і навіть особливо) до моїх Українських друзів з Києва, Харкова, Одеси, Львова та багатьох інших чудових і героїчних українських міст.

Я телефоную своїм друзям, працівникам Міністерства юстиції України та всіх українських інститутів судових експертиз, з якими як директор Інституту судових експертиз, проф. Яном Сехна у Кракові, та професор Університету Яна Кохановського в Кельце, тоді і зараз, мав честь співпрацювати та зустрічатися як з добрими людьми та друзями, а також чудовими професіоналами.

Проте ці слова звернені до всієї України. Для всього Українського народу! Ми все ще бачимо тяжкість ваших страждань. Ви знаєте, що ваші дружини, діти та всі, хто потребує допомоги, отримують її в польських родинах. Як представник академічної спільноти, можу вас запевнити (можливо, без потреби, бо ви вже в цьому переконалися), що так і залишиться, і ви можете розраховувати на допомогу поляків, доки вона буде потрібна.

**СЛАВА УКРАЇНІ! ГЕРОЯМ СЛАВА!
І додаю від себе, МИ ПЕРЕМОЖЕМО!**

Лешек Вєчорек

ШАНОВНІ ДРУЗИ ТА КОЛЕГИ!

26 квітня 2000 року Генеральна асамблея Всесвітньої організації інтелектуальної власності (ВОИС) запровадила Міжнародний День інтелектуальної власності. Щорічне відзначення цього професійного свята дозволяло традиційно підвести підсумки розвитку та охорони права на об'єкти інтелектуальної власності в усьому світі та визначити пріоритети удосконалення відповідних правових механізмів, важливе місце серед яких посідає й судова експертиза об'єктів інтелектуальної власності.

Цього року відзначення Дня інтелектуальної власності відбувається в складних умовах військової агресії РФ проти України і героїчної оборони Збройними Силами України, іншими військовими формуваннями кожного міста, селища та села в нашій державі. У своєму зверненні напередодні свята Великодня від 22 квітня 2022 року Президент України відзначив: «Збройні Сили України блискуче виконують свої завдання. Розвідка, Національна гвардія, тероборона, поліція, прикордонники – всі на сто відсотків працюють на перемогу. Але на перемогу також має працювати й кожен громадянин – у тому, чим займається, і там, де перебуває».

Нині судові експерти з питань інтелектуальної власності служать у лавах Збройних Сил України і Територіальної оборони України, за-

**З повагою,
заступник Головного редактора,
доктор юридичних наук, професор,
директор НДЦСЕ з питань
інтелектуальної власності Мін'юсту,
Заслужений юрист України**

ймаються волонтерською роботою та продовжують здійснювати судово-експертну та науково-дослідну діяльність. Переконані, що успішна економіка у період відновлення України нині та після перемоги – це насамперед інноваційна економіка, заснована на повазі до об'єктів інтелектуальної власності.

Репрезентоване вашій увазі 2-е число часопису «Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління», яке є ювілейним – 20-м з часу першого видання, що побачило світ у 2018 році, містить цікаві та змістовні наукові статті, присвячені не лише питанням судової експертизи об'єктів інтелектуальної власності, а й проблемам відповідальності за порушення прав і свобод людини внаслідок тимчасової окупації РФ територій України; методичним засадам визначення вартості рухомого майна, що постраждало або було знищено під час воєнних дій або терористичних актів при проведенні судової товарознавчої експертизи; особливостям правового статусу суддів у період воєнного часу та ін.

Надзвичайно актуально вбачається стаття закордонного члена нашої Редколегії, пані професор Й. Яблонської-Бонси, завідувача кафедри теорії, філософії та історії права Академії Леона Козьмінського у Варшаві, присвячена ґрунтовному аналізу Закону Польщі від 12 березня 2022 року «Про допомогу громадянам України у зв'язку зі збройним конфліктом на території цієї держави». Зважаючи на те, що нині дружня Польща дала прихисток і турботу понад 3 млн. громадян України, ця публікація є юридичним дороговказом для реалізації українцями їх права на охорону здоров'я, правову допомогу, роботу, освіту та науку в Речі Посполитій на час воєнного стану в Україні.

На завершення відзначимо, що завершення підготовки цього номеру нашого часопису припало на світле свято Великодня. То ж, колеги, Христос Воскрес!

Принагідно, зичимо перемоги у протидії російській агресії, повернення до мирного життя й розбудови Української держави, а також успіхів і звершень у щоденній науковій і судово-експертній діяльності з питань інтелектуальної власності!

Владислав Федоренко

ВІЙСЬКОВА АГРЕСІЯ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ І ПРОВАДА ДОПОМОГА УКРАЇНСЬКИМ ГРОМАДЯНАМ ЗА КОРДОНОМ

УДК: 342.951

[https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-2\(20\)-12-31](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-2(20)-12-31)

Яблонська-Бонса Йоланта,

професор, доктор юридичних наук (DrHb), завідувач кафедри теорії, філософії та історії права Академії Леона Козьмінського в Варшаві, Республіка Польща; тел.: +48 600-302-681; мейл.: jablonska@alk.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0002-0894-9558>

ПОЛЬСЬКИЙ ЗАКОН ВІД 12 БЕРЕЗНЯ 2022 РОКУ «ПРО ДОПОМОГУ ГРОМАДЯНАМ УКРАЇНИ У ЗВ'ЯЗКУ ЗІ ЗБРОЙНИМ КОНФЛІКТОМ НА ТЕРИТОРІЇ ЦЬОЇ ДЕРЖАВИ». ПЕРВИННИЙ АНАЛІЗ.¹

Анотація. Вранці 24 лютого 2022 року мені потрапила на очі заява Міністерства закордонних справ Польщі щодо збройної агресії Росії проти України, яка проголосила: «Міністерство закордонних справ Польщі рішуче засуджує безпрецедентний збройний напад на Україну. Російська Федерація свідомо вирішила зруйнувати основи існуючої архітектури безпеки і спробувати силою змінити межі, що не може бути прийнято в 21 столітті. Польща, в співпраці зі своїми союзниками розпочне всі передбачені міжнародним правом дії, щоб підтримати Україну та зупинити російську агресію».

Понад 2,23 мільйона біженців із України перетнули польсько-український кордон за один місяць (з 24 лютого по 24 березня 2022 року) внаслідок жорстокого та незаконного військового нападу Росії на Україну. Я не знаю, скільки громадян України вирішили залишитися в Польщі і скільки з них мають намір залишитися на більш тривалий термін, скільки з них вирушили далі – в інші держави, і скільки з них вирішили повернутися на Батьківщину за кілька днів – незважаючи на бурхливу війну.

Швидка організація урядових, самоврядних, неурядових ініціатив допомоги та ініціатив «знизу вгору», започаткованих звичайними громадянами для допомоги та підтримки такої кількості українських громадян у Польщі, є дуже складним процесом як з юридичного, організаційного, так і з технічного погляду.

Мета цієї статті, зосередитись і висвітлити лише один, нормативний аспект дій, невідкладно вжитих владою Польщі. Важко сказати, як працюватимуть ці нормативні рішення, прийняті так швидко, та які з них вимагатимуть доопрацювання та вдосконалення. Тому, нами не пропонуються жодні оцінки і висновки соціально-правового чи психолого-правового характеру, оскільки відповідних досліджень іще ще немає. Ми

¹ Переклад статті на українська мову доцента О. Юхимюк і магістра М. Федоренка, за науковою редакцією професора В. Федоренка.

не заглиблюємось в аксіологію прийнятих рішень. Це лише опис загальної картини правових уявлень Польського Уряду та Парламенту про «невідкладну допомогу» Польщі українцям, закладеній у спеціальному законі. Йдеться про законопроект, який був внесений до Сейму 7 березня 2022 року, на тринадцятий день війни РФ проти України.

Він був розглянутий у трьох читаннях на засіданнях Сейму, та тричі обговорювався в Комітеті парламентського управління та внутрішнього справ, а після третього читання був проголосований. У Сеймі Республіки Польща 460 депутатів. Присутніми на засіданні були 454 з них. Результати голосування були наступні: 439 голосів – «за», 12 голосів – «проти», 3 голоси – «утрималися». Після голосування відбулося рішення Сенату. 12 березня 2022 року Сейм Польщі офіційно прийняв Законопроект. Президент Республіки Польща невідкладно підписав закон, який був терміново опублікований. Згідно статті 116, цей Закон набрав чинності в день його промульгації 12 березня 2022 року, і вступив у силу з 24 лютого 2022 року – з дня початку військової агресії РФ в Україну [1].

З 24 лютого 2022 року громадяни України, які прибули до Польщі у зв'язку зі збройним конфліктом в Україні, визнаються як особи, які користуються тимчасовим захистом у Польщі, відповідно до Закону Польщі від 13 червня 2003 року «Про надання захисту іноземцям на території Республіки Польща». Закон Польщі «Про допомогу громадянам України у зв'язку зі збройним конфліктом на території України» («O pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa») від 12 березня 2022 року регулює правила легалізації перебування громадян України і їх родичів, які не є громадянами України, що прибули до Польщі: а) безпосередньо з території України, або б) через інші держави, у зв'язках з бойовими діями, що відбуваються на території України, і в) громадян України, які мають Карту поляка та які прибули на територію Польщі разом зі своїми найближчими родичами, у зв'язках із бойовими діями.

Принцип тимчасового захисту полягає в наступному: якщо громадяни України а) законно в'їхали на територію Польщі в період з 24 лютого 2022 року до дати, зазначеної в Постанові Ради Міністрів Польщі, і б) заявляють про наміри залишатися в Польщі, то їх перебування вважається законним упродовж вісімнадцяти місяців, рахуючи з 24 лютого 2022 року.

Громадянин України, який має намір залишитися на території Польщі, зобов'язаний зареєструвати (підтвердити) своє перебування. Акт в'їзду реєструється Прикордонною службою Польщі під час прикордонного контролю. Якщо хтось не зареєструвався на кордоні, що відбувається в багатьох випадках (наприклад, із-за втрати документів), такій особі необхідно подати заяву на тимчасове проживання в органи місцевого управління Польщі, надавши відповідні документи, не пізніше 60 днів з дати в'їзду до Польщі.

У цьому випадку польські органи місцевого управління не тільки реєструють перебування особи у Польщі, але й присвоюють їй за спрощеною процедурою номер PESEL (польського національного ідентифікаційного номера). Однак, слід чітко підкреслити, що PESEL не є необхідною умовою для легального проживання в Польщі. Тому, українці, які втікали від війни, мають право легально перебувати без номерів PESEL упродовж 18 місяців із 24 лютого 2022 року.

Тим не менше, отримання номерів PESEL є необхідною умовою для того, щоб використовувати права та державні послуги на тих, чи аналогічних умовах, які надаються польським громадянам. Наприклад, PESEL – це «квиток» на безкоштовне медичне обслуговування та необхідні умови для найму на роботу або відкриття власного бізне-

су. Номер PESEL також необхідний для доступу на польський ринок праці та для участі в економічній діяльності в Польщі на тих же умовах, що й польські громадяни.

Громадянин України також має право на отримання: 1) сімейних (родинних) виплат і 2) виплат на утримання дитини, якщо вона проживає в Польщі разом зі своїми батьками. Сімейні виплати включають: виплати на сім'ю та доплати до неї; виплати по догляду за дітьми, виплати та надбавки, включаючи виплати при народженні дитини, та виплати, включно з виплатами для батьків на утримання дитини («батьківські виплати»), які виплачуються муніципалітетами.

Батьківська виплата – це так звані «Сім'я 500 плюс», яку складає 500 злотих, що виплачуються на кожну дитину в сім'ї на місяць. Для отримання виплати за програмою «Сім'я 500 Плюс» як українці, що легально проживають в Польщі, так і поляки повинні надати відповідні документи. Виплата надається кожній дитині в сім'ї до досягнення нею 18 років, якщо дитина проживає з батьками і знаходиться на їх утриманні. Статті 29 і 30 зазначеного Закону дають право українцям у Польщі використовувати пільги соціальної допомоги, як у фінансовій, так і в натуральній формі.

Для отримання медичної допомоги українцям у Польщі не обов'язково мати PESEL. Достатньо використовувати інший документ, підтверджуючий особистість, і документ, що підтверджує дату в'їзду до Польщі. Громадянин України має право на отримання медичної допомоги, що надається в Республіці Польща та включає медичні послуги, надані на тих же умовах і в тому ж обсязі, що і для кожної особи, яка має медичну страховку в Польщі за обов'язковим або добровільним медичним страхуванням. Національний фонд охорони здоров'я Польщі оплатить будь-яку медичну послугу, надану громадянину України у межах державної системи охорони здоров'я.

Встановлено безліч різних форм допомоги, наданої українцям, які навчаються в Польщі. На вибір пропонується дві моделі освіти: модель інтеграції українських учнів до польської системи освіти та модель продовження дистанційного навчання в Україні (настільки це можливо). Рішення про форму навчання приймають батьки або опікуни дитини.

Цей Закон також продовжив термін дії віз для громадян України. Якщо в національній (польській) візі для громадян України зазначено, що останній день терміну його перебування в Польщі припадає на період після 24 лютого 2022 року, то термін дії такої візи продовжується до 31 грудня 2022 року в силу закону (*ex lege*).

Війна продовжується. Кордони Польщі все ще продовжують перетинати зневірені та розорені українські громадяни. Не можемо сказати, що буде з українськими громадянами, які зараз знаходяться в Польщі... Скільки із них повернеться на Батьківщину, коли закінчиться війна? Скільки із них вирішить залишитися в Польщі? Але, впевнена, що рішення, прийняті в рамках проаналізованого у цій публікації Закону, будуть іще удосконалені та змінені на користь українських громадян.

Ключові слова: допомога громадянам України, тимчасовий захист, повноваження та послуги громадянам України в Польщі, збройний конфлікт між Росією та Україною.

Jablonska-Bonsa Jolanta,

Professor, Doctor of Law, Head of the Department of Theory, Philosophy and History of Law of the Leon Kozminski Academy in Warsaw, Editor-in-Chief of the journal Critique of Law, Poland; tel.: +48 600-302-681; e-mail: jablonska@alk.edu.pl; https://orcid.org/0000-0002-0894-9558

POLISH LAW OF 12 FEBRUARY 2022 «ON ASSISTANCE TO UKRAINIAN CITIZENS IN CONNECTION WITH THE MILITARY CONFLICT ON THE TERRITORY OF THE STATE». PRELIMINARY ANALYSIS.

Annotation. On the morning of 24 February 2022, I came across the Polish Ministry of Foreign Affairs's statement on Russia's armed aggression against Ukraine. It read as follows: «The Polish Ministry of Foreign Affairs strongly condemns the unprecedented armed attack on Ukraine. The Russian Federation has deliberately decided to destroy the foundations of the existing security architecture and to attempt to change borders by force, which cannot be accepted in the 21st century. Poland, in cooperation with its allies, will take all action provided for by international law to support Ukraine and stop Russian aggression».

More than 2.23 million refugees crossed the Polish-Ukrainian border in a single month (from 24 February to 24 March 2022) in the wake of Russia's brutal and unlawful military assault on Ukraine. I don't know how many Ukrainian citizens have decided to stay in Poland and how many of them intend to stay for a longer while, how many of them have gone further – to other countries, and how many of them have decided to return to their homeland after a few days – despite the raging war.

The rapid organisation of governmental, self-governmental, non-governmental aid and bottom-up initiatives started by ordinary citizens to help and support so many Ukrainian citizens in Poland is a very complex process, in terms of legal, organisational, and technical aspects alike. The purpose of this text is to focus on and discuss just one – normative – aspect of the actions taken right away by the Polish authorities. It is very hard to tell whether and which of the statutory solutions adopted at such a breakneck pace will work and which will need to be refined and improved. Therefore, I do not offer any findings of socio-legal or psycho-legal research simply because there is no such research yet. I do not delve into the axiology of the solutions adopted. I am only outlining a general picture of the legal ideas of the Polish government and parliament on Poland's 'first aid' for Ukrainians, as included in the special law in question. The bill was submitted to the Sejm on 7 March 2022, on the thirteenth day of the war.

It was read three times during the sessions of the Sejm, discussed three times by the Parliamentary Administration and Internal Affairs Committee, and after the third reading, it was voted through. There are 460 MPs in the Sejm. 454 of them were present. The results of the vote were as follows: 439 votes in favour, 12 votes against, 3 abstentions. The voting was followed by the Senate's opinion. On 12 March 2022, the Sejm officially adopted the bill. The President of the Republic of Poland signed the act, which was then immediately promulgated. According to Article 116, the law entered into force on the date of promulgation (12 March 2022), with effect from 24 February 2022 – the date of the outbreak of the war [1].

Starting from 24 February 2022, citizens of Ukraine who came to Poland in connection with the armed conflict in Ukraine are recognized as persons benefiting from temporary

protection in Poland within the meaning of the Act of 13 June 2003 on granting protection to aliens within the territory of the Republic of Poland. The Law on Assistance to Citizens of Ukraine in Connection with the Armed Conflict on the Territory of Ukraine of 12 March 2022 regulates the rules of legalising the stay of Ukrainian citizens (and their spouses who do not have Ukrainian citizenship) who have come to Poland a) directly from the territory of Ukraine or b) through other countries – in connection with military operations conducted on the territory of Ukraine, and c) citizens of Ukraine holding a Card of the Pole, who came to the territory of Poland together with their immediate family because of said military operations.

The principle of temporary protection is as follows: if a citizen of Ukraine a) entered the territory of Poland legally between 24 February 2022 and the date specified in the Regulation of the Council of Ministers and b) declares an intention to stay in Poland, their stay is considered legal for a period of eighteen months counting from 24 February 2022.

A Ukrainian citizen intending to stay on the territory of Poland is required to register (validate) their stay. The act of entry is recorded by the Border Guard during border control. If someone did not register at the border – which occurred in many cases (e.g. due to lack of documents), it is necessary for such a person to apply for temporary residence by submitting the relevant application documents to a local administration body no later than 60 days from the date of entry into Poland. In this case, local administration bodies not only register a person's arrival in Poland, but also assigns them a *PESEL* (*Polish national identification*) number following a simplified procedure.

However, it must be clearly emphasised that *PESEL* is not necessary for legal residence in Poland. Therefore, Ukrainians who have fled the war have the right to legally stay in Poland for 18 months from 24 February 2022 also without a *PESEL* number.

Yet, obtaining a *PESEL* number is a prerequisite for taking advantage of a range of rights and public services on the same or similar terms as granted to Polish citizens. *PESEL* is, for instance, a «ticket» to free medical care and an essential condition for taking up work or starting a business.

A *PESEL* number is necessary to have access to the Polish labour market and to engage in and pursue economic activity in Poland under the same conditions as Polish citizens. A Ukrainian citizen has also the right to benefit from: 1) family benefits; 2) child support benefit if the person in question resides in Poland with their children.

Family benefits include: family allowance and supplements to the family allowance; care benefits, nursing benefits, and other aids/allowances (including childbirth allowance) and benefits (including parental benefits) paid out by municipalities.

A parental benefit is the so-called «Family 500 plus», which is 500 zloty paid per child per month. In order to receive the benefit under the «Family 500 plus» program, both Ukrainians legally residing in Poland and Poles should submit the relevant application documents. The benefit is granted for each child in a family until the child turns 18 – if the child lives with the parent and is dependent on the parent.

Articles 29 and 30 of the law in question entitle Ukrainians to take advantage of social assistance benefits – in both financial and non-financial forms.

It is not necessary to have a *PESEL* to receive medical care. It is enough to use another identity document and a document confirming the date of one's entry to Poland. A citizen of Ukraine is entitled to receive medical care provided in the Republic of Poland and encompassing health care services granted on the same terms and in the same scope as in the case of every person covered by obligatory or voluntary health insurance in Poland.

The Polish National Health Fund will pay for any medical service provided to a Ukrainian citizen within the framework of the public healthcare system.

Many different forms of assistance offered to Ukrainians studying in Poland have been established.

There are two models of education to choose from: the model of integrating Ukrainian students into the Polish system of education and the model of continuing remote education in Ukraine (to the extent possible). The decision regarding the form of education is made by the parents or the guardians of the child in education.

The law in question has also extended the validity of visas of the citizens of Ukraine. If the national visa of a citizen of Ukraine indicates that the last day of the period of their stay in Poland falls after 24 February 2022, then the period of stay on the basis of this visa and the period of the visa's validity are extended until 31 December 2022 by virtue of law (*ex lege*).

The war carries on. Poland's borders continue to be crossed by desperate, devastated Ukrainian citizens. I find it impossible to tell what will happen to the Ukrainian citizens who are now in Poland. How many of them will return to their homeland when the war is over? How many of them will decide to stay in Poland? But I am sure that the solutions adopted within the framework of the law discussed above will be improved and modified to the benefit of Ukrainian citizens.

Key words: assistance to citizens of Ukraine, temporary protection, powers and services to citizens of Ukraine in Poland, military conflict between Russia and Ukraine.

Вступ та постановка проблеми.

24 лютого 2022 року вранці прочитала на сайті польського уряду «комюніке МЗС щодо російської збройної агресії проти України». Ось його повний зміст:

«Міністерство закордонних справ Республіки Польща рішуче засуджує безпрецедентний військовий напад на Україну. Російська Федерація свідомо прийняла рішення руйнувати основи сучасної архітектури безпеки та намагається насильно змінити кордони, з чим не можна погодитися в XXI столітті. Польща, у співпраці зі своїми союзниками, вживатиме всіх заходів, передбачених міжнародним правом, для підтримки України та припинення російської агресії» [2].

За місяць (з 24 лютого по 24 березня 2022 року) понад 2,23 мільйона біженців¹ перетнули польсько-український

кордон у зв'язку з жорстоким і незаконним збройним нападом Росії на Україну [3]. Наразі невідомо, скільки громадян України залишилося в Польщі і скільки мають намір залишитися на довше, скільки поїхали далі в інші країни, а скільки через кілька днів, незважаючи на війну, вирішили повернутися.

Організація в експрес-режимі державної, самоврядної, недержавної та громадянської допомоги сотням тисяч громадян України в Польщі дуже складна юридично, організаційно, технічно та психологічно [4]. Метою цього дослідження є представлення лише одного нормативного аспекту заходів, які негайно вжила польська влада, приймаючи спеціальний закон.²

¹ На час публікації цієї статті кількість біженців із України, які прибули до Польщі, збільшилась до 3 млн. (ред. В.Федоренко).

² Поза рамками дослідження залишається допомога від органів місцевого самоврядування Польщі (наприклад, створення Суспільних агентств оренди), підприємств (наприклад, РКР (Польські Залізничні Лінії) [5], неурядових організацій (наприклад, 25 лю-

Дуже складно оцінити, чи відповідні законодавчі рішення, прийняті так швидко, виявляться успішними, а також які саме із цих рішень будуть успішними. Тому, нами не наводяться результати соціолого-правових чи психолого-правових досліджень, бо таких досліджень наразі немає. Нами також не аналізується аксіологія прийнятих рішень. Лише визначається загальна картина правових ідей польської «швидкої допомоги» українцям, які були включені до спеціального акту. Його проект було подано до Сейму Польщі 7 березня 2022 року, тобто на тринадцятий день війни [7; 8].¹ Щодо окремих положень, роз'яснимо причини прийняття конкретних рішень.²

Аналіз останніх досліджень та публікацій. З часу вторгнення РФ на територію суверенної та незалежної України пройшло відносно небагато часу. Утім, із перших днів війни в Україні Республіка Польща стала надійним прихистком для мільйонів українців – дітей, жінок, людей похилого віку та людей з інвалідністю. При цьому, Сейм, Президент і Уряд Респу-

бліки Польщі цілеспрямовано вживають вичерпних заходів для комплексної допомоги громадянам України, які приїхали з 24 лютого 2022 року до Польщі. Одним із важливих нормативно-правових механізмів забезпечення такої допомоги став Закон Польщі «Про допомогу громадянам України у зв'язку зі збройним конфліктом на території України», прийнятий у надзвичайно стислі строки.

На сьогодні в Польщі ще немає достатньо наукових публікацій, які б глибоко висвітлили питання походження, змісту та особливостей реалізації та вдосконалення цього Закону. Тому, репрезентована публікація є первинним аналізом Закону Польщі «Про допомогу громадянам України у зв'язку зі збройним конфліктом на території України» і однією з перших наукових публікацій на цю тему. Принаймні, в Польщі та Україні.

Формулювання мети статті.

Метою цього дослідження є висвітлення основних положень Закону Польщі «Про допомогу громадянам України у зв'язку зі збройним конфліктом на території України» («*O pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa*») від 12 березня 2022 року [1] (далі – Закон) та їх потенціалу для громадян України, які перетнули державний кордон Польщі, рятуючись від військової агресії РФ в Україні, у першу чергу, з практичної точки зору.

Виклад основного матеріалу.

Законодавчий процес – шість днів. Урядовий законопроект про допомогу громадянам України у зв'язку зі збройним конфліктом на території цієї держави був поданий до Сейму Польщі 7 березня 2022 року (текст

того 100 організацій зголосилися допомогти біженцям із України [6].

¹ Про охорону безпеки я, зокрема, написала: «*Час удаваного послаблення відносин між Європою-НАТО та Росією закінчився приблизно в 2014 році*». [8, с. 176].

² Загалом, поза увагою в цьому дослідженні залишаються інші акти щодо становища іноземців у Польщі та законодавства ЄС з цього питання (наприклад, Регламент Європейського Парламенту та Ради (ЄС) № 810/2009 від 13 липня 2009 року про встановлення Візового кодексу Співтовариства (журн. EU L 243 від 15.9.2009 р., п. 1 або Регламент (ЄС) 2016/399 Європейського парламенту та Ради від 9 березня 2016 р. про кодекс правил ЄС, що регулюють переміщення осіб через кордони (Шенгенський прикордонний кодекс) (Юридичний журнал UE L77 від 23.03.2016 р., п. 1), а також попередня судова практика у справах іноземців та дослідження з цього питання [9].

№ 2069).¹ Уже 8 березня 2022 року на засіданні Сейму відбулося перше читання проекту. Його було направлено на доопрацювання до Комісії адміністрації та внутрішніх справ. Того ж дня відбулося засідання Комісії [11].

9 березня 2022 року на засіданні Сейму Польщі відбулося друге читання законопроекту. Сейм повернув законопроект на розгляд Комісії адміністрації та внутрішніх справ. Того ж дня Комісія провела друге засідання [12]. До законопроекту було внесено зміни. Того ж дня, 9 березня, на пленарному засіданні Парламенту відбулося третє читання закону. Закон був прийнятий. Результати голосування були такими: 439 – «за», 12 – «проти», 3 – «утрималися». На цьому засіданні Сейму Польщі були присутні 454 депутата із 460 депутатів, які становлять конституційний склад польського парламенту.

10 березня 2022 року прийнятий Сеймом законопроект передали Президенту Польщі та Маршалку Сенату. Сенат Польщі представив свою позицію 12 березня, та вніс поправки до законопроекту [12]. Закон та зміни до нього втретє надійшли до Комісії 12 березня поточного року. Комісія схвалила деякі поправки і закон, з поданням про врахування поправок, знову відправили на розгляд Сейму Польщі [1].

Сейм розглянув позицію Сенату і прийняв окремі поправки. Було все ще 12 березня 2022 р. Закон подано на підпис Президенту Польщі, який його негайно підписав. Закон оприлюднено 12 березня 2022 року. Відповідно до ст. 116, він введений в дію з дня його оприлюднення, а його дія поширилась

¹ Авто виправлення: текст № 2069-А надійшов до Сейму 8 березня 2022 року. Загалом про законодавчий процес у Польщі див., наприклад, Т. Бернат [10] і ін.

на відповідні відносини починаючи із 24 лютого 2022 року.²

Таким чином, детальний розгляд процесу прийняття цього Закону переконливо доводить наміри влади Речі Посполитої, – якнайшвидше розпочати надання допомоги Україні та її громадянам, які потребують захисту.

Закон Польщі «Про допомогу громадянам України у зв'язку зі збройним конфліктом на території України» («*O pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa*») містить 46 сторінок, складається із 116 статей і вносить зміни до 23 польських законів.³ Нижче репрезентуємо його основні положення та деякі ключові тези інших актів, до яких він відсилає.⁴

² Стаття 95 Закону набрала чинності 27 березня 2022 р. Див.: <https://www.gov.pl/web/udsc/weszla-w-zycie-ustawa-o-pomocy-obywatelom-ukrainy-w-zwiazku-z-konfliktem-zbrojnym-na-terytorium-tym-panstwa>, (дата звернення 25.03.2022). Уряд оголосив, що приблизно в середині квітня внесе зміни до цього Закону, усунувши інші прогалини та неточності, виявлені на практиці, а також невдалі рішення. Тому, читачам статті рекомендую до ознайомлення офіційний сайт Сейму Польщі: www.sejm.gov.pl. На ньому завжди розміщена актуальна інформація про зміни, щоб, за потреби, спростувати деякі тези.

³ У Закон уже двічі вносили поправки, тому що в ньому виявлено недоліки і відбулась переоцінка ситуації. *По-перше*, було створено реєстр неповнолітніх громадян України, які в'їхали до Польщі без опіки їхніх фактичних опікунів та були поміщені в прийомні сім'ї в Україні. *По-друге*, допомога була надана й тим українцям, які, рятуючись від війни, прибули до Польщі не лише безпосередньо з України, а й з інших держав.

⁴ Положення Закону не поширюються на громадян України, які мають: а) посвідку на постійне проживання; б) дозвіл на проживання довгострокового резидента Європейського Союзу; в) дозвіл на тимчасове проживання; г) статус біженця; г) додатковий захист; д) дозвіл на допустиме перебування, а також особи які: 1) подали заяви про міжнародний захист у Польщі (або від імені яких подані такі заяви); 2) заявили про намір подати заяви про міжнародний захист. Це передбачено ст. 28 ч.

Тимчасова охорона на вісімнадцять місяців. Громадяни України, які внаслідок збройного конфлікту прибули до Польщі з 24 лютого 2022 року, з цього ж дня вважаються особами, які користуються тимчасовим захистом у Польщі у розумінні Закону від 13 червня 2003 року «Про надання захисту іноземцям на території Республіки Польща» [15; 16].

Цей Закон, прийнятий 19 років тому, у ст. 106 ч. 1 унормовує наступне:

«Іноземці, що масово прибувають до Республіки Польща, які покинули країну походження або певний географічний регіон через іноземне вторгнення, війну, громадянську війну, етнічні конфлікти або грубі порушення прав людини, можуть отримати тимчасовий захист на території Республіки Польща, незалежно від того, чи було їх прибуття спонтанним чи результатом допомоги, наданої їм Республікою Польща або міжнародною спільнотою» [15].

Прийнятий зараз спеціальний Закон Польщі «Про допомогу громадянам України у зв'язку зі збройним конфліктом на території цієї держави» від 12 березня 2022 року встановлює спеціальні правила тимчасового проживання, легалізації перебування громадян України та їх подружжя, які не мають українського громадянства, що прибули до Польщі а) безпосередньо з території України або б) через інші держави, у зв'язку з бойовими діями, що ведуться на території України, і в) громадяни України, що мають Карту поляка, які разом зі своєю найближ-

чою родиною, прибули на територію Польщі внаслідок цих бойових дій.¹

Карта поляка – це документ, який підтверджує належність до Польської нації людей, які не мають польського громадянства. Як відомо, особа, яка подає заявку на отримання Карти поляка, повинна, серед іншого: а) заявити про належність до Польської нації; б) продемонструвати свої стосунки з польською спільнотою через знання польської мови, а також плекаючи польські традиції та звичаї; в) подати письмову декларацію про належність до польської нації в присутності консула Республіки Польща; г) довести, що особа належить до польської національності або принаймні один із її батьків, бабусь і дідусів або двоє прадідів були польськими громадянами, або подати сертифікат польської організації, що підтверджує активну участь у діяльності на благо польської мови та культури або польської національної меншини протягом принаймні трьох останніх років; д) подати декларацію про те, що вона або її родичі не репатріювалися або не були репатрійовані з території Республіки Польща або Польської Народної Республіки на підставі угод про репатріацію, укладених у 1944-1957 роках.

Карту поляка також може отримати особа, чие польське походження підтверджено відповідно до положень Закону про репатріацію від 9 листопада 2000 року (Dz. U. z 2018 r. poz. 609 i 1669), за умови, що вона підтвердить знання польської мови хоча б на базовому рівні. Карта поляка дійсна протягом 10 років із дня її надання. Термін її дії може

¹ або ст. 61 ч. 1 Закону від 13 червня 2003 р. «Про надання захисту іноземцям на території Республіки Польща» (Dz. U. z 2021 r. poz. 1108 i 1918 oraz z 2022 r. poz. 583).

¹ Спочатку закон поширювався лише на громадян, які приїжджали безпосередньо з України, тепер стосується також людей, які прибули через інші країни.

бути продовжений іще на 10 років. Люди старші 65 років отримують Картку безстроково. У Польщі заяву на отримання Карти поляка подають до Підляшського та Люблінського воєводських управлінь. За кордоном заяву на отримання Карти поляка розглядає консул [18]. Науковий коментар базових положень про Карту поляка можна знайти у роботах польських науковців [19; 20].

Законодавче положення про спеціальний тимчасовий захист для українців має дві умови: 1) законний в'їзд українця з 24 лютого 2022 року та 2) декларування наміру залишитися в Польщі. Якщо громадянин України а) законно в'їхав на територію Польщі в період з 24 лютого 2022 року до дати, зазначеної в постанові Ради Міністрів Польщі (встановлюється окремо), та б) заявляє про намір залишитися в Польщі, то його перебування вважається легальним протягом вісімнадцяти місяців з 24 лютого 2022 року. При цьому, Закон не поширюється на іноземців, які прибули з України, рятуючись від війни. Хоча цей припис піддається критиці експертами і науковцями.

Також у Законі наразі передбачена бланкетна дата закінчення цього законодавчого регулювання. Рада Міністрів Польщі визначить останній день, коли цей легальний в'їзд буде пов'язуватись із законним проживанням на території Польщі протягом 18 місяців. Встановлюючи в постанові кінцеву дату, Уряд Польщі має враховувати наступне: *«кількість іноземців, які в'їжджають на територію Республіки Польща, становище цивільного населення та перспективи припинення бойових дій на території України, а також аспекти*

оборони, державної безпеки та охорони громадської безпеки та порядку» [1].

Закон також передбачає легалізацію тривалого перебування громадян України. Особам, перебування яких на території Польщі є або вважається законним, воєвода може надати дозвіл на тимчасове проживання на 3 роки, з дня винесення ним відповідного рішення. Слід звернути увагу, що громадянин України може подати заяву про надання дозволу на таке перебування не раніше ніж через 9 місяців з дня в'їзду та не пізніше 18 місяців з 24 лютого 2022 року. При цьому, заява, подана громадянином до спливу 9 місяців від дати в'їзду, воєводою не розглядається.

Оформлення тимчасового перебування та присвоєння номера PESEL.

Перебування громадянина України на території Польщі підлягає обов'язковій реєстрації. Є два способи реєстрації. По-перше, в'їзд громадян України реєструється прикордонниками під час перевірок на державному кордоні Польщі. Якщо реєстрація на кордоні (наприклад, через відсутність документів, величезний натовп на кордоні тощо) не відбулася в установленому порядку, необхідно подати заяву про реєстрацію тимчасового перебування до польського органу місцевого самоврядування не пізніше 60 днів із дня в'їзду на територію Польщі.¹ Це, власне, другий спосіб.

У другому випадку місцева влада не лише реєструє прибуття громадянина України до Польщі, а й присво-

¹ Заява подається особисто за місцезнаходженням комунального органу в письмовій формі з розбірливим власноручним підписом. Його може заповнити заявник або працівник органу на підставі даних, наданих заявником. До заявки додається фото. У осіб старше 12 років слід знімати відбитки пальців, якщо це фізично можливо.

ює йому за спрощеною процедурою номер *PESEL*. Нагадаємо, що *PESEL* (*Powszechny Elektroniczny System Ewidencji Ludności*) – це універсальна електронна система реєстрації населення на території Республіки Польща. Заяву на присвоєння номера не потрібно подавати за місцем поточного перебування або проживання, формальності можна врегулювати в будь-якому міському/гмінному офісі на всій території Польщі.

Однак, слід чітко усвідомити, що номер *PESEL* не є обов'язковою умовою для легального перебування громадян України у Польщі. Тому, українці, які втекли від війни удома, мають право легально перебувати в Польщі протягом 18 місяців з 24 лютого 2022 року, і без номера *PESEL* (наприклад, якщо вони зареєструвалися під час прикордонних перевірок). При цьому, слід знати, що виїзд таких громадян України із території Польщі більше ніж на 1 місяць позбавляє їх права перебування в Польщі 18 місяців у статусі біженця.

Отримання номера *PESEL* є вигідною умовою для користування багатьма правами та державними послугами на тих самих або подібних умовах, на яких ними користуються громадяни Польщі. *PESEL*, серед іншого, є перепусткою на безкоштовне лікування і взагалі умовою, що полегшує початок роботи чи підприємницької діяльності громадян України у Польщі.¹

¹ У повідомленні Служби зайнятості роботодавцем необхідно вказати номер *PESEL* громадянина України, якщо такий був виданий. Отже, якщо такий номер іноземцю ще не присвоєно, його не можна вимагати надати за офіційними процедурами, і роботодавець не повинен обумовлювати працевлаштування громадянина України наявністю у нього цього номера.

На практиці присвоєння номерів *PESEL* здійснюється органами місцевого самоврядування з багатьма труднощами. У перші дні (*Й. Я.-Б. – пишу це 25 березня, тоді як ця система почала працювати у Польщі лише 16 березня ц.р.*) перешкоди пов'язані з відсутністю обладнання, не вистачає авторизованих комп'ютерних станцій, валідаторів, принтерів і сканерів. Величезні черги зустрічаються в великих містах (Варшава, Краків, Вроцлав, Люблін і ін.), де саме досі зосередилися українські громадяни. Натомість, органи місцевого самоврядування у Польщі не мають тисячі нових кваліфікованих чиновників. Номери в черзі для надання цієї послуги розподіляються в дві зміни сім днів на тиждень. Польська влада шукає механізм вирішення цієї проблеми і, переконані, що він буде знайдений.

Працевлаштування або зайняття підприємницькою діяльністю. Номер *PESEL* полегшує доступ до польського ринку праці. Будь-який роботодавець може прийняти на роботу громадянина України. Останньому не потрібно мати дозвіл на роботу в Польщі, а роботодавець, який працевлаштовує громадянина України, зобов'язаний протягом 14 днів повідомити відповідне бюро зайнятості через портал *praca.gov.pl*.

У згаданому повідомленні необхідно вказати номер *PESEL* громадянина України, якщо такий був виданий. Отже, якщо такий номер іноземцю ще не присвоєно, його не можна вимагати надати за офіційними процедурами, і роботодавець не повинен обумовлювати працевлаштування громадянина України наявністю у нього цього номера [21].

Кожен громадянин України також може скористатися послугами працевлаштування, консультування щодо кар'єри та навчання, на тих самих умовах, що й громадяни Польщі. Шукаючи роботу, громадяни України можуть звернутися до повітових бюро праці (340 офісів по всій Польщі), Центрів інформації та планування кар'єри (16 відділень), скористатися гарячою лінією «Зелена лінія» (тел.:19-524), Центральною базою пропозицій роботи, а також мобільним додатком *ePraca* (доступним на пристроях *Android* або *iOS*), куди щодня додається приблизно 70 000 пропозицій роботи.

Форми працевлаштування, в принципі, такі ж, як і у польських громадян – це може бути: а) трудовий договір, б) договір доручення чи в) договір на виконання конкретної роботи. Кожна із цих угод буде дійсна за умови, якщо вона складена обов'язково в письмовій формі та має бути написана мовою, яку розуміють обидві сторони. Для цього відповідну угоду слід підготувати двома мовами, найчастіше – польською та українською. Також можна підготувати договір англійською, якщо ця мова вважається зрозумілою та прийнятною для біженця.

Громадяни України з *PESEL* також можуть розпочинати, здійснювати та припиняти підприємницьку діяльність на території Польщі на тих самих умовах, що й громадяни Польщі. Господарська діяльність – це організована діяльність, що приносить прибуток, яка здійснюється від свого імені та на безперервній основі. Громадянин України може реалізувати її в легальних формах, дозволених у Польщі. Він може створити: ФОП, тобто бізнес фізичної особи, та зареєструвати його

в Центральному реєстрі та відомостях про господарську діяльність (*CEIDG*). Він може створити товариство або компанію з капіталом, включаючи повне товариство та товариство, і зареєструвати їх у Національному судовому реєстрі (*KRS*). Діяльність можна розпочати невідкладно, в день подання заяви про внесення до *CEIDG*, або після внесення до реєстру підприємців Національного судового реєстру, відповідно до ст. 17 Закону Польщі «Про підприємців» [22].

Соціальна допомога, утримання, соціальні виплати. Воеводи координують діяльність органів державної влади, а також громадських організацій та підприємців у сфері надання допомоги громадянам України. Кожен із шістнадцяти (16) воевод у Польщі є представником влади у своєму воеводстві.

Воевода уповноважений надавати українським громадянам допомогу, наскільки це можливо, протягом щонайменше двох місяців з дня в'їзду до Польщі. Ця допомога полягає у наступному: а) розміщенні; б) забезпеченні цілодобового колективного харчування; в) забезпеченні транспортом до місць проживання; г) фінансування поїздок громадським транспортом та спеціалізованим транспортом, призначеним для людей з обмеженими можливостями; г) забезпечення миючими засобами та засобами особистої гігієни та іншими засобами *etc*.

Також органи місцевого самоврядування в Польщі, за власною ініціативою та в межах власних ресурсів, можуть надавати допомогу громадянам України у зазначеному вище обсязі. Особливу допомогу діячам культури і митцям уповноважений надавати

Міністр культури Республіки Польща. На практиці, українцям у Польщі допомагають, у першу чергу, неурядові організації та волонтери. Це поляки, а також волонтери з усього світу, які з першого моменту війни в Україні допомагають біженцям організувати транспорт, привозять їжу, ковдри, засоби гігієни, пропонують житло.

Також Польська держава протягом двох місяців надала підтримку всім полякам, які в приватному порядку пропонують проживання та харчування українцям у Польщі. Статтею 13 Закону визначено, що будь-якій юридичній особі, а також фізичній особі, що веде домашнє господарство, яка забезпечуватиме проживання та харчування громадян України, за її заявою, поданою після закінчення строку надання допомоги, може бути призначена грошова допомога за цей період (40 злотих на особу на день) не довше 60 днів. Термін виплати допомоги може бути продовжений у спеціально обґрунтованих випадках.

Громадянин України також має право на: 1) сімейні (родинні) асигнування, 2) допомогу на дитину, якщо він проживає з дітьми на території Польщі. Сімейними асигнуваннями є: а) сімейна допомога та надбавки до неї; б) опікунська допомога, допомога по догляду за дитиною та інші допомоги, включаючи виплату при народженні дитини, а також допомоги (включаючи батьківські виплати), що виплачуються муніципалітетами.¹

¹ Див.: Закон Польщі від 28 листопада 2003 р. «Про сімейні асигнування» (Dz.U. 2003 nr 228 poz. 2255); Закон Польщі від 11 лютого 2016 р. «Про державну допомогу у вихованні дітей» (Dz. U. z 2019 r. poz. 2407 oraz z 2021 r. poz. 1162, 1981 i 2270).

Допомога по догляду за дитиною «Сім'я 500 плюс» становить 500 злотих на кожну дитину на місяць. Для отримання пільги за програмою «Сім'я 500 плюс» на неї мають право подати заявку як українці, які легально проживають у Польщі, так і поляки. Вона сплачується на кожну дитину в сім'ї до 18 років, якщо дитина проживає разом з одним з батьків і перебуває на їх утриманні.² Допомога для сімей надаватиметься не довше, ніж на період перебування в Польщі.³

Окрім того, передбачені й інші допомоги («гарний старт», «сімейний капітал», співфінансування знижки батьківського внеску за перебування дитини до 3 років у яслах, дитячому клубі чи в щоденного опікуна). При цьому, при встановленні права на сімейну допомогу, залежно від критерію доходу, при визначенні доходу сім'ї на одну особу, член сім'ї, який за декларацією особи, що звертається за цими виплатами, не перебуває на території Республіки Польща, не враховується.

Також у Польщі впроваджено різні можливі форми догляду за дітьми

² Допомога надається не лише батькам, які доглядають та утримують дитину, а й: а) законним опікунам дитини, б) прийомним батькам, в) особам, які ведуть сімейний дитячий будинок, г) директорам різних закладів опіки і р) будинкам соціального захисту.

³ Якщо особа відповідає умовам для отримання «Сім'я 500 плюс» для українців, заяву на таку допомогу по догляду за дитиною можна подати в електронному вигляді через: PUE ZUS, Portal Emp@tia, електронний банк багатьох польських банків (якщо особа має рахунок у такому банку). Якщо українець не має рахунку в польському банку і не подає через нього заявку на програму «Сім'я 500 плюс», це можна зробити особисто. Слід прийти до будь-якого Закладу соціального страхування (ZUS), де додатково нададуть допомогу в заповненні та подачі заяви через портал PUE ZUS. ZUS виплачує ці кошти із 26 березня.

з України. Серед іншого, правила виконання громадянином України функції прийомної сім'ї та ведення сімейного дитячого будинку; правила прийому дітей з України, правила організації опікунсько-виховного закладу, в якому проживатимуть діти, що є громадянами України; інституція тимчасового опікуна для представництва неповнолітньої особи, яка опинився в Польщі без законних опікунів з України, та здійснення опіки над такою особою і її майном.

Крім того, унормовано спрощені правила прийому на роботу психологів, вихователів та інших людей з України, які працюють з дітьми. Також у Польщі нині спрощені правила створення ясел та дитячих клубів.

Також на сьогодні в Польщі спрощено положення про оренду, тимчасову оренду та позику житла громадянам України.

Соціальна допомога. Соціальна допомога надається у гміні (громаді), де перебуває особа з України, яка звертається за цими пільгами. Статті 29 і 30 Закону дають право українцям у Польщі на отримання соціальної допомоги, як у грошовій, так і в натуральній формі.

До першої категорії належать: а) постійні, періодичні, спеціальні та цільові пільги; б) надбавка та позика на економічну незалежність; в) допомога на незалежність та продовження освіти; г) грошова допомога на утримання та покриття витрат, пов'язаних із вивченням польської мови для іноземців, які отримали статус біженця в Республіці Польща; ґ) додатковий захист або дозвіл на тимчасове проживання; д) винагорода опікуна за догляд, встановлений судом.

У свою чергу, негрошовими виплатами для українських громадян

у Польщі є: а) соціальна робота з біженцями; б) кредитний квиток; в) внески на медичне та соціальне страхування; г) матеріальна допомога; ґ) консультування спеціалістів, кризові втручання та притулок; д) харчування та необхідний одяг; е) послуги з догляду; є) житло, проживання та послуги в будинку соціальної допомоги, соціальної допомоги в отриманні відповідних житлових умов, у тому числі в охорнюваному помешканні; ж) допомога у працевлаштуванні; з) допомога в облаштуванні та ін.

Крім того, біженцям із України, які отримали *PESEL*, можна отримати 300 злотих одноразової допомоги.

Українці також мають право на безоплатну психологічну допомогу та допомогу у вигляді продуктових пакетів або харчування в рамках Оперативної програми «Продовольча допомога 2014-2020», що співфінансується Європейським фондом допомоги найбільш знедоленим.

Також планується допомога громадянам України з інвалідністю. Ця програма нині на етапі організації.

Медична допомога. Відповідно до ст. 37 Закону, громадянин України має право на медичну допомогу, що надається на території Польщі, включаючи медичні послуги, на умовах і в обсязі, на які в Польщі мають право особи, на яких поширюється обов'язкове або добровільне медичне страхування [23; 24]. Тож Національний фонд здоров'я в Польщі оплачуватиме кожен медичну послугу громадянина України в медичній службі. Фінансування цих пільг гарантується Державним бюджетом Польщі. Для того, щоб скористатися медичною допомогою, *PESEL* не обов'язковий. Українцям можна вико-

ристовувати інший документ, що посвідчує особу, та документ, який підтверджує дату в'їзду до Польщі.

Із 24 лютого 2022 року і на 18 місяців, для громадянина України, який здобув кваліфікацію лікаря чи стоматолога за межами території держав-членів Європейського Союзу, а також медсестри чи акушерки, може бути дозволено займатися відповідною професійною діяльністю та буде надано умовне право на практику.

Вища освіта і наука. Законом також були встановлені різні форми підтримки українців, які навчаються в Польщі. Це питання досліджувалось у наших попередніх роботах [25].

Також громадянин Польщі, який раніше навчався на території України для підготовки до медичних спеціальностей, і який був зарахований до польського університету на подібне навчання, оплачуватиме таке навчання відповідно до розміру плати, яка раніше сплачувалась в Україні. Українські студенти медичних факультетів можуть претендувати на соціальну стипендію та студентський кредит на польських умовах, без обмеження кількості надбавок. Польські та українські студенти, які вже сплатили навчання за літній семестр в Україні, звільняються від таких самих платежів у польському університеті.

Застосовані спеціальні спрощені методи визначення досягнень учнів, які навчалися в Україні, якщо вони не мають документів, що засвідчують ці досягнення. Академічні викладачі та науковці, які 24 лютого 2022 року працювали в університеті, що діє в Україні або в науково-дослідному інституті та мають необхідні звання та ступені та відповідну кваліфікацію для зайнят-

тя даної посади, можуть бути працевлаштовані в університетах та інститутах Польщі як академічні викладачі чи наукові працівники, без проведення конкурсу на зайняття посади.

Школи і дошкільні заклади. У школах Польщі дозволяється на вибір дві моделі навчання: а) модель включення учнів з України до польської системи освіти або б) модель продовження дистанційного навчання в Україні (якщо це можливо). Батьки чи опікуни вирішують, який спосіб навчання обрати. Тому учнів з України, за бажанням, приймають до польських шкіл, а в підпорядкуванні шкіл можна створити додаткові локації для проведення занять. Це стосується і дошкільнят.

Для студентів, які не знають польську мову або знають її на недостатньому рівні для вивчення, можуть бути організовані підготовчі класи, які називаються «welcomeclasses». Для іноземців у Польщі створили таку можливість кілька років тому. Вітальні заняття, в європейському вимірі, не є новим рішенням. Вони успішно функціонують серед інших у німецьких школах, у Нідерландах та у Швеції.

У школах Польщі можуть створюватися посади «помічника вчителя». Українка чи українець можуть працювати на цій посаді, якщо вони вміють спілкуватися польською мовою і можуть допомагати учням, які недостатньо або зовсім не знають польську мову.

Є й другий вихід: діти та студенти, що є громадянами України, які не хочуть навчатися в польських школах та під час тимчасового перебування, навчаються у дитячому садку чи школі, що діє в українській системі освіти з використанням дистанційних мето-

дів та техніки, не підлягають обов'язковій однорічній дошкільній підготовці, обов'язковому навчанню [26]. Один з батьків або особа, яка доглядає за такою дитиною чи учнем, подає до органу комунальної власності Польщі декларацію про те, що дитина чи учень продовжить навчання в системі освіти України [26].¹

Обидва рішення, віддаючи перевагу моделі включення учнів з України до польської системи освіти та моделі продовження дистанційного навчання в Україні, мають прихильників і критиків. Нині ще складно судити, яке рішення краще. Українські школярі приєднуються до польських класів у середині навчального року. Польська основна навчальна програма суттєво відрізняється від української. Загалом, звісно, діти із України не знають польської мови у достатньому обсязі. Також лише 12 тис. вчителів в Польщі знають українську чи російську мову. Як спілкуватися в цій ситуації? Ніхто на сьогодні (на час підготовки статті) не знає, скільки українських дітей зрештою вступить до польської школи (найбільший прогноз – навіть 700 тис.), а скільки захочуть (або зможуть) навчатися дистанційно. Як довго діти залишаться в Польщі? [27].

Візи. Законом продовжено термін дії віз, які мали громадян України на день початку війни. Якщо останній день перебування громадянина України на території Польщі за національ-

ною візою припадає на 24 лютого 2022 року, то термін перебування за цією візою та її термін дії подовжуються *ex lege* до 31 грудня 2022 року. Аналогічне рішення було застосовано до терміну дії дозволу на тимчасове проживання в Польщі.

З іншого боку, на 18 місяців подовжено терміни дії: а) карток на проживання; б) польських документів, що посвідчують особу громадянина України; в) документів «згода на толерантне перебування»; г) перебування в Польщі за Шенгенською візою.

Широка новелізація. Минув місяць війни (на час підготовки публікації). Є багато спостережень і досвіду, а далі – необхідність виправлень і доповнень до вище охарактеризованого Закону. Протягом найближчого місяця очікується серйозна новелізація. Змінилась і структура заїздів українців до Польщі. Нині приїздить усе більше людей похилого віку, хворих та людей із інвалідністю. Вони потребують належної медичної допомоги та підтримки. Потрібно покращити працевлаштування українців і догляд за їхніми дітьми. Організувати кращу базу проживання для них. Забезпечити підтримку тимчасових опікунів.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Війна триває, кордони Польщі досі перетинають зневірені громадяни України. Звісно, складно передбачити, якою буде доля українських громадян, що зараз з нами. Скільки повернеться на Батьківщину після війни і хто захоче залишитися в Польщі.

У польській культурі гостинність, яку розуміють як сердечність та безкорисливу доброзичливість до гостей, вважалася однією з основних ціннос-

¹ Пункт 15 Розпорядження Міністра освіти і науки, з дня прийняття Закону Польщі від 14.12.2016 р. «Про освіту» із внесенням донього змін від 21.03.2022 р. Законом Польщі «Про організацію навчання, виховання та догляду за дітьми та молоддю, які є громадянами України» (Dz.U. 2022 roz. 645.) унормовує умови складання іспитів у восьмий клас та екзамену на атестат зрілості для учнів з України.

тей протягом багатьох століть. Ми обов'язково внесемо зміни та доповнення до Закону про допомогу. Нехай якнайшвидше настане мир і цей Закон взагалі буде непотрібним.

Правове регулювання Закону надано в цій публікації станом на 25 березня 2022 року.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Law of 12 march 2022 on assistance to citizens of Ukraine in connection with armed conflict on the territory of that country. Journal of laws of the Republic of Poland of 2022, item 583.
2. Komunikat MSZ w sprawie rosyjskiej agresji zbrojnej na Ukrainę. URL: <https://www.gov.pl/web/dyplomacja/komunikat-msz-w-sprawie-rosyjskiej-agresji-zbrojnej-na-ukraine>, дата звернення 24.02.2022.
3. Ilu uchodźców z Ukrainy jest w Polsce? [AKTUALNE DANE]. URL: <https://300gospodarka.pl/news/uchodzcy-z-ukrainy-w-polsce-liczba>, дата звернення 25.03.2022.
4. Dobrzeńcki K. Prawo wobec sytuacji nadzwyczajnej. Między legalizmem a koniecznością, Toruń: TNOIK, 2018. 382 s.
5. PKP: «Informujemy, że obywatele Ukrainy mogą do 31.03.2022 roku bezpłatnie podróżować w klasie 2 pociągów TLK i IC w wagonach z miejscami do siedzenia». URL: <https://www.intercity.pl/pl/site/o-nas/dzial-prasowy/komunikaty/bezplatne-przejazdy-dla-obywateli-ukrainy-pociagami-pkp-intercity.html>, дата звернення 20.03.2022.
6. Rola NGO-sów w pomocy dla uchodźców z Ukrainy. URL: <https://www.gov.pl/web/pozytek/rola-ngo-sow-w-pomocy-dla-uchodzcow-z-Ukraine>, дата звернення 20.03.2022.
7. O pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa: Ustawa z dnia 12 marca 2022 r. Dz. U. 2022 poz. 583. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20220000583>, дата звернення 22.03.2022.
8. Jabłońska-Bonca J. Prywatna ochrona bezpieczeństwa. Koncepcje. Podmioty. Zadania. Normy. Konteksty. Warszawa: Wolters Kluwer, 2017. 860 s.
9. Szklanna A. Ochrona prawna cudzoziemca w świetle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Warszawa: Instytut Wydawniczy EuroPrawo, 2010. 413 s.
10. Biernat T. Legislacja. Analiza procesu. Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM, 2016. 181 s. URL: <https://repozytorium.ka.edu.pl/handle/11315/12783>, дата звернення 20.03.2022.
11. Rządowy projekt ustawy o pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa. URL: <https://www.sejm.gov.pl/Sejm9.nsf/PrzebiegProc.xsp?nr=2069>, дата звернення 22.03.2022.
12. Uchwała Senatu RP w sprawie ustawy o pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa. Druk nr 2083. URL: <https://www.sejm.gov.pl/Sejm9.nsf/druk.xsp?nr=2083>, дата звернення 22.03.2022.
13. Sprawozdanie Komisji Administracji i Spraw Wewnętrznych o uchwale Senatu RP w sprawie ustawy o pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa. Druk nr 2084. URL: <https://zpbas.sejm.gov.pl/sejm9.nsf/druk.xsp?documentId=3FD8AE7795314102C125880300338BD2&SessionID=31A2810E98C61C6B8ED04F2072B483F82F25779B>, дата звернення 22.03.2022
14. Nowelizacja ustawy o pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa. URL: <https://www.gov.pl/web/udsc/weszla-w-zycie-ustawa-o-pomocy-obywatelom-ukrainy-w-zwiazku-z-konfliktem-zbrojnym-na-terytorium-tego-panstwa>, дата звернення 23.03.2022

15. Ustawa z dnia 13 czerwca 2003 r. o udzielaniu cudzoziemcom ochrony na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. Dz.U. 2003 nr 128 poz. 1176. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20031281176>, data звернення 22.03.2022.

16. Ustawa o cudzoziemcach. Komentarz. Red.: J. Chlebny.; aut. J. Chlebny [i in.]. Warszawa: Beck, 2015. XXVIII, 975 s.

17. Dąbrowski P. Ustawa z dnia 13 czerwca 2003 r.o udzielaniu cudzoziemcom ochrony na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz z orzecnictwem. (art. 1 – 104) / Warsaw University. *CMR WorkingPapers, seria: Prace migracyjne*. 1999. № 41. 114 s.

18. Ustawa z dnia 17 grudnia 2021 r. o zmianie ustawy o cudzoziemcach oraz niektórych innych ustaw. Dz.U. z 2019 r. poz. 1598, z 2022r. poz. 91. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20220000091>, data звернення 22.03.2022.

19. Jagielski J., Pudzianowska D. Ustawa o Kartce Polaka. Komentarz. Warszawa: Wolters Kluwer Polska Stan, 2008. 220 s.

20. Narożniak A. Karta Polaka w systemie instytucjonalnym prawa o cudzoziemcach. «*Studia prawa publicznego*». 2017. nr 4. S. 129-164. URL: https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/22155/1/SPP_4_20_%202017_Narozniak.pdf, data звернення 22.03.2022.

21. Kodeks pracy: Ustawa z dnia 26 czerwca 1974 r, z późn. zm.; Dz. U. z 2020 r. poz. 1320, z 2021 r. poz. 1162. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19740240141/U/D19740141Lj.pdf>, data звернення 20 березня 2022 р.

22. Prawo przedsiębiorców: Ustawa z dnia 6 marca 2018 r., z późn. zm. dnia 8 grudnia 2020 r. Dz. U. 2021 poz. 162. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20210000162>, data звернення 20 березня 2022 р.

23. Kieszowska-Grudny A. Pacjent, świadczeniodawca czy system – komu dziś potrzebna jest skoordynowana opieka zdrowotna? «*Studia i Prace. Zeszyt Naukowy*».

2018. № 169. S. 93-108. URL: https://sslkolegia.sgh.waw.pl/pl/KZiF/czasopisma/zeszyty_naukowe_studia_i_prace_kzif/Documents/169_07_Kieszowska_1.pdf, data звернення 23 березня 2022 р.

24. Pomoc dla obywateli Ukrainy zagwarantowana w specustawie. O czym muszą wiedzieć świadczeniodawcy? URL: <https://www.nfz.gov.pl/aktualnosci/aktualnosci-centrali/pomoc-dla-obywateli-ukrainy-zagwarantowana-w-specustawie-o-czego-musza-wiedziec-skietanikieta>, 8157.html, data звернення 25.03.2022.

25. Jabłońska-Bonca J. O szkolnictwie wyższym i kształceniu prawników, Warszawa: Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, 2020. 274 s., il.

26. Prawo oświatowe: ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. z dnia 18 maja 2021 r., tekst jedn. Dz. U. 2021 poz. 1082. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20210001082>, data звернення 25.03.2022.

27. Czarnek P.: Do polskich szkół zapisane jest już 65 tys. dzieci z Ukrainy. URL: <https://www.bankier.pl/wiadomosc/Czarnek-Do-polskich-szkol-zapisane-jest-juz-65-tys-dzieci-z-Ukrainy-8300136.html>, data звернення 22.03.2022.

REFERENCES:

1. Law of 12 march 2022 on assistance to citizens of Ukraine in connection with armed conflict on the territory of that country. (2022). *Journal of laws of the Republic of Poland*, 583. Retrieved from https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKewiAiaIT5MD3AhVk-SoKHQaqCDQQFnoECACQAQ&url=https%3A%2F%2Fwww.gov.pl%2Fattachment%2Ffd791ffb-c02b-4e99-b710-e8ed3a9a821b&usg=AOvVaw1IopxUvK3_ODoNamPCHkkt [in English].

2. Komunikat MSZ w sprawie rosyjskiej agresji zbrojnej na Ukrainę. (2022). *www.gov.pl*. Retrieved from <https://www.gov.pl/web/dyplomat>

macja/komunikat-msz-w-sprawie-rosyjskiej-agresji-zbrojnej-na-ukraine [in Polish].

3. Ilu uchodźców z Ukrainy jest w Polsce? [AKTUALNE DANE]. (2022). *300gospodarka.pl*. Retrieved from <https://300gospodarka.pl/news/uchodzcy-z-ukrainy-w-polsce-liczba> [in Polish].

4. Dobrzeniecki, K. (2018). *Prawo wobec sytuacji nadzwyczajnej. Między legalizmem a koniecznością*. Toruń: TNOiK [in Polish].

5. PKP: «Informujemy, że obywatele Ukrainy mogą do 31.03.2022 roku bezpłatnie podróżować w klasie 2 pociągów TLK i IC w wagonach z miejscami do siedzenia». (2022). *www.intercity.pl*. Retrieved from <https://www.intercity.pl/pl/site/o-nas/dzial-prasowy/komunikaty/bezplatne-przejazdy-dla-obywateli-ukrainy-pociagami-pkp-intercity.html> [in Polish].

6. Rola NGO-sów w pomocy dla uchodźców z Ukrainy. (2022). *www.gov.pl*. Retrieved from <https://www.gov.pl/web/pozytek/rola-ngo-sow-w-pomocy-dla-uchodzcow-z-Ukrainy> [in Polish].

7. O pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa : Ustawa z dnia 12 marca 2022 r. Dz. U. 2022 poz. 583. (2022). *isap.sejm.gov.pl*. Retrieved from <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20220000583> [in Polish].

8. Jabłońska-Bonca, J. (2017). *Prywatna ochrona bezpieczeństwa. Koncepcje. Podmioty. Zadania. Normy. Konteksty*. Warszawa: Wolters Kluwer [in Polish].

9. Szklanna, A. (2010). *Ochrona prawna cudzoziemca w świetle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*. Warszawa: Instytut Wydawniczy EuroPrawo [in Polish].

10. Biernat, T. (2016). *Legislacja. Analiza procesu*. Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM. Retrieved from <https://repozytorium.ka.edu.pl/handle/11315/12783> [in Polish].

11. Rządowy projekt ustawy o pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa. (2022). *www.sejm.gov.pl*. Retrieved from <https://>

www.sejm.gov.pl/Sejm9.nsf/PrzebiegProc.xsp?nr=2069 [in Polish].

12. Uchwała Senatu RP w sprawie ustawy o pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa. Druk nr 2083. (2022). *www.sejm.gov.pl*. Retrieved from <https://www.sejm.gov.pl/Sejm9.nsf/druk.xsp?nr=2083> [in Polish].

13. Sprawozdanie Komisji Administracji i Spraw Wewnętrznych o uchwale Senatu RP w sprawie ustawy o pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa. Druk nr 2084. (2022). *zpbas.sejm.gov.pl*. Retrieved from <https://zpbas.sejm.gov.pl/sejm9.nsf/druk.xsp?documentId=3FD8AE7795314102C125880300338BD2&SessionID=31A2810E98C61C6B8ED04F2072B483F82F25779B> [in Polish].

14. Nowelizacja ustawy o pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa. (2022). *www.gov.pl*. Retrieved from <https://www.gov.pl/web/udsc/weszla-w-zycie-ustawa-o-pomocy-obywatelom-ukrainy-w-zwiazku-z-konfliktem-zbrojnym-na-terytorium-tego-państwa> [in Polish].

15. Ustawa z dnia 13 czerwca 2003 r. o udzielaniu cudzoziemcom ochrony na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. Dz.U. 2003 nr 128 poz. 1176. (2003). *isap.sejm.gov.pl*. Retrieved from <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20031281176> [in Polish].

16. Chlebny, J. (2015). *Ustawa o cudzoziemcach. Komentarz*. Warszawa: Beck [in Polish].

17. Dąbrowski, P. (1999). Ustawa z dnia 13 czerwca 2003 r.o udzielaniu cudzoziemcom ochrony na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz z orzecznictwem. *CMR WorkingPapers, seria: Prace migracyjne, 41, 1-104* [in Polish].

18. Ustawa z dnia 17 grudnia 2021 r. o zmianie ustawy o cudzoziemcach oraz niektórych innych ustaw. Dz.U. z 2019 r. poz. 1598, z 2022r. poz. 91. (2022). *isap.sejm.gov.pl*. Retrieved from <https://isap.sejm.gov.pl/isap>

nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20220000091 [in Polish].

19. Jagielski, J., Pudzianowska, D. (2008). *Ustawa o Karcie Polaka. Komentarz*. Warszawa: Wolters Kluwer Polska Stan [in Polish].

20. Narożniak, A. (2017). Karta Polaka w systemie instytucjonalnym prawa o cudzoziemcach. «*Studia prawa publicznego*», 4, 129-164. Retrieved from https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/22155/1/SPP_4_20_%202017_Narozniak.pdf [in Polish].

21. Kodeks pracy: Ustawa z dnia 26 czerwca 1974 r., z późn. zm.; Dz. U. z 2020 r. poz. 1320, z 2021 r. poz. 1162. (2022). *isap.sejm.gov.pl*. Retrieved from <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19740240141/U/D19740141Lj.pdf> [in Polish].

22. Prawo przedsiębiorców: Ustawa z dnia 6 marca 2018 r., z późn. zm. dnia 8 grudnia 2020 r. Dz. U. 2021 poz. 162. (2021). *isap.sejm.gov.pl*. Retrieved from <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20210000162> [in Polish].

23. Kieszkowska-Grudny, A. (2018). Pacjent, świadczeniodawca czy system – komu dziś potrzebna jest skoordynowana opieka zdrowotna? *Studia i Prace. Zeszyt Naukowy*, 169, 93-108. Retrieved from <https://>

ssl-kolegia.sgh.waw.pl/pl/KZiF/czasopisma/zeszyty_naukowe_studia_i_prace_kzif/Documents/169_07_Kieszkowska_1.pdf [in Polish].

24. Pomoc dla obywateli Ukrainy zagwarantowana w specustawie. O czym muszą wiedzieć świadczeniodawcy? (2022). *www.nfz.gov.pl*. Retrieved from <https://www.nfz.gov.pl/aktualnosci/aktualnosci-centrali/pomoc-dla-obywateli-ukrainy-zagwarantowana-w-specustawie-o-czego-musza-wiedziec-skietaenikieta,8157.html> [in Polish].

25. Jabłońska-Bonca, J. (2020). *O szkolnictwie wyższym i kształceniu prawników*. Warszawa: Instytut Wymiaru Sprawiedliwości [in Polish].

26. Prawo oświatowe: ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. z dnia 18 maja 2021 r., tekst jedn. Dz. U. 2021 poz. 1082. (2021). *isap.sejm.gov.pl*. Retrieved from <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20210001082> [in Polish].

27. Czarnek P.: Do polskich szkół zapisane jest już 65 tys. dzieci z Ukrainy. (2022). *www.bankier.pl*. Retrieved from <https://www.bankier.pl/wiadomosc/Czarnek-Do-polskich-szkol-zapisane-jest-juz-65-tys-dzieci-z-Ukrainy-8300136.html> [in Polish].

УДК: 342.72

[https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-2\(20\)-32-59](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-2(20)-32-59)

Федоренко Владислав Леонідович,

доктор юридичних наук, професор, директор Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України; вчений секретар Науково-консультативної ради при Голові Верховної Ради України, Заслужений юрист України; бульвар Л. Українки, 26, офіс 501, м. Київ, 01133; fedorenko900@gmail.com; тел.: +38 044 2211245, <https://orcid.org/0000-0001-5902-1226>

Юхимюк Ольга Михайлівна,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Волинського національного університету імені Лесі Українки, вул. Винниченка, 30, м. Луцьк, 43021, e-mail: wolodar2015@ukr.net; тел.: +38 066 7724626; <https://orcid.org/0000-0002-3803-4746>

Адлер Олександр Григорович,

кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, в.о. заступника директора Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України, бульвар Лесі Українки, буд. 26, оф. 501, м. Київ, 01133, email: alexgrigadler@ukr.net; тел.: +38 044 2211245, <https://orcid.org/0000-0002-0377-4162>

ПОРУШЕННЯ ОСНОВОПОЛОЖНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ ВНАСЛІДОК ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ У 2022 РОЦІ ТА МЕХАНІЗМИ ПРИТЯГНЕННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНЦІВ ДО ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Анотація. У публікації висвітлюються питання щодо порушення основоположних прав і свобод людини в Україні внаслідок військової агресії Російської Федерації, розпочатої 24 лютого 2022 року, а також досліджуються механізми притягнення воєнних злочинців¹ до юридичної відповідальності. Відзначається, що війни є ровесниками людства. Про це, зокрема, свідчать легенди і міфи народів світу, невід'ємним ландшафтом яких є війни. Одні з відомих нам війн мали справедливий характер, вели до самовизначення народів і формування політичних націй, виходу їх із під

¹ У наукових статтях і інших джерелах зустрічаються терміни «воєнний злочин» і «військовий злочин». При зовнішній схожості вони є відмінними по суті та змісту. Термін «воєнний злочин» («*war crimes*») зустрічається в ст. 5, 8 і ін. Римського статуту й стосується деліктів, які порушують міжнародні закони і звичаї війни. Натомість, термін «військовий злочин» («*military crimes*»), виходячи зі змісту Розділу XIX Кримінального кодексу України, є правопорушенням, скоєним військовослужбовцем проти встановленого порядку проходження військової служби. Тому, у цій публікації ми свідомо застосовуємо саме термін «воєнний злочин» і похідні від нього словосполучення – «воєнний злочинець» *etc.*

колоніальної залежності імперій і розбудови національних держав. Інші ж війни утверджували чи укріплювали авторитарні режими, ставали прологом до загибелі не тільки держав і народів, а й цілих цивілізацій. Разом із тим, в усі часи війни здійснювали тотальний негативний вплив на людину та її основоположні права, починаючи із права на життя, свободу та гідність, і завершуючи новітніми групами прав і свобод людини – інформаційними, екологічними, гендерними і ін.

У давнину війни оголошувались не лише ворожій державі або місту-полісу та їх озброєному ополченню, а й усім жителям. Починаючи із епохи Відродження й до XIX ст. помітною стає тенденція до гуманізації війн, коли держави починають воювати із державами, а не населенням. Під впливом доктрини Г. Гроція про право війни отримують свій розвиток в міжнародному праві закони і звичаї війни, які передбачають гуманне поводження з військовополоненими, заборону на вбивства, катування та посягання на честь і гідність цивільного населення, недопустимість руйнування цивільної інфраструктури і т.д. Відповідні міжнародні звичаї та правила війни були закріплені у кін. XIX ст. – на поч. XX ст. у Женевських конвенціях і Гаазьких конвенціях.

Жахиття Першої та Другої світових війн змусили переосмислити надійність міжнародного гуманітарного права та посилити його у Статуті ООН, Загальній декларації прав людини і Женевській конвенції 1949 р. Разом із тим, вторгнення РФ до України у 2022 році та масове і жорстоке порушення державою-агресором міжнародного гуманітарного права та основоположних прав і свобод людини продемонструвало декоративність міжнародних конвенційних і інституційних механізмів захисту повоєнного світового правопорядку.

Аналізуються та систематизуються основні порушення міжнародних законів і звичаїв ведення війни російською армією на тимчасово окупованих територіях і в районах ведення бойових дій, які грубо порушують права мирних громадян України на життя, честь і гідність, свободу пересування та ін., а також права українських військовополонених.

Наголошується, що важливим шляхом для реставрації та посилення міжнародних гарантій основоположних прав і свобод людини під час війн є притягнення до юридичної відповідальності всіх осіб, які вчинили воєнні злочини на території України під час військової агресії РФ в Україні. Обґрунтовуються перспективні інституційні моделі невідворотного покарання за ці злочини. Наголошується на важливості судових експертів у механізмі формування доказової бази, яка буде використана в міжнародних судах проти воєнних злочинців.

Keywords: військова агресія, **війна**, воєнний стан, право війни, закони і правила ведення війни, права та свободи людини, порушення прав і свобод людини, юридична відповідальність за порушення прав і свобод людини.

Fedorenko Vladislav Leonidovich,

Doctor of Law, Professor, Director of the Research Center for Forensic Examination on Intellectual Property of the Ministry of Justice of Ukraine; Scientific Secretary of the Scientific Advisory Board under the Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine, 26, L. Ukrainka Boulevard, 26, office 501, Kyiv, 01133; fedorenko900@gmail.com; +38 044 2211245, <https://orcid.org/0000-0001-5902-1226>

Iukhymiuk Olga Mychajlivna,

Ph.D. in Law, Associate Professor, Docent of Department of theory and history of state and law, Volyn National University, Vinnychenko St., 30, Lutsk, 43021, tel.: +380667724626; e-mail: wolodar2015@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-3803-4746>

Adler Alexander Grigorievich,

Candidate of technical sciences, senior researcher, deputy director of the Research Center of Forensic Examination of intellectual property of the Ministry of Justice of Ukraine, Lesya Ukrainka, 26, office. 501, Kyiv, 01133, email: alexgrigadler@ukr.net; tel.: +38 044 2211245, <https://orcid.org/0000-0002-0377-4162>

VIOLATION OF FUNDAMENTAL HUMAN RIGHTS AS A RESULT OF MILITARY AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION AGAINST UKRAINE IN 2022 AND MECHANISMS OF BRINGING WAR CRIMINALS TO LEGAL RESPONSIBILITY

Annotation. The publication covers the issues of violation of fundamental rights and freedoms in Ukraine as a result of military aggression of the Russian Federation which started on February 24, 2022, and also investigates mechanisms of bringing war criminals to legal responsibility. It is noted that wars are the coevals of humanity. This is evidenced, in particular, by the legends and myths of the peoples of the world, the inherent landscape of which is war. Some of the wars we know led to the self-determination of peoples and the formation of political nations, their exit from the colonial dependence of empires and the development of nation-states. Other wars asserted or strengthened authoritarian regimes, and became a prologue to the death of not only states and peoples, but also of entire civilizations. At the same time, at all war times there was a total negative impact on the individual and his fundamental rights, beginning with the right to life, liberty and dignity, and ending with the newest groups of human rights and freedoms – informational, environmental, gender, etc.

In ancient times wars were declared not only to the hostile state or city-polis and their armed militia, but also to all inhabitants. From the Renaissance and to the 19th century the tendency to humanize wars becomes noticeable, when states begin to fight with states and not with the population. Under the influence of H. Grotius's doctrine on the law of war, the laws and customs of war are developed in international law, implying humane treatment of prisoners of war, prohibition of murder, torture and attacks on honor and dignity of civilians, inadmissibility of destruction of civilian infrastructure, etc. The relevant international customs and rules of war were enshrined in the late 19th century – early 20th century in the Geneva Conventions and the Hague Conventions.

The horrors of World Wars I and II forced to rethink the reliability of international humanitarian law and to strengthen it in the UN Charter, the Universal Declaration of Human Rights and the Geneva Convention of 1949. However, the Russian invasion of Ukraine in 2022 and the massive and brutal violation by the aggressor state of international humanitarian law and fundamental human rights and freedoms demonstrated the formality of international conventional and institutional mechanisms to protect the post-war world order.

The main violations of international laws and customs of war by the Russian army in the temporarily occupied territories and in the areas of military operations, which grossly violate the rights of Ukrainian civilians to life, honor and dignity, freedom of movement, etc., as well as the rights of Ukrainian military prisoners, are analyzed and systematized.

It is emphasized that an important way to restore and strengthen international guarantees of fundamental human rights and freedoms during the war is to bring to justice all persons who committed war crimes in Ukraine during the Russian military aggression in Ukraine. Perspective institutional models of inevitable punishment for these crimes are substantiated. The importance of judicial experts in the mechanism of forming the evidence base, which will be used in international courts against war criminals, is emphasized.

Key words: military aggression, war, martial law, law of war, laws and rules of war, human rights and freedoms, violation of human rights and freedoms, legal responsibility for violation of human rights and freedoms.

Постановка питання в загальному вигляді. Військова агресія РФ, яка розпочалася масованим вторгненням 24 лютого 2022 року російської армії на землі, в повітрі та на морі на територію суверенної України, назавжди розділила розвиток нашої держави, суспільства та долю кожного українця, включаючи і авторів цієї публікації, на «до» та «після».

Глибину трагедії воєнних злочинів, принесених РФ в Україну, та наслідки цієї фактично неоголошеної війни для України, міжнародних організацій і повоєнного світового правопорядку в цілому на сьогодні складно однозначно визначити та оцінити. Але, така правова оцінка, як на міжнародному, так і на національному рівні, має бути здійснена своєчасно, обґрунтовано та в повному обсязі. Для того, щоб жажіття цієї війни ХХІ ст. не повторювалися знову.

Тому, в запропонованій увазі читача публікації ми прагнемо об'єктив-

но та науково обґрунтовано підвести перші підсумки негативного впливу військової агресії РФ, яка триває вже понад два місяці, на стан дотримання основоположних прав і свобод людини на тимчасово окупованих територіях України і на територіях, де відбуваються активні бойові дії. Комплексне дослідження та систематизація відповідних воєнних злочинів, які грубо порушують цінності та принципи міжнародного гуманітарного права, зокрема в частині гарантованості та непорушності прав і свобод людини, а також загальні закони і звичаї ведення війни, є важливою складовою механізму притягнення злочинців до справедливого та невідворотного покарання.

Очевидно, що війни є ровесниками людства. Про це, зокрема, свідчать легенди і міфи народів світу, невід'ємним ландшафтом яких є війни. Разом із тим, в усі часи війни здійснювали то-

тальний негативний вплив на людину та її основоположні права, починаючи із права на життя, свободу та гідність, і завершуючи новітніми групами прав і свобод людини – інформаційними, екологічними, гендерними і ін.

Ще у сер. XVIII ст. яскравий представник французької школи енциклопедистів Л. де Трессан писав про сутність війн і їх негативні наслідки для людини, суспільства та держави наступне:

«Війна лютувала постійно і з будь-якого дрібязкового приводу; скрізь вона приносила загальне розорення, згасання сімей, заповнення держав вдовами і сиротами. Гірке, але звичайне горе! ... Але війна заглушує голос природи, правосуддя, релігії та людяності. Вона породжує лише розбій і злочинність; її супроводжують страх, голод, руйнування; вона мучить душі матерів, дружин, дітей; вона грабує села, спустошує провінції, розмітає в пилюку міста. Вона спустошує квітучі держави під час їх найбільшого підйому; переможцям вона передбачає трагічні повороти долі; вона розбещує моральність усіх націй і породжує ще більшу кількість нещасних, чим убитих. Такі плоди війни».[1, с. 201, 204].

Дослідженню таких «плодів війни», в частині порушення основоположних прав і свобод людини, гарантованих міжнародними правозахисними договорами і конвенціями, Конституцією та законами України, а також обґрунтуванню ефективних механізмів притягнення до юридичної відповідальності «садівників війни», власне й присвячено цю наукову розвідку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема теорії та практики захисту прав і свобод людини, відомими ще в роботах В. Віль-

сона [2], А. Дайсі [3], Г. Еллінека [4], Ф. Шилінга [5] та ін., присвячено багато цікавих наукових розвідок таких українських правників, як С. Головатий, В. Погрілко, О. Скрипнюк і ін. [6; 7; 8]. Ця тематика стала традиційною для більшості навчальних видань (підручників, навчальних посібників, курсів лекцій та ін.) із конституційного права [9, с. 221-270; 10с. 270-310], а також спеціальних курсів (модулів), присвячених правам і свободам людини в Україні, зокрема підготовлених А. Колодієм, О. Кушніренком, А. Олійником, Т. Слінько та ін. [11; 12].

У свою чергу, правозахисна діяльність залишається предметом монографічних досліджень, як, наприклад, робота П. Корнієнка «Конституційні основи правозахисної діяльності в Україні» (2018) [13] і ін. Увагу правознавців, включаючи й авторів цієї статті, привертала і проблеми захисту прав і свобод людини під час революцій і війн [14].

У публікації також використані наукові напрацювання щодо права війни і міжнародного гуманітарного права таких мислителів, як Г. Гроцій [15], Е. Кант [16] і ін., а також роботи українських (Р. Базінер [17], В. Даневський [18], О. Ейхельман [19], І. Івановський [21; 22], П. Казанський [23], Д. Каченовський [24], А. Стоянов [25] і ін.) і європейських (А.В. Гафтер [26], Ф. Мартенс [27] і ін.) учених-міжнародників, які ще в кін. XIX ст. – на поч. XXст. науково обґрунтовували необхідність неухильного дотримання міжнародних законів і звичаїв ведення війни.

Аналізуються основні акти, які визначають права людини та міжнародні закони і звичаї війни – Загальна декларація прав людини [28], Статут

ООН і Статут Міжнародного суду [29], Женевська конвенція [30] та Гаазька конвенція [31] і ін.

Разом із тим, масштаби порушень основоположних прав і свобод людини через скоєння армією РФ воєнних злочинів на території України із 24 лютого 2022 р. і пошук механізмів відновлення цих прав і свобод та притягнення їх порушників до юридичної відповідальності на сьогодні лише стають предметом численних досліджень. У свою чергу, численні повідомлення ЗМІ та громадських експертів про відповідні делікти окупантів нерідко містять неточності та довільні інтерпретації їх об'єктивної сторони. Тому, задля об'єктивності та достовірності наших висновків, у цьому дослідженні будуть наводитися дані з офіційних звітів і повідомлень міжнародних організацій і органів державної влади України.

Також зазначимо, що ця стаття є логічним продовженням іншої наукової розвідки «*Russia's Military Invasion of Ukraine in 2022: Aim, Reasons, and Implications*», підготовленої нами у перший місяць війни для поважного польського правничого часопису «*Krytyka prawa. Niezależne studia nad prawem*». Вона буде опублікована в 1-му числі згаданого журналу за поточний рік.

Загальна мета цього дослідження полягає в систематизації загальнодоступної офіційної інформації про факти масових порушення прав і свобод людини внаслідок скоєння воєнних злочинів армією РФ під час вторгнення в Україну в 2022 році та обґрунтування перспективних механізмів запровадження і застосування юридичної відповідальності до осіб, які порушили міжнародні закони і звичаї

ведення війни та скоїли воєнні злочини в Україні.

Викладення основного матеріалу. Як уже відзначалось, війни здавна супроводжували розвиток людської цивілізації. Так, С. Бауер писала, що іще в 4000 р. до н.е. люди, за тисячу років до появи першого письма, вибивали на камінні сцени, що зображували списоносців і полонених, розбиті ворота та осаджені міста [32, с. 59, 76]. То ж, погодимся з українським правником В. Даневським, який понад століття тому писав: «*Війна така ж стара, як і найдавніші людські союзи, з нею зустрічаємось у дикунів і в народів вищої культури. ... Історія війни, починаючи із глибокої давнини і до наших днів, є картиною поступового переходу від повного свавілля і панування дикого насильства, як часто фактичного способу вирішення суперечок, до їх обмеження, до впровадження в самому факті насильства відомих правил і законів ...*» [18, с. 88].

Одні з відомих нам війн мали справедливий характер, вели до самовизначення народів і формування політичних націй, виходу їх із під колоніальної залежності імперій і розбудови національних держав, інші ж утверджували чи укріплювали авторитарні режими, ставали прологом до загибелі не тільки держав і народів, а й цілих цивілізацій.

Відзначимо, що у давнину війни оголошувались не лише ворожій державі або місту-полісу та їх озброєному ополченню, а й усім жителям. Коли Цезар завоював Венецію, то наказав продати у рабство усе її населення, а усіх сенаторів стратити за неповагу до римських посланців [27, с. 463-464]. Прикладів негуманного ведення війн

в історії людства занадто багато. Тому, в світових релігіях про війни в цілому йдеться як про «божі кари», чи ж «передвісники кінця світу».

Так у Євангелії від Св. Матвія розповідається про те, що Ісус у своїй промові на Оливовій горі розповів учням, що ознаками кінця світу та його близького приходу стануть, із поміж іншого, чутки про війни: «Ви ж про війни почуєте, і про воєнні чутки, глядіть, не лякайтесь, бо статись належить тому. Але це не кінець ще» (Матв.: 24;6). Тобто, навіть чутки про війни завжди навіювали на людей сум і страх.

Натомість, протилежним до цього в Біблії визначається процедура переходу до мирного життя: «І мечі свої перекують вони на лемеші, а списи свої на серпи. Не підійме меча народ проти народу, і більше не будуть навчатись війни!» (Ісаїя: 4:2). Але, із часів складення Святого Письма цей проект «біблійної демілітаризації» так і не був реалізованим у глобальному вимірі.

За часів Середньовіччя війни в історії людства виявилися нескінченними. Це довели Хрестові походи (XI-XV ст. ст.), а також Столітня війна між Англією та Францією (1353-1453 р.р.), Італійські війни (1494-1518 р.р.), Іспанські війни (1502-1659 р.р.), Французькі релігійні війни (1562-1629 р.р.), Тридцятилітня війна в Священній Римській імперії (1618-1648 рр.), а також численні Польські, Шведські, Московські та Козацькі війни XV-XVIII ст.ст. й багато інших війн у наступні століття.

Ключовим питанням цих і інших війн стало питання про захист життя, здоров'я та гідності мирного населення, яке не бере активної участі в війнах, але ставало їх першими жертвами. Повільно, але невпинно формується

усвідомлення самодержцями тогочасних держав і лідерами народів, що війни ведуться монархами і державами проти інших монархів і держав, а не проти всього цивільного населення. Формуванню цієї позиції сприяли щонайменше три чинники: а) формування регулярних професійних армій, які замінили ополчення; б) розвиток політико-правової думки про природні та невідчужувані права, які понад півтора століття тому Ф. Шиллінг визначав як «первинні (*Urrechte*) і безпосередні, по суті, які самі по собі належать особі з часу її існування» [5, с. 86-87]; в) генезис міжнародного права, в його сучасному значенні та утвердження гуманістичних законів і звичаїв ведення війн.

Зазначене поглибило тенденцію щодо гуманізації ведення війн. Починаючи із епохи Відродження, запроваджуються такі нові інститути ведення воєн, як встановлення перемир'я, капітуляції, милості до полонених і поранених, правила ведення осади міст і фортець тощо. Хоча, їх застосування залишалося здебільшого на совісті воюючих сторін. Утім, уже у сер. XVII ст. відбувається обґрунтування доктрини права війни і права миру, що сприяє переведенню воєн у правову площину.

У західній традиції права прийнято вважати, що початок цій доктрині поклала відома робота д-ра Г. Гроція «Про право війни і миру» («*De Jure Belliac Pacis*»), написана ним у 1623-1625 рр., під впливом жакіть Тридцятилітньої війни, що так чи інакше торкнулась усіх держав Європи. Характеризуючи феноменологію цього важливого дослідження, один із засновників кафедри міжнародного права імператорського Харківського

університету Д. Каченовський писав, що «Гуго Гроцій створив свою працю не лише для університетів і шкіл, а для всіх мислячих людей» [24, с. XVIII].

Її основоположною ідеєю стало положення Г. Гроція про об'єктивно сформоване «право народів», як міжнародне право, що утвердилось «у силу взаємної згоди як між всіма державами, так і між більшістю з них» [15, с. 48]. При цьому війни, коли їх не можливо уникнути, на думку Г. Гроція, мали вестися відповідно до принципів права та гуманності, на засадах природного, або ж «божественного права». Одним із наріжних положень останнього була повага до життя людини, наданого їй Богом. Ці принципи і правила ведення війни, на думку мислителя, й утворюють «право війни» (*ius in bello*).

Положення Г. Гроція про право війни набули популярності в Європі та отримали свій розвиток у роботах інших мислителів. Зокрема, знаковою для міжнародного права стала робота Е. Канта «Вічний мир» (1795 р.), в якій цей мислитель закликає відомі йому держави відмовитись від насильницького втручання в устрій і управління інших держав та запровадити режим т.з. «вічного миру» [16, с. 6]. Утім, концепт «вічного миру» Е. Канта залишився для Європи і світу, на жаль, недосяжним ідеалом.

Водночас, починаючи із XIX ст., постулатним став принцип, що коли війни не вдалося уникнути, її ведення має здійснюватися відповідно до права війни. Щодо цього український правник Р. Базінер писав наступне: «... з посиленням державної влади, із запровадженням постійного регулярно-го війська, і більш правильних відносин між народами, війна починає втрачати

свій приватний характер, вони стають відносинами між державами і пограбування заміняються контрибуцією» [17, с. 1-2].

Також слід згадати іншого українського правника О. Ейхельмана, який обґрунтовував, що сутність і зміст права війни зводилась загалом до двох знаменників: «1) війна – це спір між рівноправними державами; 2) правовий порядок діє й між воюючими державами» [19, с. 14]. До цього слід додати ще один важливий акцент, чи не вперше визначений ще понад два століття тому Ж.-Ж. Руссо в його «Роздумах женецького філософа», – «кожна держава може мати за ворога інші держави, але не людей» [33, с. 187].

Подібні погляди надалі отримали своє поширення в міжнародному праві. До прикладу, український правник-міжнародник А. Стоянов закликав до унормування в міжнародному праві положення про те, що «законним ворогом вважається та частина нації, яка відкрито і по розпорядженню уряду, приймає безпосередню участь у війні» [25, с. 612]. Очевидно, що ця пропозиція А. Стоянова спрямована на захист цивільного населення.

Німецький учений-міжнародник А.-В. Гафтер у своїй роботі «Європейське міжнародне право» сформував важливий принцип, який влучно та лаконічно характеризує право миру, право війни, закони та звичаї ведення війни: «народи мають, під час миру, взаємно робити як можна більше добра і, під час війни – як можна менше зла» [26, с. 224]. З часом цей принцип почав унормовуватися в міжнародних договорах і конвенціях.

Зокрема, український учений-міжнародник І. Івановський писав про

поширену в Європі іще з XVI ст. практику таких договорів, як «картелі та конвенції про обмін та викуп полонених» і інші [21, с. 17]. Пізніше, під час Громадянської війни у США, за дорученням Президента США А. Лінкольна, проф. Ф. Лібером було сформовано проект статуту міжнародних правил ведення війни «Польові інструкції для Армії Сполучених Штатів» (1863 р.) [27, с. 467]. У цьому документі було визначено юридичну природу воєнного стану, особливості військової юрисдикції та поведження з дезертирами, шпигунами, хворими і військовополоненими, режим окупації, а також заборонено тортури і згвалтування. А уже наступного, 1864 року, 16 держав світу підписали Першу Женевську «Конвенцію про поліпшення долі поранених на полі бою», яка заохочувала захист населенням під час воєн хворих і поранених, надавала імунітет шпиталям і медичному персоналу під Червоним хрестом на білому полотнищі під час бойових дій [20, с. 417-418].

Із часом система Женевських конвенцій розширилась і вдосконалилась. Її склали чотири взаємопов'язаних конвенції (I) «Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях»; (II) «Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих і осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі»; (III) «Конвенція про поведження з полоненими»; (IV) «Конвенція про захист цивільного населення під час війни») і три додаткових протоколи до них. На сьогодні чинною є Женевська конвенція 1949 р. [30].

У другій пол. XIX ст. з'являються й інші міжнародні документи, які мали на меті обмежити варварські методи

і засоби ведення війн. До прикладу, Петербурзька декларація 1868 р. забороняла застосування розривних куль вагою менше 400 грамів, отруєння джерел для пиття, зловживання женеvськими знаками, парламентарським прапором і ін. [20, с. 418-419]. Тобто, як писав І. Івановський, «вживання сили на війні не повинно виходити за межі її цілей» [22, с. 17].

На межі століть, на Першій (1899 р.) і Другій (1907 р.) мирних конференціях у Гаазі (на батьківщині засновника права народів Г. Гроція) були прийняті закони ведення війни і підтримана ідея створення Ліги Націй, що мала б забезпечувати їх дотримання на практиці. Зокрема, ст. 25 Додатку «Положення про закони і звичаї ведення війни на суходолі» до Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі (1907 р.) понад століття тому встановлено пряму заборону «будь-яким способом атакувати чи бомбардувати незахищені міста, селища, житлові будинки чи споруди» [31]. Нині, через 115 років з часу прийняття Гаазької конвенції, РФ під час військової агресії проти України грубо порушує цю вимогу права війни.

Одночасно з утвердженням доктрини права війни, під впливом доктрини верховенства права в Англії (Т. Гоббс, Дж. Локк) та ідей мислителів-гуманістів епохи Відродження (Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, С. Пуфендорфа) та розвитку, відбувається легітимізація утвердження та гарантування державами природних прав людини. Зокрема, в Петиції прав 1628 р., *Habeas Corpus Act* 1679 р., (хоча А. Дайсі писав, що *право Habeas Corpus* існували й раніше [с. 242]) [3, с. 242], а надалі й в інших деклараціях прав людини –

Декларація прав людини і громадянина 1789 р. у Франції, Білі про права США, який був прийнятий усе того ж 1789 р. й вступив у дію в 1971 р., а також білях окремих штатів *etc.* У цей час відбулася «юридизація ідей» [6, с. 175], що проголошували визнання природних і невідокремних прав людини.

Це були різноманітні за змістом, методом і формою моделі закріплення прав і свобод людини. На думку В. Вільсона, американські білі про права та конституції лише формалізували основоположні права людини, які американці вибороли у метрополії, тоді як європейські конституції, в переважній більшості, *«створили права і вольності так, як і їх носії – вільні установи: вони провели реформи замість того, щоб лише сформулювати і установити їх»* [2, с. 504].

Разом із тим, незважаючи на різницю в моделях унормування прав і свобод людини, починаючи з XVIII ст., основоположні, як правило, громадянські та політичні права та свободи людини, утверджуються як усталений предмет регулювання конституцій. Як стверджував Г. Еллінек, лише у Німеччині *«більшість конституцій епохи, що передували 1848 р., містили особливий розділ про права підданих»* [4, с. 3]. Із XIX ст. самостійні розділи, присвячені правам і свободам людини, стають невід'ємною складовою писаних конституцій більшості держав Європи, Америки і Азії.

Це привернуло належну увагу правознавців до вивчення їх сутності, змісту та механізму реалізації. Нині під конституційними правами і свободами людини розуміють «встановлену Конституцією та законами України і гарантовану Українською державою

міру можливої поведінки або діяльності особи (колективу осіб) з метою задоволення своїх законних потреб та інтересів у політичній, економічній, соціальній, культурній (духовній), екологічній, інформаційній та інших сферах суспільного та державного життя» [9, с. 219].

З часом, упродовж XIX-XXI ст., правники обґрунтовують спочатку природні, а надалі й інші права та свободи людини, систематизують їх [10, с. 278-279; 9, с. 48-107], а також визначали механізми їх гарантування та захисту. Права людини трансформуються в універсальні цінності, які знаходять своє повсюдне втілення в конституціях і конституційних актах, відповідній правотворчій і правозастосовній діяльності.

Водночас, згадані доктрини прав і свобод людини, декларації та конституції, в яких вони закріплювалися, а також відповідна правозахисна практика, започаткували міжнародні конвенційні та інституційні механізмами захисту основоположних прав і свобод людини. Хоча, до другої пол. XX ст. реалізація міжнародних правозахисних договорів залежала від доброї волі держав, а діяльність Ліги націй була загалом прогресивною, але не в усіх випадках ефективною. До того ж, триваючі війни та численні порушення воюючими сторонами вимог Женевських і Гаазької конвенцій зводили нанівець всі зусилля щодо утвердження в світі цінностей і принципів міжнародного гуманітарного права.

Гуманізація права війни в кін. XIX ст. – на поч. XXст. не вберегла світ від жахів нових війн. Найбільш «врожайним» на масштабні війни за участі значної кількості держав, які

отримали назву «світові війни», виявилась перша пол. ХХст., а саме період з 1914 р. по 1945 р., який Н. Дейвіс влучно назвав «*Tenebrae. Затмарення Європи*» [34, с. 10].

Одним із важливих наслідків Другої світової війни стало утвердження на міжнародному рівні правових механізмів запобігання світовим війнам у майбутньому та забезпечення гарантій основоположних прав і свобод людини навіть під час ведення війн. Якщо до Другої світової війни захист прав і свобод людиною розглядався насамперед як питання внутрішньої національної політики, то уже Преамбула до Статуту ООН 1945 року засвідчила спільну рішучість держав-підписантів знову стверджувати віру в основні права людини, у гідність та цінність людської особистості [8, с. 112].

Ідеться, в першу чергу, про унормування та гарантування на міжнародному рівні в «Загальній декларації прав людини», проголошеній резолюцією № 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 р. невід'ємного права людини на життя, свободу і недоторканність, заборону тортур або жорстокого, нелюдяного ставлення чи покарання *etc* [28]. Її положення отримали свій розвиток в системі глобальних і регіональних правозахисних конвенціях і пактах – Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, 1950 р., Женевській конвенції, 1949 р., Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, 1966 р., Хартії основних прав Європейського Союзу, 2000 р., а також в інших документах, віднесених до «*Soft Law*» [35]. Серед останніх слід згадати і про відносно нові міжнародні документи, такі як «Глобальний кодекс поведінки

для осіб, які збирають та використовують інформацію про систематичне сексуальне насильство в умовах конфлікту» («Кодекс Мурад») і ін.

Ці важливі міжнародні правозахисні документи сприяли утвердженню в другій пол. ХХ ст., після встановлення повоєнного світового правопорядку, не лише основоположних прав і свобод людини на міжнародному рівні, а й запровадили судові (Міжнародний суд ООН, Міжнародний кримінальний суд, Європейський Суд з прав людини і ін.) та позасудові (ООН, Генеральну асамблею ООН, Раду безпеки ООН, ПАРЕ і ін.) інституційних механізми їх захисту, в тому числі під час ведення війн.

Розпад колишнього СРСР та т.з. «соціалістичного табору» відбувся стрімко, але без руйнівних війн, за виключенням військових конфліктів у республіках колишньої Югославії в 1991-2001 рр. Окремі з цих конфліктів мали характер геноциду (масові позасудові страти чоловічого населення з числа боснійських мусульман у м. Сребреніца в 1995 р.), визнаного Міжнародним кримінальним трибуналом.

Утворення низки пострадянських і постсоціалістичних республік означувало собою й завершення «холодної війни». Утім, на теренах Центральної та Східної Європи потужним джерелом неспровокованої агресії була і залишається РФ. На її рахунок, окрім участі у низці військових конфліктів у Придністров'ї (1991-1992 рр.), дві Чеченські війни (1994-1996; 1999-2000 рр.), загарбницька війна в Грузії (2008 р.) і окупація Автономної Республіки Крим (2014-2022 рр.). А 24 лютого 2022 р. РФ, без оголошення війни, вторглася в Україну й розпоча-

ла, по-суті, нову масштабну загарбницьку війну в Європі, з порушенням усіх міжнародних договорів про непопущеність державних кордонів, встановлених після Другої світової війни, та міжнародно визнаних законів і звичаїв ведення війни.

На сьогодні РФ вперто продовжує офіційно визначати своє військове вторгнення на територію суверенної України «спеціальною військовою операцією» та переслідує своїх громадян за будь-які згадки про розв'язання війни із Україною. Теза, яка висувається російською пропагандою на користь того, що бойові дії, які ведуться державою-агресором на території України, ніби то не є війною через відсутність загальної мобілізації в РФ, вбачається малопереконливою. Адже оголошення мобілізації здійснюється у випадку нападу однієї держави на іншу, як це сталося з військовою агресією РФ проти України. При цьому, введення воєнного стану та мобілізація військовозобов'язаних здійснюється державою, яка зазнала військової агресії та вторгнення на свою суверенну територію, а не навпаки. Натомість, «мобілізація» для військової агресії з метою агресії проти суверенної держави є нонсенсом, що суперечить принципам і положенням Статуту ООН.

Щодо співвідношення категорії «війна» та «військова агресія», то згідно зі змістом ст.ст 1, 39 і 53 Статуту ООН [29], агресія (від лат. *aggression*, від *aggredior* – «нападник») у міжнародному праві – це будь-яка загроза миру через застосування сили однією державою проти суверенітету та територіальної цілісності іншої держави чи народу. Відповідно, у системному зв'язку з категорією «війна», агресо-

ром є держава, яка здійснює військове вторгнення (агресію) на територію іншої держави. Тому, військова агресія в цьому випадку є початком неспровокованої війни РФ проти України.

РФ підмінює категорію «війна» іншою, спорідненою, але не тотожною – «спеціальна військова операція». Під останньою в військовій сфері розуміють воєнні дії, які здійснюються спеціально підготовленими і оснащеними силами спеціальних операцій із використанням спеціальної тактики, сил і засобів, які відмінні від бойових дій регулярних збройних сил. Це, наприклад, спеціальна військова операція «Спис Нептуна» з ліквідації підрозділом морських котиків ВМС США міжнародного терориста Бен Ладена у 2001 році. Натомість, військова агресія РФ проти України, розпочата 24 лютого 2022 р., стала початком неоголошеної повномасштабної війни проти суверенної держави.

Тому, підміна РФ категорії «війна» іншою – «спеціальна військова операція», – вбачається нічим іншим, як спробою уникнути відповідальності за порушення міжнародних законів і звичаїв ведення війни і воєнні злочини, скоєні на території України. Але, військова агресія РФ має всі ознаки ведення війни (військове вторгнення на територію суверенної та незалежної держави із проголошенням за мету анексію її територій; задіяння регулярних військових частин і їх з'єднань на суходолі, в повітрі та на морі; нанесення ракетних ударів з території держави-агресора і її сателіта; тривалість бойових дій і їх масштабність; використання в бойових діях військовослужбовців строкової служби; залучення спецслужб, національної гвар-

дії і поліції на тимчасово окупованих територіях і ін.). Навіть прогнози експертів щодо офіційного проголошення РФ на 9 травня не змінять фактичну ситуацію щодо військової агресії РФ в Україну, за винятком спроби легалізації механізмів загальної мобілізації в державі, й війна в Україні залишиться все тією ж війною.

Фахівці з міжнародного права та військової справи нині виокремлюють багато різновидів війн. Але, ще з часів Г. Гроція, зберігає свою актуальність поділ війн на справедливі та несправедливі. Що ж до критеріїв несправедливої війни, то згадуваний попередньо французький учений-енциклопедист Л. де Трессан іще в XVIIIст. доволі чітко визначив їх наступним чином:

«1) її ведуть без будь-яких пояснень або ж явної користі, при цьому прикладів такого варварства забагато; 2) нападають задля власної вигоди на інших, які не завдали реальних збитків, що є справжнім розбоєм; 3) висувають шляхетні підстави, які при уважному вивченні виявляються незаконними; 4) при задовільних поясненнях починають війну з мотивів зовсім не пов'язаним із нанесенням збитків, заради порожньої слави і для того, щоби породити страх, тренувати армію, розширити володіння тощо»[1, с. 202].

Видається, що для військової агресії РФ проти України, наслідком якої стала війна 2022 року, значною мірою характерні практично всі критерії, вказані Л. де Трессаном, починаючи з відсутності мотивованих підстав вторгнення – до задоволення марнославства її ініціаторів. Більше того, ця військова агресія РФ навряд чи мала будь-яке раціональне обґрунтування щодо її економічних наслідків для

самої держави агресора. Тоді, як Л. де Трессан згадував, що в Стародавньому Римі навіть після проведенням спеціальних ритуалів жрецькими-«феціалами», які дозволяли починати війну, Сенат перевіряв, чи вигідно проводити цю військову кампанію [1, с. 203].

У свою чергу, для України війна з РФ є справедливою, такою, що ведеться відповідно до *jus in bello* та має оборонний характер. Вона за своєю сутністю є *вітчизняною*, оскільки: а) є правомірною реакцією України на неспровоковану військову агресію; б) ведеться виключно на території України й її метою є визволення суверенної території держави; в) має народний характер, коли до дій регулярної армії приєднується територіальна оборона та добровольці, розгортається національний спротив.

Разом із тим, всі війни і в усі часи були поживним ґрунтом для масових порушень основоположних прав і свобод людини, починаючи із їх права на життя, свободу та захист від тортур і нелюдського поводження [14]. І лише синергія міжнародного права, поєднана з відповідною правозахисною діяльністю національних урядів, спроможні припинити свавілля агресора щодо мирного населення та цивільної інфраструктури. Адже, як справедливо стверджував О. Ейхельман,

«Початок поваги до людської особистості проріс глибоким корінням; і держава, розвиваючи його як основний принцип усього державного життя та визнаючи його обов'язковість у житті міжнародному, не змогла відмовитись від нього й під час війни у діях проти ворога» [19, с. 15].

Разом із тим, повага до основоположних прав і свобод людини під час

воєн забезпечується не лише сумлінністю і моральністю воюючих сторін, а правом війни, втіленим у непорушних міжнародних законах і звичаях ведення війни. Так, уже згадуваний нами Л. де Трессан іще в XVIIIст. писав, що:

«Воєнні закони Європи не дозволяють свавільно позбавляти життя військовополонених, осіб, які просять про милість і здаються, а тим більше старих людей, жінок і дітей і взагалі всіх тих, які не можуть за віком чи станом носити зброю ... Іще більше сили у тих воєнних законів, які забороняють посягання на честь жінок, оскільки така поведінка не сприяє ні нашій безпеці, ні нашій безпеці, ні охороні наших прав. Вона слугує лише задоволенню жорстокості розбещеної солдатні» [1, с. 204].

Ці «воєнні закони Європи», як нами аргументувалось у цій публікації попередньо, були добре відомі й визнавалися в Європі задовго навіть до Женевської та Гаазької конвенцій, а також майже за три століття до скоєння воєнних злочинів армії РФ в окупованих Бучі, Бородянці, Ірпені, Тростянці та інших містах України в березні-квітні 2022 року. На сьогодні ж закони і звичаї ведення війни чітко унормовані в Статуті ООН, Женевській та Гаазькій конвенціях, інших міжнародних договорах і конвенціях і є обов'язковими до виконання.

Натомість, у своєму виступі під час офіційного візиту до Києва 25 квітня 2022 р. Державний секретар США Е. Блінкен зазначив: *«Правда в тому, що Росія намагається й надалі чинити жорстокі дії в частині країни, а смерті і руйнування, свідками яких ми є, просто жахливі»* [36]. Підтвердженням цієї жорстокості є грубе порушення прав і свобод людини на тимчасово

окупованих територіях України і в районах ведення активних бойових дій, а також, власне, на території самої РФ, куди примусово депортуються громадяни України з Донецької, Запорізької, Луганської, Харківської та Херсонської областей.

Під час військової агресії РФ проти України із 24 лютого 2022 р. комбатантами держави-агресора систематично порушуються положення міжнародного гуманітарного права, закріплені в Загальній декларації прав людини, Статуті ООН, Женевській конвенції, Гаазьких конвенціях та ін. міжнародних договорах і документах. Зокрема, права людини на гідність, приватність, здоров'я, безпеку, доступ до правосуддя та на ефективний юридичний захист.

Усі народи та держави визнають найвищою та абсолютною цінністю людське життя. Тому, вітальні (з лат. *in vita esse* – «жити»), або життєві права людини отримали найвищі гарантії та захист як в міжнародному, так і у національному праві. Так, Загальна декларація прав людини 1948 р. у ст. 3 встановила, що *«кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність»* [28]. Натомість, під час військової агресії РФ тисячі цивільних громадян України були свавільно вбиті в місцях свого проживання. При цьому, значна кількість із них була піддана нелюдському поводженню, зокрема катуванням, зґвалтуванням і позасудовим стратам.

Так, за даними Верховного комісара ООН з прав людини, підтвержені людські втрати під час війни України з 24 лютого по 04 травня 2022 р. серед цивільного населення України складають 3 309 убитих (1 194 чоловіків, 761

жінок, 73 дівчинки, 88 хлопця та 73 дітей та 1 120 осіб, стать яких іще не встановлена). Іще 3 493 цивільних поранені (452 чоловіків, 352 жінки, 75 дівчинка і 86 хлопчиків, 169 дітей, стать іще 2 359 осіб не ідентифікована) [37]. За даними Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини станом на 2 травня 2021 р. з початку вторгнення РФ в Україну загинуло 219 дітей, постраждало 405 [38].

При цьому, в наведеному та попередніх повідомленнях Верховного комісара ООН з прав людини, інших міжнародних організацій і державних органів України зазначається, що ними наводяться лише підтверджені дані, тоді як реальна численність убитих і поранених серед цивільного населення України може бути у рази більшою, особливо на територіях, які на сьогодні непідконтрольні або частково контрольовані Урядом України (Маріуполь, Ізюм, Попасна) [37], або звільнені від окупації РФ. За оцінками різних експертів кількість жертв серед мирного населення Маріуполя може сягати десятків тисяч людей, що, зокрема, підтверджують супутникові знімки братських могил у кілька сотень метрів.

При цьому, як свідчить результати роботи слідчих і експертів із України, Франції, Словаччини, Нідерландів і інших держав, яка працюють над ідентифікацією жертв визволених з 1 квітня 2022 р. передмість Києва (Бородянка, Буча, Ворзель, Гостомель, Ірпінь, Мощун і ін.), більшість із тіл понад 1 тис. цивільних містять ознаки немотивованого та непропорційного застосування російськими окупантами насильства – позасудових страт, тортур і зґвалтувань. Така практика окупаційних військ РФ є злочинною та пору-

шує міжнародні закони, зокрема ст. 5 Загальної декларації прав людини, яка встановлює: «*Ніхто не повинен зазнавати тортур, або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання*» [28].

Зґвалтування, на думку українського омбудсмана, стало іще однією зброєю, що застосовується РФ проти мирного населення в Україні. Так, у селищі Мала Рогань Харківської області російський військовослужбовець побив і неодноразово зґвалтував 31-річну жінку, що з 5-річною донькою, матір'ю, сестрою, братом і іншими жителями цього селища ховалися в школі. Тримаючи зброю біля голови жертви, цей військовослужбовець вчиняв сексуальне насильство щодо жінки, яка нагадувала йому однокласницю. Російський комбатант розрізав жінці шию та щоку ножом, відрізав волосся, бив її книгою по обличчю [42]. Подібних та іще більш драматичних фактів зґвалтування російськими військовослужбовцями жінок, дітей, підлітків і навіть чоловіків фіксується в Україні щодня все більше. По кожному факту такого воєнного злочину проводяться слідчі дії, встановлюються особи воєнних злочинів-гвалтівників для висунення їм підозри і притягнення до кримінальної відповідальності.

Щодо права українців на свободу, в тому числі й свободу пересування, то його обмеження на тимчасово окупованих територіях України і районах, де ведуться активні бойові дії, виявляється в систематичному перешкоджанні РФ евакуації цивільного населення, розстрілах організованих і стихійних колон з населенням, а також у примусових депортаціях українців, зокрема дітей, у депресивні регіони РФ, із при-

мусовим позбавленням документів, які підтверджують громадянство України. Відповідні факти постійно наводяться на офіційному сайті Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (<https://ombudsman.gov.ua/news>).

Стаття 45 Гаазької конвенції про закони і звичаї війни на суходолі категорично забороняє «*примушувати жителів окупованої території присягати на вірність державі-супротивнику*» [31]. Натомість, війська РФ вдавались і продовжують вдаватися до практики формування окупаційних адміністрацій у Донецькій, Запорізькій, Луганській, Харківській, Херсонській і ін. областях України із числа громадян України, які фактично присягнули на вірність державі-агресору. Також, всупереч міжнародному праву та чинному законодавству України, з метою легалізації окупаційних режимів, РФ здійснює спроби проведення т.з. «референдумів», на зразок сфальшованого нею в 2014 році «Кримського референдуму» [43].

Відзначимо, що проведення референдумів в умовах воєнного стану не відповідає демократичним практикам реалізації цієї форми безпосередньої демократії. До того ж, відповідно до частини третьої ст. 140 Конституція України, місцеві референдуми можуть проводитись виключно територіальними громадами, у межах їх компетенції та на підставі спеціального закону про місцевий референдум, який на сьогодні в Україні не прийнятий. Тому, для проведення референдумів в окупованій області чи частині області легітимні підстави відсутні. Проведення такого референдуму окупаційною владою РФ на території України є не чим іншим, як спробою, всупереч вимогам Гаазької конвенції, приве-

сти населення цих областей «під присягу» державі-агресору.

Такою, що грубо порушує міжнародні закони і звичаї війни, стала практика окупаційних військ і інших військових формувань РФ щодо пограбування приватної власності та масового мародерства (з франц. *maraudeur* – «грабіжник»). Нині чинна Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі, підписана 18 жовтня 1907 р. у Гаазі у ст.ст. 46 і 47 встановлює, що «*приватна власність не підлягає конфіскації. Мародерство офіційно забороняється*» [31]. У свою чергу, ст. 28 цієї ж Конвенції уточнює, що «*мародерство у місті чи місцевості, навіть у випадку, якщо його взяли штурмом, забороняється*» [31]. Тобто, захоплення населеного пункту комбатантами не дає жодних індульгенцій для пограбування його цивільного населення.

Натомість, на окупованих територіях повсякденною стала практика не лише побутового мародерства окупантів, а й пограбування ними імпоротної дороговартісної агропромислової техніки («*John Deere*» і ін.), значних запасів продовольства, що вивозиться до РФ, а також на територію тимчасово окупованих окремих районів Донецької та Луганської областей і АР Крим.

Слід звернути увагу, що ст. 56 Гаазької Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі визначає, що «*Власність муніципалітетів, релігійних, благодійних, освітніх, мистецьких і наукових установ, навіть якщо вона належать державі, визнається як приватна власність. Будь-яке захоплення, знищення чи навмисне пошкодження установ такого типу, історичних пам'яток, творів мистецтва та науки*

забороняється та повинно підлягати судовому переслідуванню» [31].

У системному зв'язку з попередньо цитованою ст. 46 Гаазької конвенції це означає, що така власність не може бути конфіскованою державою-агресором. Водночас, непоодинокими на сьогодні є факти розграбування російською армією пам'яток культури державних і комунальних закладів культури. Так, у березні-квітні 2022 року окупанти викрали картини і інші об'єкти культурної, мистецької та історичної спадщини із Маріупольського краєзнавчого музею та Художнього музею імені Архипа Куїнджі. Подібних прикладів грубого порушення РФ положень ст. 4-5 Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року з кожним днем війни в Україні стає все більше [44]. Натомість, окупантами із РФ надалі насаджуються «культурні цінності» колишнього СРСР – на площах окупованих міст і селищ України поновлюються пам'ятники комуністичному лідеру В. Леніну, з'являються такі дивні артефакти, як пам'ятник «Бабці з прапором неіснуючого СРСР» тощо.

Іще одним суттєвим порушенням прав людини міжнародного права, зокрема ст. 25 Загальної декларації прав людини 1948 р., є позбавлення чи обмеження права громадян України на окупованих територіях і в районах бойових дій на *«медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї»* [28]. Очевидно, що військова агресія РФ вкрай негативно позначилась на стані охорони громадського здоров'я в Україні. Зокрема, на забезпеченні лікарень медичним персоналом через

їх масовий виїзд за кордон, протидії пандемії COVID-19, проведенні планових операцій, лікуванні онкохворих, забезпеченні інсуліном хворих на діабет тощо. За два місяці війни, за свідченням Міністра охорони здоров'я України В. Ляшка, в Україні було пошкоджено 369 закладів охорони здоров'я, 39 зруйновано повністю. На поновлення останніх треба 13,5 млрд. грн. [45]. Тим самим, значна кількість населення України, що знаходиться на тимчасово окупованих територіях і в районах активних бойових дій на сьогодні не може отримати своєчасну та кваліфіковану медичну допомогу.

Складною залишається й ситуація з правом громадян на освіту. Подібно закладам охорони здоров'я, заклади освіти на тимчасово окупованих РФ територіях і в районах бойових дій в Україні зазнали руйнувань. За інформацією Міністра освіти і науки України С. Шкарлета із початку військової агресії й до 14 квітня в Україні було повністю зруйновано 88 навчальних закладів, частково зазнали пошкодження 869 закладів, 33 заклади вищої і професійної вищої освіти залишили місця дислокації і переїхали для організації освітнього процесу на інші території України [46]. Окрім того, на окупованих територіях РФ в примусовому порядку запроваджує викладання в школах для громадян України російською мовою, за російськими навчальними програмами і підручниками.

Порушення основоположних прав і свобод людини, а також умов їх реалізації, гарантування та захисту, виявило іще одну рельєфну тенденцію щодо масового порушення права громадян України на *«безпечне осіле життя»*. Таке право людини безпосередньо не

унормоване ні в міжнародних, ні в національних правозахисних актах. Об'єктивність його існування зумовлена, на нашу думку, дієвістю всіх міжнародних гарантій основоположних прав і свобод людини. Адже, дотримання основоположних прав і свобод людини створює умови для її безпечного та комфортно-го життя на найбільш зручній для її проживання території.

Гіркими плодами майже кожної війни є вимушені переселенці та біженці. З останніми демократичний світ добре знайомий і до 2022 року, за результатами воєн в Іраку, Лівії та Сирії. Військова агресія РФ проти України породила масштабні потоки тимчасово переміщених осіб і біженців. На початку травня 2022 р. кількість біженців з України за різними оцінками сягнула 5,6 млн. людей, а внутрішньо переміщених осіб, переважно в західні регіони України, становить понад 7 млн. громадян. Відтік людського капіталу з України через порушення згаданого права громадян на «безпечне осіле життя» і, відповідно, зменшення ринку праці та податкової бази через військову агресію РФ, є очевидним. Разом із українцями, які до війни працювали за кордоном через трудову міграцію (за різними оцінками від 4 до 7 млн. чол.), громадяни, які покинули Україну через військову агресію РФ, за приблизними підрахунками, можуть становити до четверті від всього населення України.

Вище наведені положення про масові грубі порушення прав і свобод громадян України, які складають цивільне населення, що не бере безпосередньої участі в бойових діях із російською армією, не вичерпують порушень РФ міжнародних законів і звичаїв війни

щодо військовополонених, а також поранених і хворих військових.

Як відомо, Женевська конвенція 1949 р. визначає, що, «з особами, які не беруть активної участі у воєнних діях, зокрема з тими особами зі складу збройних сил, які склали зброю, а також тими, які припинили участь у воєнних діях у зв'язку з хворобою, пораненням, триманням під арештом чи з будь-якої іншої причини, поводяться за будь-яких обставин гуманно, без будь-якої дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, релігії чи вірування, статі, походження, чи майнового становища, чи будь-якими іншими аналогічними критеріями.

Із цією метою заборонено зараз і надалі вчиняти стосовно зазначених вище осіб такі дії: а) насилля над життям та особистістю, зокрема всі види вбивств, завдання каліцтва, жорстоке поводження й тортури; б) захоплення заручників; в) наругу над людською гідністю, зокрема образливе та принизливе поводження; г) засудження та застосування покарання без попереднього судового рішення, винесеного судом, який створено належним чином і який надає судові гарантії визнані цивілізованими народами як необхідні» [30].

З часу військової агресії РФ в Україну не залишилось фактично жодної заборони, яка б не була порушена російськими комбатантами. Так, за даними Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, РФ грубо порушує ст.ст. 17, 19, 20, 21, 22., 24-27, 29-31, 46, 48, 69-71 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими. Зокрема, омбудсманом було встановлено, що взятих у полон у Маріуполі, орієнтовно 19-20 квітня поточного року, українських військовослужбовців полку «Азов» було

піддано нелюдському поводженню та катуванням. Принаймні один із військовополонених, попередньо задокументований на фото російських окупантів, був убитий, а фото його тіла відправлено матері [40].

Омбудсманом встановлені й інші факти жорстокого поводження та катування українських військовополонених окупантами. Так, «під час етапування військовополоненим вдягали на голову мішок або замотували очі скотчем, руки зв'язували. У полоні українців катували – погрожували вбивством, били та принижували. Одному над головою випускали черги з автомата. Інший розповів, що чеченці змусили його сидіти дві години з мішком на голові поруч з увімкненою бензопилою, якою погрожували відрізувати пальці та руки. Ще одному стріляли у голову холостими патронами, імітуючи страту» [41].

На жаль, війна породжує все нові й нові випадки порушення РФ міжнародного гуманітарного права і міжнародних законів і звичаїв ведення війни, як воєнні злочини, які порушують основоположні права та свободи людини. Аксиоматично, що непокараний злочин повторюватиметься знову й знову. Тому, уже нині, до завершення війни, ключовим питанням є питання забезпечення юридичної відповідальності РФ за військову агресію проти України і за воєнні злочини, скоєні на території України.

Ще в кін. XIX ст. постулатним стало положення про невідворотність відповідальності за порушення права війни. Зокрема, П. Казанський писав: «Якщо право війни не дотримується самою державою, проти неї застосовуються репресалії (воєнні репресалії).

... Якщо винними виявляються окремі держави, кожен із воюючих має право судити і карати їх по своїм власним законам» [23, с. 426].

Після Другої світової війни механізми міжнародної відповідальності за військову агресію та воєнні злочини були удосконалені. Так, Статут ООН, прийнятий у 1945 р., запровадив такі її головні органи, як Генеральна Асамблея, Рада Безпеки і Міжнародний суд. Таким чином, були створені інституції, уповноважені для виконання Статуту ООН як в частині запобігання військовій агресії та притягнення держав-агресорів до політичної відповідальності (Генеральна Асамблея ООН, Рада Безпеки ООН), так і для притягнення до юридичної відповідальності за порушення міжнародного права і злочини проти миру (Міжнародний суд ООН або Міжнародний суд справедливості ООН (*UN International Court of Justice*)). Утім, значного ефекту на міжнародному рівні від діяльності останньої інституції не відбулося. Вона продовжує здійснювати переважно політико-правові функції ООН.

Водночас, значний вплив на формування міжнародної кримінальної юстиції мали Нюрнберзький і Токійський процеси, які засудили воєнних злочинців нацистської Німеччини і імператорської Японії. Але, в умовах «холодної війни» питання про створення постійного міжнародного кримінального суду не підіймалося. Після початку війни у колишній СФРЮ (з 1991 р.) і геноциду в Руанді (1994 р.) Рада Безпеки ООН створила *ad hoc* два спеціальних міжнародних трибунали щодо розслідування воєнних злочинів під час відповідних воєнних конфліктів. Утім, кількість злочинів проти людяно-

сті в світі збільшувалась і міжнародна спільнота демонструвала прагнення не лише щодо їх політичного осуду, а й щодо притягнення воєнних злочинців до кримінального покарання. У 1998 р. 120 держав світу підписали Римський статут про створення Міжнародного кримінального суду.

Із 2002 року Міжнародний кримінальний суд (*International Criminal Court*) зі штаб-квартирою в Гаазі почав свою діяльність. Він не є органом ООН, хоча має право порушувати провадження за зверненнями Ради Безпеки ООН, і наділений статусом незалежної міжнародної організації. Міжнародний кримінальний суд проводить розслідування та судові процеси щодо фізичних осіб, яким пред'явлене звинувачення щодо тяжких злочинів проти людяності (геноцид, воєнні злочини тощо) в планетарних масштабах

У зв'язку з тим, що на сьогодні Україна не ратифікувала Римський статут, 1 березня 2022 року Польща та Німеччина, а вслід за ними іще понад 40 держав світу-підписантів Римського статуту звернулися з позовом про вчинення РФ на території суверенної України акту військової агресії та скоєння воєнних злочинів, які порушують основоположні права людини. При цьому, Україна здійснює послідовні кроки щодо притягнення РФ до відповідальності у Міжнародному кримінальному суді. Так, 4 травня 2022 р. Верховна Рада України прийняла та направила на підпис Президентові України Закон про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом.

Тим самим, Парламент та інші державні органи забезпечують реалізацію

стратегічного курсу Глави держави на притягнення держави-агресора до кримінальної відповідальності на міжнародному рівні. Як відомо, у своєму виступі стосовно злочинів проти людяності в Бучі Президент України В. Зеленський відзначив:

«Я ухвалив рішення про створення спеціального механізму правосуддя в Україні для розслідування та судового розгляду кожного злочину окупантів на території нашої держави. Суть цього механізму – спільна робота національних та міжнародних фахівців: слідчих, прокурорів та суддів. Цей механізм допоможе Україні та світу притягнути до конкретної відповідальності осіб, які розв'язали або будь-яким чином брали участь у цій страшній війні проти українського народу та у злочинах проти наших людей» [47].

Україна також використовує й потенціал інших міжнародних судів, у першу чергу, Європейського Суду з прав людини (ЄСПЛ). Зокрема, ЄСПЛ зреагував на звернення України від 28 лютого 2022 р. і вже 1 березня 2022 р. видав наказ про припинення РФ нападів і бомбардувань цивільних об'єктів в Україні. Очевидно, що незважаючи на виключення РФ зі складу ПАРЄ, а також послідовною політикою держави-агресора щодо невизнання дії на своїй території рішень ЄСПЛ, цей авторитетний міжнародний суд залишається важливою інституцією для захисту та відновлення порушених внаслідок військової агресії РФ прав і свобод людини,

Відзначимо, що на сьогодні Президент України і його Офіс, спільно з Верховною Радою України, Міністерством юстиції України, Міністерством закордонних справ і іншими центральними

органами виконавчої влади, реалізують і інші важливі кроки щодо притягнення російських окупантів до відповідальності за злочини в Україні та розроблення й впровадження дієвого механізму відшкодування збитків держави, а також поновлення порушених прав і свобод людини. Цей механізм має комплексний характер і не вичерпується здійсненням потенціалу лише Міжнародного кримінального суду та ЄСПЛ.

Так, заступник глави Офісу Президента України А. Смірнов відзначає потребу створення з залученням держав-союзників (т.з. «антипутінської коаліції» спеціального міжнародного трибуналу, який би був представлений, бажано в Україні, а) спеціальним воєнним трибуналом, який був би повноправним і кваліфікованим у оцінці доказів і фактів агресії та міг би засудити військово-політичне керівництво держави-агресора і б) спеціальним трибуналом (комісією, арбітражем) з питань компенсацій, який би зміг компенсувати Україні за рахунок конфіскованих і заморожених за кордоном активів РФ всі збитки, які держава, територіальні громади і пересічні українці зазнали внаслідок агресії [48; 49]. Системний підхід щодо забезпечення невідворотного покарання воєнних злочинців і поновлення та відшкодування порушених ними прав і свобод громадян України, а також відшкодування безпрецедентних збитків Українській державі та територіальним громадам, є важливою складовою перемоги України, яка формується з перших тижнів війни.

Висновки та перспективи подальших розробок. Підводячи підсумки цього дослідження, відзначимо, що не зважаючи на поступальний рух

Західної цивілізації з XVII ст. до XXI ст. в напрямку визнання права війни і права миру та абсолютної цінності прав і свобод людини, які можуть частково обмежуватись, але не скасовуватись і тим більше брутально нехтуватись й порушуватись під час війн, військова агресія, безпідставно розпочата РФ проти України 24 лютого 2022 р., наглядно демонструє можливість регресу міжнародного гуманітарного права та безкарного скоєння масових жорстоких воєнних злочинів у центрі Європи у XXI ст.

Зазначене вимагає невідкладної ревізії та вдосконалення існуючих, але недостатньо ефективних на сьогодні, на прикладі військової агресії РФ проти України, міжнародних механізмів гарантій миру, міжнародного гуманітарного права та захисту основоположних прав і свобод людини. Удосконаленню, на наш погляд, підлягають і конвенційні (удосконалення Статуту ООН і інших міжнародних договорів), та інституційні (перегляд механізмів прийняття та забезпечення виконання рішень ООН і її органів – Генеральної Асамблеї, Ради Безпеки і Міжнародного суду) міжнародні механізми. Щодо останніх перспективною вбачається відмова від механізму консенсуального прийняття рішень, або запровадження механізму усунення постійних членів зазначених органів ООН за грубе порушення Статуту ООН, зокрема – за вчинення вій При цьому, відмовлятися від використання потенціалу та авторитету ООН, на наше переконання, зарано. Альтернативи ООН на сьогодні не існує, а політичні резолюції її органів є важливою передумовою притягнення РФ до кри-

мінальної відповідальності за скоєні нею воєнні злочини.

Заслугує на увагу міжнародної спільноти також ініціатива України щодо створення спеціального трибуналу, який визнає вину держави-агресора за порушення права війни в Україні. Перспективність такого трибуналу з військової агресії в Україні не перекреслює важливість розслідування Міжнародним кримінальним судом воєнних злочинів в Україні. У цьому контексті важливим, до створення спеціального трибуналу в Україні, є збір доказів і фактів воєнних злочинів РФ, спрямованих на порушення міжнародного гуманітарного права та основоположних прав і свобод людини на тимчасово окупованих територіях України і в районах ведення РФ активних бойових дій.

Діяльність Офісу Генерального Прокурора, Національної поліції України, а також українських і зарубіжних (Франція, Нідерланди, Словаччина і ін.) судових експертів (судово-медична, балістична, вибухо-технічна, будівельна, автоотоварознавча і ін.), спрямована на забезпечення доказової бази для Міжнародного кримінального суду про скоєння РФ воєнних злочинів в Україні, є важливою умовою невідворотності покарання воєнних злочинців. До того ж, взаємодія органів досудового слідства та судових експертів України і держав-учасниць ЄС є важливими практиками реалізації зовнішньополітичного курсу на євроінтеграцію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. История в энциклопедии Дидро и Д'Аламбера. Пер. с примеч. Н.В. Ревуненковой. Под общ. ред. А.Д. Люблинской. Ленинград: «Наука», 1978. 312 с.
2. Вильсон В. Государство. Прошлое и настоящее конституционных учреждений. С приложением текста важнейших конституций. Перевод под ред. А.С. Ященко. С предисл. М.М. Ковалевского. С прилож. текстов важнейших констит. Москва: Изд. В.М. Саблина, 1905. XLVII, 569, 166 с.
3. Дайси А.В. Основы государственного права Англии. Введение в изучение Английской конституции. Пер., дополненный по 6 англ. изд. О.В. Полторацкой. Под ред. проф. П.Г. Виноградова. Изд. второе. Москва: Типогр. Т-ва И.Д. Сытина, 1907. VIII, 671 с.
4. Еллинек Г. Декларация прав человека и гражданина. Пер. с нем. А.Э. Вормса, 3-е изд., дополн. Москва: Типограф. И.Д. Сытина, 1906. XX, 86 с.
5. Шиллинг Ф.А. Естественное право или философия права. Пер. с нем. под ред. М. Капустина. Москва: В Типогр. В. Грачева и комп., 1862. IV, 156 с.
6. Головатий С. Про людські права. Лекції. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 760 с.
7. Fedorenko W. Ochrona praw i wolności człowieka we współczesnej Ukrainie: w poszukiwaniach optymalnego modelu. *Problemy realizacji regionalnych standardów ochrony praw człowieka w praktyce ustrojowej państw*. Toruń: Wydawnictwo Adama Marszłka, 2015. S. 523-530.
8. Федоренко В.Л. Конституційні права і свободи людини та їх гарантування й захист в Україні: монограф. Київ: Вид-во Ліра, 2020. 138 с.
9. Федоренко В.Л. Конституційне право України. Підручник. До 20-ої річниці Конституції України та 25-ої річниці незалежності України. Київ: Вид-во «Ліра», 2016. 616 с.
10. Конституційне право України: підручн. / Т.М. Слінько, Л.І. Летнячин, Ф.В. Веніславський та ін.; за заг. ред. Т.М. Слінько. Харків: Право, 2020. 592 с.
11. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні: Навч. посібник. Київ: ЮрінкомІнтер, 2003. 336 с.

12. Кушніренко О. Г., Слінько Т. М. Права і свободи людини та громадянина: Навчальний посібник. Харків: Факт, 2001. 440 с.
13. Корнієнко П.С. Конституційні основи правозахисної діяльності в Україні: моногр. Київ: Видавництво Ліра-К, 2018. 348 с.
14. Fedorenko W. Problem ochrony praw człowieka w warunkach rewolucji oraz konfliktów wojennych. *Ochrona praw człowieka w wymiarze uniwersalnym. Akcjologia –instytucje – nowe wyzwania – praktyka*. Red. naukowa J. Jaskiernia, K. Sprzyszak. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2017. S. 73-79.
15. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права. Пер. с латин. А.Л. Саккетти. Под общ. ред. С.Б. Крылова. Москва: Госуд. изд. Юрид. лит., 1956. 867 с.
16. Кант И. Вечный мир. Философский очерк. Пер. студ. С.М. Роговина и Б.В. Чредина. Под ред. проф. Л.А. Камаровскаго. Москва: Типогр. Т-ва И.Д. Сытина, 1905. XXIV, 73 с.
17. Базинер Р. Неприкосновенность частной собственности в международных войнах. Историко-критическое исследование по международному морскому праву. Одесса: Типогр. П. Францова, 1870. [1], 108 с.
18. Даневский В.П. Пособие по изучению истории и системы международного права. Выпуск II-й. Харьков: Типограф. А.Н. Гусева, 1892. IV, 178 с.
19. Эйхельман О. Военное занятие неприятельской страны. Рассуждение по международному праву. Москва: Типограф. Т. Рысь, 1880. II, 226 с.
20. Эйхельман О. Хрестоматия русского международного права. Часть вторая. Киев: Типограф. В.И. Завадзкого, 1889. XX, 582 с.
21. Ивановский И.А. Женевская конвенция 10/22 августа 1864 г. Положительный международный закон об участии больных и раненых воинов во время войны. Киев: В Университ. Типограф. (И.И. Завадзкого), 1884. II, 190 с.
22. Ивановский И.А. Женевская конвенция 10/22 августа 1864 г. и право войны. Речь произнесенная на акте в Императорском Новороссийском Университете. Одесса: Тип. Окр. Шт. Од. Воен. Окр., 1891. 106 с., II.
23. Казанский П. Учебник международного права публичного и гражданского. 2-е изд. лекций, на правах монограф. Одесса: Типо-литограф. Штаба Одесского Военного Округа, 1904. LXIII; 534 с.
24. Каченовский Д. Курс международного права. Часть первая. Харьков: В Университ. типографии, 1863. LXVIII, 120 с.
25. Стоянов А.Н. Очерки истории и догматики международного права. Лекции читан. 1873/74 акад. Году в Харьковском ун-те. Харьков: В университет. типогр., 1875. X; 742 с.
26. Гефтер А.-В. Европейское международное право, с измин. и дополн. для русского перев. Автором и предисл. проф. Ф.Ф. Мартенса. Пер. К. Таубе. С.-Петербург: В типогр. В. Безобразова и комп., 1880. XVI, X, 454 с., 133 с.
27. Мартенс Ф. Современное международное право цивилизованных народов. Том II. Санктпетербург: Типография Минист. Путей Сообщения (А. Бенке), 1883. XII, 563 с.
28. Загальна декларація прав людини : прийнята та проголошена резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. № 217 А (III). *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. Ст. 3103.
29. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду / Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text
30. Конвенція ООН про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949 р. *Офіційний вісник України*. 2010. № 62. Ст. 2180.
31. Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі, підписана 18 жовтня 1907 р. у Гаазі. *Офіційний вісник України*. 2017. № 2. Ст. 67.

32. Бауэр С. У. История Древнего мира: от истоков цивилизации до падения Рима. Пер. с англ. В. Гончарова, Н. Тартаковской. Москва: АСТ, 2014. 988, [4] с., іл.

33. Руссо Ж.Ж. Мыслижневского философа. Пер. с франц. [М.А Прокоповича-Антонского]. Москва: В Типогр. С. Селивановского, 1804. [8], 300 с.

34. Дейвіс Н. Європа: Історія. Пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. Київ: «Основи», 2014. 1464 с.; іл.

35. Fedorenko V., Nesterovych V. «SoftLaw» in the Mechanism of the International and National Protection of the Constitutional Electoral Rights. *Krytyka Prawa. Niezależne studia nad prawem*, tom 12, nr 3/2020. S. 178–195.

36. Виступи Держсекретаря Ентоні Блінкена і Міністра оборони Ллойда Остіна перед журналістами, які супроводжують їх у поїзді / Посольство США в Україні. URL: <https://ua.usembassy.gov/uk/secretary-antony-j-blinken-and-secretary-lloyd-austin-remarks-to-traveling-press/>

37. Ukraine: civilian casualty update 6 May 2022 Update to the Human Rights Council on Ukraine / Office of The High Commissioner for Human Rights. URL: <https://www.ohchr.org/en/news/2022/05/ukraine-civilian-casualty-update-6-may-2022>.

38. Станом на ранок 2 травня з початку російського вторгнення в Україні загинуло 219 дітей, постраждало 405 / Офіційний веб-сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/stanom-na-ranok-2-travnya-z-pochatku-rosijskogo-vtorgnennya-v-ukrayini-zaginulo-219-ditej-postrazhdalo-405

39. Ukraine: civilian casualty update 21 April 2022 Update to the Human Rights Council on Ukraine / Office of The High Commissioner for Human Rights. URL: <https://www.ohchr.org/en/news/2022/04/ukraine-civilian-casualty-update-21-april-2022>

40. Заява Уповноваженого Верховної Ради з прав людини щодо катувань та

вбивства українських військовополонених / Офіційний веб-сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/zajava-upovnovazhenogo-verhovnoyi-radi-ukrayini-z-prav-lyudini-shchodo-katuvannya-ta-vbivstva-ukrayinskih-vijskovopoloneni

41. Уповноважений: російська федерація катує українських військовополонених / Офіційний веб-сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/upovnovazhenij-rosijska-federaciya-katuye-ukrayinskih-vijskovopoloneni

42. Уповноважений: згвалтування стало іще однією зброєю рашистської армії проти мирного населення на тимчасово окупованих територіях / Офіційний веб-сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/upovnovazhenij-zgvaltuvannya-stalo-shchedodniiyem-zbroieyu-rashistskoyi-armiyi-proti-mirnogo-naselennya-na-timchasovo-okupovanih-teritoriyah.

43. Федоренко В.Л. Референдум Автономної Республіки Крим 2014: питання правотворчої та правозастосовної практики. *Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі*: Зб. наук. ст. за матер. II Міжнар. Науково-практ. конф. (м. Житомир, 10 квітня 2014 р.). Житомир, ЖНАЕУ, 2014. С. 21-24.

44. Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року / Законодавство України. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157/card6#Public

45. Війна в Україні: Ляшко назвав кількість зруйнованих та пошкоджених лікарень / Інформагентство УНІАН. URL: <https://www.unian.ua/health/viyna-v-ukrayini-lyashko-nazvav-kilkist-zruynovanih-ta-poshkodzhenih-likaren-11805300.html>

46. В Україні зруйновані 88 закладів освіти, 33 змінили регіон / Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3457308-v-ukrayini-povnistu>

zrujnovani-88-zakladiv-osviti-33-zminili-region.html

47. Час зробити все, щоб воєнні злочини російських військових стали останнім проявом цього зла на землі – звернення Президента України / Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/news/chas-zrobiti-vse-shob-voyenni-zlochinosijskih-vijskovih-s-74053>

48. Андрій Смирнов: «Довівши акт агресії, можнапритягнути до юридичноївідповідальностіособисто голову РФ Путіна. Цеможливо» / Lb.UA. URL: https://lb.ua/news/2022/05/02/515419_andriy_smirnov_dovivshi_akt.html;

49. Світ підтримує ініціативи України, спрямовані на притягнення Росії до відповідальності за злочини, скоєні в нашій державі – Андрій Смирнов / Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL:<https://www.president.gov.ua/news/svit-pidtrimuye-iniciativi-ukrayini-spryamovani-na-prityagne-74721>

REFERENCES:

1. Liublinskaya, A.D. (Eds.). (1978). *Istoriia v entciklopediiDidro i D'alamberta [History in The Encyclopedia of Diderot & d'Alembert]*. (N.V. Revunenkov, Trans). Leningrad: «Nauka» [in Russian].
2. Wilson, V. (1905). *Gosudarstvo. Proshloe i nastoiashchee konstitucionnykh uchrezhdenii. S prilozheniem teksta vazhneishikh konstitutcii [State. Past and present of constitutional institutions. With the text of the most important constitutions attached]*. A.S. Iashchenko (Eds.). Moscow: Izd. V.M. Sablina[in Russian].
3. Dicey, A.V. (1907). *Osnovy gosudarstvennogo prava Anglii. Vvedenie v izuchenie Angliiskoi konstitutcii [Fundamentals of public law in England. An Introduction to the Study of the English Constitution]*. (O.V. Poltoratckasya, Trans). P.G. Vinogradov (Eds.). Moscow: Tipogr. T-va I.D. Sytina[in Russian].
4. Jellinek, G. (1906). *Deklaratciia prav cheloveka i grazhdanina [Declaration of the rights of man and citizen]*. (A.E. Vorms, Trans). (3rded.). Moscow: Tipograf. I.D. Sytina [in Russian].
5. Schelling, F.A. (1862). *Estestvennoepравoilifilosofiaprava [Philosophy of Natural Law]*. (M. Kapustin, Trans). Moscow: V Tipogr. V. Gracheva i komp. [in Russian].
6. Holovaty, S. (2016). *Pro liudskiprava [On human rights]*. Kyiv: DukhiLitera [in Ukrainian].
7. Fedorenko, W. (2015). Ochrona praw i wolności człowieka we współczesnej Ukrainie: w poszukiwaniach optymalnego modelu. *Problemy realizacji regionalnych standardów ochrony praw człowieka w praktyce ustrojowej państw*. Toruń: Wydawnictwo Adama Marszłka, 523–530 [in Polish].
8. Fedorenko, V.L. (2020). *Konstytutsiini prava i svobody liudyny ta yikh harantuvannia y zakhyst v Ukraini [Constitutional human rights and freedoms and their guarantee and protection in Ukraine]*. Kyiv: Vyd-voLira[in Ukrainian].
9. Fedorenko, V.L. (2016). *Konstytutsiine pravo Ukrainy [Constitutional law of Ukraine]*. Kyiv: Vyd-vo «Lira» [inUkrainian].
10. Slinko, T.M., Letniachyn, L.I., Venislavskiy, F.V., et al.(2020). *KonstytutsiinepravoUkrainy [Constitutional law of Ukraine]*.T.M. Slinko (Eds.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
11. Kolodii, A. M., Oliinyk, A. Yu. (2003). *Pravaliudyny i hromadianyna v Ukraini [Human and civil rights in Ukraine]*. Kyiv: YurinkomInter[in Ukrainian].
12. Kushnirenko, O.H., Slinko, T.M. (2001). *Prava i svobody liudyny ta hromadianyna [Rights and freedoms of man and citizen]*. Kharkiv: Fakt [in Ukrainian].
13. Korniienko, P.S. (2018). *Konstytutsiini osnovy pravozakhysnoi diialnosti v Ukraini [Constitutional bases of humanrights activityin Ukraine]*.Kyiv: VydavnytstvoLira-K [inUkrainian].
14. Fedorenko, W. (2017). Problem ochrony praw człowieka w warunkach rewolucji oraz konfliktów wojennych. J. Jaskiernia, K.

Sprzyszak (Eds.). *Ochrona praw człowieka w wymiarze uniwersalnym. Akcjologia –instytucje – nowe wyzwania – praktyka*, 73-79 [in Polish].

15. Grotcii, G. (1956). *O pravevoiny i mira. Triknigi, v kotorykh obiasniaiutsia estestvennoe pravo i pravo narodov, a takzhe printcipy publicznego prava* [On the right of war and peace. Three books explaining natural law and the law of nations, and the principles of public law]. (A.L. Sakketti, Trans). S.B. Krylova (Eds.). Moscow: Gosud. izd. Iurid. lit. [in Russian].

16. Kant, I. (1905). *Vechnyimir. Filosofskii ocherk* [Eternal peace. Philosophical essay]. (S.M. Rogovina i B.V. Chredina, Trans). L.A. Kamarovskiy (Eds.). Moscow: Tipogr. T-va I.D. Sytina [in Russian].

17. Baziner, R. (1870). *Neprikosnovennost chastnoi sobstvennosti v mezhdunarodnykh voynakh. Istoriko-kriticheske issledovanie po mezhdunarodnomu morskomu pravu* [Inviolability of private property in international wars. Historical and critical research on international maritime law]. Odessa: Tipogr. P. Frantcova [in Russian].

18. Danevskii, V.P. (1892). *Posobie po izuchenii iuistorii i sistemy mezhdunarodnogo prava* [A guide to the study of the history and system of international law]. (Vols. 2). Kharkov: Tipograf. A.N. Guseva [in Russian].

19. Eikhelman, O. (1880). *Voennoe zaniatie nepriiatelskoi strany. Rassuzhdenie p omezhdunarodnomu pravu* [Military occupation of an enemy country. Discourse on international law]. Moscow: Tipograf. T. Rys [in Russian].

20. Eikhelman, O. (1889). *Khrestomatiia russkogo mezhdunarodnogo prava* [Chrestomathy of Russian international law]. (Vols. 2). Kiev: Tipograf. V.I. Zavadzkiego [in Russian].

21. Ivanovskii, I.A. (1884). *Zhenevskaia konventciia 10/22 avgusta 1864 g. Polozhitelny i mezhdunarodnyi zakon ob uchastii bolnykh i ranenyykh voynov vo vremia voiny* [Geneva Convention 10/22 August 1864 Positive international law on the fate of sick and wounded soldiers during the war]. Kiev: V Universit. Tipograf. (I.I. Zavadzkiego) [in Russian].

22. Ivanovskii, I.A. (1891). *Zhenevskaia konventciia 10/22 avgusta 1864 g. i pravovoiny. Rech proiznesennaia na akte v Imperatorskom Novorosiiskom Universitete* [Geneva Convention 10/22 August 1864 and the law of war. Speech delivered at the act at the Imperial Novorossiysk University]. Odessa: Tip. Okr. Sht. Od. voen. Okr. [in Russian].

23. Kazanskii, P. (1904). *Uchebnik mezhdunarodnogo prava publicznego i grazhdanskogo* [Textbook of international public and civil law]. (2nd ed.). Odessa: Tipo-litograf. Shtaba Odesskogo Voennogo Okruga [in Russian].

24. Kachenovskii, D. (1863). *Kurs mezhdunarodnogo prava* [Course of international law]. (Vols. 1). Kharkov: V Universit. tipografii [in Russian].

25. Stoianov, A.N. (1875). *Ocherki istorii i dogmatiki mezhdunarodnogo prava. Lektciichitan. 1873/74 akad. Godu v Kharkovskomunte* [Essays on the history and dogmatics of international law. Reading lectures. 1873/74 acad. A year in Kharkov]. Kharkov: V universit. tipogr. [in Russian].

26. Gefter, A.-V. (1880). *Evropeiskoe mezhdunarodnoe pravo* [European International Law]. (K. Taube, Trans). Saint-Peterburg: V tipogr. V. Bezobrazova i komp. [in Russian].

27. Martens, F. (1883). *Sovremennoe mezhdunarodnoe pravo tcivilizovannykh narodov* [Modern international law of civilized peoples]. (Vols. 2). Saint-Peterburg: Tipografiia Minist. Putei Soobshcheniia (A. Benke) [in Russian].

28. Zahalna deklaratsiia prav liudyny, pryiniata ta proholoshena rezoliutsiieiu Heneralnoi Asamblei OON vid 10 hrudnia 1948 r. № 217 A (III) [Universal Declaration of Human Rights: adopted and promulgated by UN General Assembly Resolution of December 10, 1948 № 217 A (III)]. (2008). *Ofitsiinyivisnyk Ukrainy – Official Gazette of Ukraine*, 93. Art. 3103 [in Ukrainian].

29. Statut Orhanizatsii Obiednanykh Natsii i Statut Mizhnarodnoho Sudu [Charter of the United Nations and the Statute of the International Court of Justice]. (2005). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua>

kon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text [in Ukrainian].

30. Konventsiiia OON pro polipshennia doli poranenykh i khvorykh u diiuchykh armiakh 1949 r. [UN Convention on the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces]. (2010). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy—Official Gazette of Ukraine*, 62. Art. 2180 [in Ukrainian].

31. Konventsiiia pro zakony i zvychai viny na sukhodoli, pidpysana 18 zhovtnia 1907 r. u Haazi. Ofitsiyni visnyk Ukrainy [Convention on the Laws and Customs of War on Land, signed October 18, 1907 in The Hague]. (2017). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy—Official Gazette of Ukraine*, 2. Art. 67 [in Ukrainian].

32. Bauer, S.W. (2014). *Istoriia Drevnego mira: ot istokov tsivilizatsii do padeniia Rima [The History of the Ancient World]*. (V. Goncharov, N. Tartakovskaya, Trans). Moscow: AST [in Russian].

33. Rousseau, J.J. (1804). *Mysli zhenevskogo filosafofa [Thoughts of the Genevan philosopher]*. (M.A. Prokopovich-Antonskiy, Trans). Moscow: V Tipogr. S. Selivanovskogo [in Russian].

34. Davies, N. (2014). *Yevropa: Istoriia [Europe: History]*. (P. Tarashchuk, O. Kovalenko, Trans). Kyiv: «Osnovy» [in Ukrainian].

35. Fedorenko, V., Nesterovych, V. (2020). «SoftLaw» in the Mechanism of the International and National Protection of the Constitutional Electoral Rights. *Krytyka Prawa. Niezależne studium ad prawem*, 12(3), 178-195 [in English].

36. Vystupy Derzhsekretaria Entoni Blinkena i Ministra oborony Lloida Ostina pered zhurnalistamy, yaki suprovodzhuiut yikh u poizdtsi [Speeches by Secretary of State Anthony Blinken and Secretary of Defense Lloyd Austin to Accompanying Journalists]. (2022). *ua.usembassy.gov*. Retrieved from <https://ua.usembassy.gov/uk/secretary-antony-j-blinken-and-secretary-lloyd-austin-remarks-to-traveling-press/> [in Ukrainian].

37. Ukraine: civilian casualty update 6 May 2022. (2022). *www.ohchr.org*. Retrieved

from <https://www.ohchr.org/en/news/2022/05/ukraine-civilian-casualty-update-6-may-2022>.

38. Stanom na ranok 2 travnia z pochatku rosiiskoho vtorhnennia v Ukraini zahynulo 219 ditei, postrazhdalo 405 [As of the morning of May 2, 219 children have been killed and 405 injured in Ukraine since the beginning of the Russian invasion]. (2022). *ombudsman.gov.ua*. Retrieved from https://ombudsman.gov.ua/news_details/stanom-na-ranok-2-travnja-z-pochatku-rosijskogo-vtorgnennia-v-ukrayini-zaginulo-219-ditej-postrazhdalo-405 [in Ukrainian].

39. Ukraine: civilian casualty update 21 April 2022 Update to the Human Rights Council on Ukraine. (2022). *www.ohchr.org*. Retrieved from <https://www.ohchr.org/en/news/2022/04/ukraine-civilian-casualty-update-21-april-2022> [in Ukrainian].

40. Zaiava Upovnovazhenoho Verkhovnoi Rady z prav liudyny shchodo katuvan ta vbyvstva ukraïnskykh viiskovopolnennykh [Statement of the Verkhovna Rada Commissioner for Human Rights on Torture and Murder of Ukrainian Prisoners of War]. (2022). *ombudsman.gov.ua*. Retrieved from https://ombudsman.gov.ua/news_details/zayava-upovnovazhenogo-verhovnoyi-radi-ukrayini-z-prav-lyudini-shchodo-katuvanta-vbyvstva-ukrayinskih-vijskovopolnennykh [in Ukrainian].

41. Upovnovazheni: rosiiska federatsiia katue ukraïnskykh viiskovopolnennykh [Commissioner: Russian Federation Tortures Ukrainian Prisoners of War]. (2022). *ombudsman.gov.ua*. Retrieved from https://ombudsman.gov.ua/news_details/upovnovazhenij-rosijska-federaciya-katuye-ukrayinskih-vijskovopolnennykh [in Ukrainian].

42. Upovnovazheni: zgvatuvannia stalo ishche odniieu zbroieiu rashystskoi armii proty myrnoho naseleñnia na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh [Commissioner: Rape has become another weapon of the racist army against civilians in the temporarily occupied territories]. (2022). *ombudsman.gov.ua*. Retrieved from https://ombudsman.gov.ua/news_details/zgvatuvannia-stalo-ishche-odniieu-zbroieiu-rashystskoi-armii-proty-myrnoho-naseleñnia-na-tymchasovo-okupovanykh-terytoriiakh

gov.ua/news_details/upovnovazhenij-zgvaltuvannya-stalo-shche-odniyeyu-zbroyeyu-rashistskoyi-armiyi-proti-mirnogo-naseleniya-na-timchasovo-okupovanih-teritoriyah [inUkrainian].

43. Fedorenko, V.L. (2014). Referendum Avtonomnoyi Respubliki Krim 2014: pitannya pravotvorchoyi ta pravozastosovnoyi praktiki. Suchasni tendenciyi rozbudovi pravovoyi derzhavi v Ukraini ta sviti [Referendum of the Autonomous Republic of Crimea 2014: issues of law-making and law enforcement practice. Current trends in the rule of law in Ukraine and the world]: II Mizhnar. Naukovo-praktychnakonferentsiia II International Scientific practice. conf. (pp.21-24)/ Zhitomir: «ZhNAEU» [in Ukrainian].

44. Konvenciya pro zahist kulturnih cinnostej u vipadku zbrojnogo konfliktu (1954) [Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, 1954] / ZakonodavstvoUkrayiny. Verhovna Rada Ukrayiny- Legislation of Ukraine. Verkhovna Rada of Ukraine [in Ukrainian]

45. Viina v Ukraini: Liashko nazvav killist zruinovanykh ta poshkodzhenykh likaren [The war in Ukraine: Lyashko named the number of destroyed and damaged hospitals]. (2022). *www.unian.ua*. Retrieved from <https://www.unian.ua/health/viy-na-v-ukrajini-lyashko-nazvav-killist-zruynovanih-ta-poshkodzhenih-likaren-11805300.html> [inUkrainian].

46. V Ukraini zruinovani 88 zakladiv osvity, 33 zminylyrehion [In Ukraine, 88 educational institutions were destroyed, 33 changed the region]. (2022). *www.ukrinform.ua*.

Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3457308-v-ukraini-povnistu-zrujnovani-88-zakladiv-osviti-33-zminili-region.html> [inUkrainian].

47. Chas zrobyty vse, shchob voienni zlochyny rosiiskyykh viiskovykh staly ostannim proiavom tsoho zla na zemli – zvernenniaPrezydentaUkrayiny [It's time to do everything to make the war crimes of the Russian military the last manifestation of this evil on earth – the address of the President of Ukraine]. (2022). *www.president.gov.ua*. Retrieved from <https://www.president.gov.ua/news/chas-zrobiti-vse-shob-voyenni-zlochiny-rosijskih-vijskovih-s-74053> [inUkrainian].

48. Andrii Smyrnov: «Dovivshy akt ahresii, mozna prytiahnuty do yurydychnoi vidpovidalnosti osobysto holovu RF Putina. Tsemozhlyvo» [Andrei Smirnov: “Having proved the act of aggression, it is possible to bring to justice personally the head of the Russian Federation Putin. It is possible”]. (2022). *lb.ua*. Retrieved from https://lb.ua/news/2022/05/02/515419_andriy_smirnov_dovivshi_akt.html [inUkrainian].

49. Svit pidtrymuie initsiatyvy Ukrainy, spriamovani na prytiahnennia Rosii do vidpovidalnosti za zlochyny, skoieni v nashii derzhavi – Andrii Smyrnov [The world supports Ukraine's initiatives aimed at bringing Russia to justice for crimes committed in our country – Andriy Smirnov]. (2022). *www.president.gov.ua*. Retrieved from <https://www.president.gov.ua/news/svit-pidtrimuye-iniciativi-ukrayini-spryamovani-na-prityagne-74721> [inUkrainian].

УДК 620.20

[https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-2\(20\)-60-72](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-2(20)-60-72)

Архіпов Віктор Віталійович,

кандидат технічних наук, науковий співробітник Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України, e-mail: exavv@ukr.net, тел.: +38-044-592-14-01, бульвар Л. Українки, 26, офіс 501, м. Київ, 01133, <https://orcid.org/0000-0001-9594-6314>

Холодова Ольга Юріївна,

кандидат технічних наук, старший науковий співробітник лабораторії економічних та товарознавчих досліджень Дніпропетровського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України, e-mail: kholodova1984@ukr.net, тел.: +38-095-174-60-66, вул. Січеславська Набережна, 17, офіс 801 м. Дніпро, 49000, <https://orcid.org/0000-0001-8678-3955>

Артюх Тетяна Миколаївна,

доктор технічних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка, E-mail: artyukhtn@gmail.com, тел.: +38-050-332-25-42, вул. Васильківська, 90 А, м. Київ, Україна, 03022, <https://orcid.org/0000-0003-3541-6690>

ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ВАРТОСТІ РУХОМОГО МАЙНА, ЩО ПОСТРАЖДАЛО АБО БУЛО ЗНИЩЕНО ПІД ЧАС ВОЄННИХ ДІЙ АБО ТЕРОРИСТИЧНИХ АКТИВ ПРИ ПРОВЕДЕНІ СУДОВОЇ ТОВАРОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Анотація. З початком збройної агресії Російської Федерації 24 лютого 2022 р. на території України рухоме майно різних видів та форм власності (фізичних та юридичних осіб, а також державне майно) зазнало пошкодження або знищення. Оскільки на теперішній час, відповідно до змісту Постанови Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. № 326, відсутні методики щодо визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації за різними напрямками, а судово-експертна діяльність в галузі товарознавчої експертизи вже стикається з необхідністю проведення експертиз щодо встановлення розміру матеріальної шкоди, нанесеної внаслідок пошкодження або знищення рухомого майна через воєнні дії на території України, виникла необхідність в розробці роз'яснень та рекомендації стосовно зазначеної проблематики. Це складає важливу методологічну проблему сучасної судової товарознавчої експертизи на теперішній час. Так як на території України з часу набуття незалежності масштабних військових дій не відбувалося за винятком проведення антитерористичної операції на Донбасі, питання визначення вартості пошкодженого або знищеного рухомого майна внаслідок вій-

ськових дій не досліджувалися та відсутні будь які наукові публікації у вітчизняних наукових виданнях.

Зараз роз'яснення та рекомендації з визначення вартості рухомого майна(товарів, обладнання і т.п.) надаються шляхом складання Звітів про науково-дослідну роботу результатами яких є методики судової експертизи або методичні рекомендації. Це як правило тривалий процес, але обставини що сталися зараз вимагають негайно надати судовим експертам товарознавцям рекомендації щодо розрахунку матеріальної шкоди, нанесеної рухомому майну внаслідок військових дій та терористичних актів.

Встановлено, що матеріальні збитки рухомому майну військовими діями або терористичними актами – це прояв надзвичайної ситуації, аналогічний стихійному природному лиху або техногенній аварії. Обґрунтовано необхідність підготовки для судових експертів товарознавців методичного листа із роз'ясненнями та алгоритмом визначення вартості рухомого майна що постраждало або було знищено під час воєнних дій або терористичних актів. Запропоновано алгоритм визначення вартості рухомого майна, що постраждало або було знищено під час воєнних дій або терористичних актів при проведенні судової товарознавчої експертизи.

Ключові слова: збитки рухомого майна, військові дії, терористичні акти, судова експертиза, товарознавчі дослідження.

Arhipov Viktor Vitaliiovich,

Candidate of Technical Sciences, Research fellow, Research Center for Forensic Expertise on Intellectual Property of the Ministry of Justice of Ukraine, 01133, Kyiv, 26 Lesi Ukrainky Blvd; (044) 592-14-01, Email: exavv@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0001-9594-6314>

Kholodova Olga Yurievna,

Candidate of Technical Sciences, Senior Research Fellow, Laboratory of Economic and Commodity Research, Dnipropetrovsk Research Institute of Forensic Science, Ministry of Justice of Ukraine, 49000, Dnipro, 17 Sicheslavska Naberegna Lesi Ukrainky Blvd; e-mail: kholodova1984@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0001-8678-3955>

Artyukh Tatyana Mykolaivna,

Doctor of Technical Sciences, Professor, Kyiv National Taras Shevchenko University; 03022, Kyiv, Vasilkivska str., 90A, Contact tel.: +38-050-332-25-42, E-mail: artyukhtn@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3541-6690>

PECULIARITIES OF DETERMINING THE VALUE OF MOVABLE PROPERTY THAT HAS BEEN DAMAGED OR DESTROYED DURING WAR OR TERRORIST ACTS DURING COURT TRIAL

Abstract. With the beginning of the armed aggression of the Russian Federation on February 24, 2022 on the territory of Ukraine movable property of various types and forms of ownership (individuals and legal entities, as well as state property) was damaged or destroyed. Because currently, according to the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of March 20, 2022 № 326, there are no methods for determining the damage and losses caused

to Ukraine as a result of armed aggression of the Russian Federation in various areas, and forensic activities in the field of commodity expertise is faced with the need to conduct examinations to determine the amount of material damage caused by damage or destruction of movable property due to hostilities in Ukraine, there is a need to develop explanations and recommendations on this issue. This is an important methodological problem of modern forensic science at present. Since large-scale military operations have not taken place in Ukraine since independence, except for the anti-terrorist operation in Donbas, the issue of determining the value of damaged or destroyed movable property as a result of hostilities has not been studied and there are no scientific publications in domestic scientific journals.

At present, explanations and recommendations for determining the value of movable property (goods, equipment, etc.) are provided by compiling Reports on research work, the results of which are methods of forensic examination or guidelines. This is usually a long process, but the current circumstances require forensic experts to immediately provide advice to commodity experts on the calculation of material damage caused to movable property as a result of hostilities and terrorist acts.

It has been established that material damage to movable property by military acts or terrorist acts is a manifestation of an emergency situation similar to a natural disaster or man-made accident. The necessity to prepare a methodical letter for forensic experts of commodity experts with explanations and an algorithm for determining the value of movable property that was damaged or destroyed during hostilities or terrorist acts is substantiated. An algorithm for determining the value of movable property that was damaged or destroyed during hostilities or terrorist acts during a forensic examination is proposed.

Keywords: damage to movable property, hostilities, terrorist acts, forensic examination, commodity research.

Постановка проблеми. З початком збройної агресії Російської Федерації 24 лютого 2022 р. на території України рухоме майно різних видів та форм власності (фізичних та юридичних осіб, а також державне майно) зазнало пошкодження або знищення.

Оскільки на теперішній час, відповідно до змісту Постанови Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. № 326[1], відсутні методики щодо визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації за різними напрямками, а судово-експертна діяльність в галузі товарознавчої експертизи вже стикається з необхідністю проведення експертиз щодо встановлення розміру матеріальної шкоди, нанесеної внаслідок пошкодження або знищення

рухомого майна через воєнні дії на території України, виникла необхідність в розробці роз'яснень та рекомендації стосовно зазначеної проблематики. Сьогодні це складає важливу методологічну проблему сучасної судової товарознавчої.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Так як на території України з часу набуття незалежності масштабних військових дій не відбувалося за винятком проведення антитерористичної операції на Донбасі, питання визначення вартості пошкодженого або знищеного рухомого майна внаслідок військових дій не досліджувалися та відсутні будь які наукові публікації у вітчизняних наукових виданнях.

Мета статті. Розробити роз'яснення та рекомендації з визначення вар-

тості рухомого майна що постраждало або було знищено під час воєнних дій або терористичних актів з метою надання стартового, початкового нормативно-методичного забезпечення судової товарознавчої експертизи системи Мінюсту України щодо розрахунку матеріальної шкоди, нанесеної рухомому майну внаслідок військових дій, адаптованих стосовно законодавчо-нормативної бази України, з метою використання їх при проведенні судових товарознавчих експертиз визначення вартості рухомого майна що було пошкоджено чи було втрачено під час воєнних дій та терористичних актів.

Виклад основного матеріалу. В останній час роз'яснення та рекомендації з визначення вартості рухомого майна(товарів, обладнання і т.п.) надаються шляхом складання Звітів про науково-дослідну роботу результатами яких є методики судової експертизи або методичні рекомендації. Це як правило тривалий процес, але обставини що сталися зараз вимагають негайно надати судовим експертам товарознавцям рекомендації щодо розрахунку матеріальної шкоди, нанесеної рухомому майну внаслідок військових дій та терористичних актів.

Треба згадати, що раніше існували і широко використовувалися методичні листи щодо проведення тих чи інших видів експертиз. Визначення, що такий методичний лист надано у роботі класика судової експертизи Белкіна Р.С. «Криміналістична енциклопедія» [2]. Ми вважаємо що на сьогодні доцільним є терміново підготувати для судових експертів товарознавців методичний лист із роз'ясненнями та алгоритмом визначення вартості рухомого майна що постраждало або було зни-

щено під час воєнних дій або терористичних актів, що допоможить судовим експертам товарознавцям системи Міністерства юстиції України у проведенні вищезазначених досліджень.

Слід зазначити, що завдання матеріальних збитків рухомому майну військовими діями або терористичними актами – це прояв надзвичайної ситуації, аналогічний стихійному природному лиху або техногенній аварії. Матеріальні збитки від пошкодження або знищення рухомого майна від військових дій та терористичних актів – це виражені у вартісній формі витрати, втрати та збитки, зумовлені саме цією подією на даний час і в даному конкретному місці.

Законом України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні» [3] ст.4 передбачено, що діяльність судових експертів, пов'язана з оцінкою майна, здійснюється на умовах і в порядку, передбачених Законом України «Про судову експертизу» [4], з урахуванням особливостей, визначених цим Законом щодо методичного регулювання оцінки цього майна.

Методичне регулювання оцінки майна здійснюється у відповідних нормативно-правових актах з оцінки майна: положеннях (національних стандартах) оцінки майна, що затверджуються Кабінетом Міністрів України, методиках та інших нормативно-правових актах, які розробляються з урахуванням вимог положень (національних стандартів) і затверджуються Кабінетом Міністрів України або Фондом державного майна України.

Положення (національні стандарти) оцінки майна визначають випадки застосування оцінювачами методич-

них підходів оцінки ринкової вартості майна та випадки і обмеження щодо застосування методичних підходів до визначення неринкових видів вартості майна. При цьому, якщо законами або нормативно-правовими актами Кабінету Міністрів України, договором на проведення оцінки майна або ухвалою суду не зазначено вид вартості, який повинен бути визначений в результаті оцінки, визначається ринкова вартість.

Положення (національні стандарти) оцінки майна є обов'язковими до виконання суб'єктами оціночної діяльності під час проведення ними оцінки майна всіх форм власності та в будь-яких випадках її проведення.

Поняття дефініції «Прямі збитки» наведене у Національному стандарті №1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав»[5].

Прямі збитки (школа) – поточна вартість витрат на відтворення, заміщення або відшкодування ринкової вартості об'єкта оцінки без урахування не отриманих майбутніх вигод.

Сума витрат на відтворення майна не може перевищувати суми матеріальної шкоди, розрахованої для випадку повного знищення майна.

Ринкова вартість – вартість, за яку можливе відчуження об'єкта оцінки на ринку подібного майна, на дату оцінки за угодою, укладеною між покупцем та продавцем, після проведення відповідного маркетингу за умови, що кожна із сторін діяла із знанням справи, розсудливо і без примусу.

До неринкових видів належать вартість заміщення, вартість відтворення, залишкова вартість заміщення (відтворення), вартість у використанні, споживча вартість, вартість ліквідації, інвестиційна вартість, спеціальна

вартість, ліквідаційна вартість, чиста вартість реалізації, оціночна вартість та інші види, порядок визначення яких встановлюється окремими національними стандартами.

Питання визначення матеріальної шкоди, завданої власнику пошкодженого майна, що постраждало внаслідок надзвичайних ситуацій при проведенні судових товарознавчих експертиз раніш досліджувалися в роботах Архіпова В. [6,7,8,9], науковців Харківського науково – дослідного інституту судових експертиз Міхальського О., Губаревої В., Донцової О. [10].

Враховуючи наш значний досвід проведення судових товарознавчих експертиз по визначенню прямих збитків(шкоди) рухомому майну, яке постраждало внаслідок надзвичайних ситуацій, нами пропонується наступний алгоритм дослідження при визначенні вартості пошкодженого та знищеного рухомого майна військовими діями або терористичними актами:

1. *Отримання Постанови слідчого, Ухвали Суду про призначення судової товарознавчої експертизи або укладання договору на проведення товарознавчого дослідження чи судово – товарознавчої експертизи та визначення об'єкту, предмету, мети експертизи(дослідження) та бази оцінки.*

Так при укладанні договору на проведення судової товарознавчої експертизи(дослідження) по визначенню збитків внаслідок втрати чи пошкодження рухомого майна під час воєнних дії або терористичних актів слід обов'язково вказувати: стислий опис майна(товари на підприємстві, домашні речі, обладнання, тварини і т.п.), адресу де знаходилося майно та було пошкоджено, дату пошкоджен-

ня(знищення) майна та причину пошкодження(знищення) майна.

Об'єктом судової товарознавчої експертизи (дослідження) як правило є матеріальний об'єкт, що містить інформацію, необхідну для вирішення експертного завдання: рухомі речі(товари народного споживання, обладнання, сировина, рослини, тварини, товари промислового призначення та т.п.), зразки для порівняльного дослідження, інші матеріали.

Так при визначенні прямих збитків(шкоди) рухомому майну, яке постраждало внаслідок надзвичайних ситуацій та терористичних актів об'єктами дослідження відповідно Постанови Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. № 326[1]можуть бути:

- втрачене, знищене чи пошкоджене майно державних установ та організацій;

- втрачене, знищене чи пошкоджене майно установ та організацій недержавної форми власності;

- втрачене, знищене чи пошкоджене майно фізичних осіб;

- природний газ (втрати (витоку)) у разі пошкодження газопроводів та газорозподільних станцій;

- втрачені, знищені або пошкоджені об'єкти рухомого майна залізничного транспорту та телекомунікаційної мережі і зв'язку;

- втрачені надра – напрям, що включає втрати надр, заподіяні самовільним їх користуванням під час самовільного користування надрами;

- послуги за утилізацію (списання) пошкодженої техніки та іншого майна;

- та інше рухоме майно та послуги.

Предметом судової товарознавчої експертизи є фактичні дані (факти, обставини), які встановлюються

з урахуванням спеціальних знань та вивчення матеріалів справ, договорів на проведення судової експертизи(дослідження) та додатків до них.

При визначенні прямих збитки(шкоди) рухомого майна що постраждало або було знищено від час воєнних дій або терористичних актів, **предметом судової товарознавчої експертизи** є встановлення поточної вартості витрат на відтворення, заміщення або відшкодування ринкової вартості об'єкта оцінки без урахування не отриманих майбутніх вигод.

Мета судової експертизи (дослідження) повинна бути чітко і ясно сформульована та не виходити за межі спеціальних знань експерта-товарознавця.

Метою судової експертизи (дослідження) по визначенню прямих збитків (шкоди) рухомого майна що постраждало або було знищено від час воєнних дій або терористичних актів є встановлення величини відшкодування за пошкоджено чи втрачено майно.

Експертам треба звернути особливу увагу на визначення **базисної оцінки**, так як це є комплексом методичних підходів, методів та оціночних процедур, що відповідають певному виду вартості майна. Для визначення базисної оцінки враховуються мета судової товарознавчої експертизи (дослідження) та умови використання її результатів.

Для визначення розміру прямих збитків(матеріальної шкоди) рухомого майна що постраждало або було знищено від час воєнних дій або терористичних актів може обиратися ринкова вартість об'єкта оцінки без урахування не отриманих майбутніх вигод або неринкова(вартість відтворення або заміщення), коли встановлюється

поточна вартість витрат на відтворення, заміщення.

2. *Ознайомлення з об'єктом судової експертизи(дослідження), збирання та оброблення вихідних даних та іншої інформації, необхідної для проведення судової експертизи(дослідження). Ідентифікація об'єкта судової експертизи(дослідження) та пов'язаних з ним прав, аналіз можливих обмежень та застережень, які можуть супроводжувати процедуру проведення визначення вартості та використання її результатів.*

Як зазначено у Методичних рекомендаціях «Судово-товарознавча експертиза по визначенню розміру матеріальної шкоди, завданої власнику пошкодженого майна» [10], одним з основних етапів експертного товарознавчого дослідження є огляд пошкоджених об'єктів експертизи, в процесі якого, за допомогою безпосереднього сприйняття зовнішніх ознак і стану наданих для дослідження об'єктів на основі органолептичного методу, встановлюється перелік пошкодженого майна та дефекти, які виникли у результаті впливу на них негативних факторів.

Органолептичний метод дослідження – чуттєво-суб'єктивне упізнання властивостей предметів і речовин: за запахом, смаком, відчуттям.

Так, виходячи із завдань товарознавчої експертизи, в процесі огляду пошкоджених від воєнних дій та терористичних актів об'єктів, експерт за допомогою органолептичного методу оцінки розглядає їх фактичний стан, враховуючи ступінь пошкодження, з урахуванням змін споживчих властивостей пошкоджених товарів

та можливості їх подальшого використання.

Огляд майна, фотографування, вимірювання площі пошкодження виробів, визначення ознак, по яким експерт встановлює дефекти, може відбуватися у присутності сторін по справі, особи, що призначила експертизу (слідчого) та інших.

Дослідження пошкоджень від воєнних дій та терористичних актів по можливості повинно проводитись своєчасно, доки не змінився в значній мірі стан об'єктів, що підлягають огляду. При цьому експерт-товарознавець об'єктивно фіксує всі встановлені їм пошкодження різного характеру. У випадку, якщо в документі про призначення експертизи та інших матеріалах не вказаний перелік пошкодженого майна, то при проведенні огляду експертом встановлюються пошкоджені вироби, що піддалися дії негативних факторів.

У рамках огляду проводиться фотографування загального вигляду та дефектів, які виникли безпосередньо на пошкоджених товарах. Як вже підкреслювалось, дослідження проводиться органолептичним методом, з використанням вимірювальної лінійки з ціною поділки 1мм, лупи та інших інструментів чи приладдя, залежно від мети оцінки і специфіки об'єктів дослідження. Індивідуальні особливості об'єктів і механізм утворення пошкоджень можуть бути встановлені при лінійних вимірюваннях, огляді конструктивних особливостей та інших індивідуальних ознаках виробів.

Судова товарознавча експертиза досліджує як споживчі властивості товарів, так і зміни, яких вони зазнають під впливом різних негативних факто-

рів. Зміни, як правило, носять індивідуальний характер і встановлюються при огляді товару. До їх числа належать розміри пошкоджень на виробках (довжина, ширина, висота, площа), локалізація та характер пошкодження (механічна та термічна дія, знос), фактична втрата якості, місце пошкодження (верхня частина дверцят шафи), тощо. Ці дані, встановлені експертом-товарознавцем в ході огляду, визначають в товарах їх індивідуальні ознаки, які використовує експерт при визначенні ступеню пошкодження майна (зміна споживчих властивостей в залежності від найменування та групи товарів).

Слід зазначити, що як правило рухоме майно під час воєнних дій та терористичних актів повністю знищується, а бо має такі пошкодження що не можна під час огляду експерту встановити його товарний стан та характеристики до пошкодження або неможливо дістатися на місце де було пошкоджено(знищено) майно.

Так п. 3.5. Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень [11] передбачено, що коли об'єкт дослідження не може бути представлений експертові, експертиза може проводитись за фотознімками та іншими копіями об'єкта, його описами та іншими матеріалами, доданими до справи в установленому законодавством порядку, якщо це не суперечить методичним підходам до проведення відповідних експертиз. Про проведення експертизи за такими матеріалами вказується в документі про призначення експертизи (залучення експерта) або письмово повідомляється експерт органом (особою), який (яка) призна-

чив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта).

Порядок проведення судової товарознавчої експертизи не наданого на дослідження майна наведено у «Методиці визначення вартості майна» в розділі 2 «Визначення вартості не наданого на дослідження майна» [12].

Необхідно зазначити, що під час проведення судової товарознавчої експертизи(дослідження) можуть бути досліджені і інші документи які за раз рекомендують складати адвокати власникам пошкодженого та втраченого майна під час воєнних дій. Це можуть бути пояснення свідків(наприклад сусідів), акти про знищення, втрати майна складені за участю працівників МЧС України, Національної поліції, ОСББ, двох свідків, а також додані матеріали фото та відео фіксації.

В письмових поясненнях як правило на початку повинні бути вказані докладні анкетні дані свідка (прізвище, ім'я, по батькові, дата і місце народження, адреса реєстрації та адреса фактичного проживання, контакти для зв'язку – номери телефонів, адреси електронної пошти, профілі в соціальних мережах). Після складання письмових пояснень свідок повинен підписати їх власноруч.

На відео свідок повинен повідомити ці відомості на початку відео. Весь час надання пояснень свідок має бути в кадрі, наприкінці відео свідок повинен повідомити, що пояснення надав добровільно та підтверджує їх правдивість.

Акти про втрату, пошкодження рухомого майна можуть бути складені у довільній формі. В тексті акту у письмовій формі повинні бути описані всі пошкодження рухомого майна. В акті

зазначаються дата і місце його складання. Акт підписується власником рухомого майна, повнолітніми членами сім'ї, а також свідками, представниками МЧС України, Національної Поліції, ОСББ.

Якщо оселю було пограбовано, власники рухомого майна повинні зробити фотофіксацію, а також по можливості зняти на відео безлад, який залишили мародери. Також складається акт в якому перелічуються всі зниклі речі. Акт підписує власник житла і повнолітні члени його сім'ї, сусіди, представники ОСББ.

Такі документи є необхідними, щоб встановити причину знищення або пошкодження рухомого майна, провести його ідентифікацію та встановити кількість.

3. Вибір необхідних методичних підходів, методів та оціночних процедур, що найбільш повно відповідають меті судової експертизи(дослідження) та обраній базі, визначеним у договорі на проведення експертизи або Постанові слідчого чи Ухвалі суду та їх застосування.

Оцінка рухомого майна проводиться із застосуванням методичних підходів, методів оцінки, які є складовими частинами методичних підходів або є результатом комбінування кількох методичних підходів, а також оціночних процедур.

Методи проведення оцінки, що застосовуються під час визначення ринкової вартості об'єкта оцінки у разі використання порівняльного підходу, повинні ґрунтуватися на результатах аналізу цін продажу (пропонування) на подібне майно.

Витрати на відтворення (заміщення) повинні визначатися на дату оцінки з урахуванням ринкових цін.

З загального досвіду проведення подібних судових експертиз по визначенню збитків від пошкодження(втрати) рухомого майна під час надзвичайних ситуацій рекомендується наступне:

Кількість та вартість майна, що було на момент втрати або пошкодження під час військових дій або терористичних актів, визначається за даними бухгалтерського обліку та звітності та на підставі первинних прибуткових та видаткових документів (інвентарних карток обліку основних засобів, рахунків-фактур, накладних, розпоряджень про внутрішньовідомчому переміщенні майна, книг, залишків товарно матеріальних цінностей тощо).

Якщо бухгалтерські документи, картки, первинні документи знищені внаслідок наслідків надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру, то вартість майна на момент виникнення під час військових дій або терористичних актів визначається на підставі товарно-матеріальних звітів матеріально відповідальних осіб.

При цьому враховуються всі залишки, які можуть бути використані в виробництві, будівництві, для ремонту, переробки тощо; враховуються залишки, придатні на корм для худоби, паливо, вторинну сировину (металобрухт, утиль) і т.д.

Розрахунок збитків від втрат готової продукції, товарів, запасів сировини, напівфабрикатів та проміжної продукції:

1. Збитки від втрат готової продукції, товарів, запасів сировини, напівфабрикатів та проміжної продукції

Зптзс розраховується виходячи з її ціни за формулою:

$$\text{Зптзс} = \sum_{i=1}^n (\text{Ц}_{\text{Пр.п}i} \times q_i),$$

де n – кількість видів готової продукції, товарів, запасів сировини, напівфабрикатів та проміжної продукції;

$\text{Ц}_{\text{Пр.п}i}$ – ціна одиниці i -го виду продукції, товарів, запасів сировини, напівфабрикатів та проміжної продукції, грн. / од.;

q_i – кількість втраченої продукції i -го виду, од.

2. Збитки від втрат готової продукції на підприємствах визначається за її собівартістю, а товарів за цінами, чинними на даний момент виникнення під час військових дій або терористичних актів.

3. У суму збитків включаються також збитки від пошкодження майна внаслідок заходів, вжитих для його порятунку.

4. Для визначення вартості знищеного та суми знецінення пошкодженого майна в торгових організаціях, а також суми збитків у зв'язку зі знищенням (пошкодженням) матеріальних цінностей у неторгових організаціях, з вартості майна, що на момент виникнення збитку, виключається вартість товарно-матеріальних цінностей, що залишилися після цього.

5. При визначенні збитків товарно-матеріальних цінностей повинні враховуватися норми природних втрат, затверджені для відповідних видів майна. Природні втрати товарно-матеріальних цінностей визначається: у роздрібних торгових підприємствах – у відсотках до товарообігу за період від дня останньої інвентаризації до виникнення надзвичайної ситу-

ації щодо дня проведення інвентаризації у зв'язку військовими діями або терористичними актами; на оптових базах, складах тощо – у відсотках вартості відпущених товарів за міжінвентаризаційний період та до залишку товарів на кінець інвентаризаційного періоду з урахуванням терміну їх зберігання.

6. Якщо кількість та вартість знищеного чи пошкодженого майна можна встановити за залишками, то вартість його визначається шляхом віднімання із суми уцінки пошкоджених товарно-матеріальних цінностей та залишків з урахуванням знецінення.

7. Для обчислення суми збитків, заподіяних торговим підприємствам внаслідок знищення або пошкодження товарів із суми вартості знищеного та уцінки пошкодженого майна включаються знижки (надбавки) і додаються витрати обігу. Сума знижок (надбавок) та витрат обігу визначається шляхом множення вартості знищених та суми знецінення пошкоджених товарів на відповідні відсотки цих знижок (надбавок) та витрат обігу на залишок товарів та розподілу отриманих результатів на 100.

8. По майну, одержаному підприємством (організацією) за договором майнового найму або прийнятого ним від інших організацій та населення для переробки, ремонту, перевезення, на комісію, зберігання тощо, збитки визначається з урахуванням зносу, виходячи з дійсної вартості майна.

Розрахунок збитків від втрат майна громадян.

Збитки від втрат майна громадян **Змг** розраховуються виходячи з середньої ринкової вартості майна на

момент його втрати, яка визначається за формулою:

$$Z_{\text{МГ}} = \sum_{i=1}^n (C_{\text{Ср.р}} \times q_i),$$

n – кількість видів майна, втраченого громадянами

$C_{\text{Ср.р}}$ – середня ринкова ціна i -го виду втраченого майна громадян, грн. / од.:

q_i – кількість втраченого майна громадян i -го виду, од.

Розрахунок збитків від втрат продукції рослинництва.

Збитки від втрат продукції рослинництва Z_p розраховується, виходячи з оптової ціни 1 тони продукції рослинництва, знищеної в наслідок військових дій або терористичних актів та загальної ваги цієї продукції.

Розрахунок збитків здійснюється за формулою:

$$Z_p = \sum_{i=1}^n (C_{p,i} \times B_{p,i}),$$

де n – кількість видів продукції рослинництва;

$C_{p,i}$ – оптова ціна 1 тони продукції рослинництва i -го виду, грн. / т;

$B_{p,i}$ – загальна кількість знищеної продукції рослинництва i -го виду, т.

Розрахунок збитків від втрат тваринництва.

Збитки від втрат тваринництва $Z_{\text{ТВ}}$ розраховується, виходячи з вартості 1 тони живої ваги тварини, яка загинула в наслідок військових дій або терористичних актів і загальної ваги цих тварин. Розрахунок збитків здійснюється за формулою:

$$Z_{\text{ТВ}} = \sum_{i=1}^n (C_{\text{Ср.і}} \times B_{\text{ЖВі}}),$$

де n – кількість видів тварин;

$C_{\text{Ср.і}}$ – вартість 1 тони живої ваги загиблої тварини i -ої породи за оптовими цінами, грн./т;

$B_{\text{ЖВі}}$ – загальна вага загиблих тварин i -ої породи, т.

При проведенні судової товарознавчої експертизи(дослідження) при встановленні прямих збитків (шкоди) внаслідок пошкодження або знищення(втрати) рухомого майна під час воєнних дій або терористичних актів залежно від номенклатури досліджуваного майна, обставин, судовий експерт товарознавець при необхідності може використовувати всі наявні методики та методичні рекомендації щодо проведення судово-товарознавчих досліджень, які рекомендовані Координаційною радою з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України.

5. Складання Висновку про прями збитки (шкоду) внаслідок пошкодження або знищення(втрати) рухомого майна під час воєнних дій або терористичних актів.

Висновок про прями збитки (шкоду) внаслідок пошкодження або знищення(втрати) рухомого майна під час воєнних дій або терористичних актів оцінки судовим експертом повинен бути складений з урахуванням «Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень» [11] та Національного стандарту № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав» [5]. Висновок підписується особистим підписом судового експерта товарознавця(у тому числі може бути підписано ЕЦП – електронним цифровим підписом.

Висновки.

Встановлено, що матеріальні збитки рухомому майну військовими діями або терористичними актами – це прояв надзвичайної ситуації, аналогічний стихійному природному лиху або техногенній аварії.

Обґрунтовано необхідність підготовки для судових експертів товарознавців методичного листа із роз'ясненнями та алгоритмом визначення вартості рухомого майна що постраждало або було знищено під час воєнних дій або терористичних актів.

Запропоновано алгоритм визначення вартості рухомого майна, що постраждало або було знищено під час воєнних дій або терористичних актів при проведенні судової товарознавчої експертизи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 р. №326. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-poryadku-viznachennya-shkodi-ta-zbitkiv-zavdanih-ukrayini-vnaslidok-zbrojnoyi-agresiyi-rosijskoyi-federaciyi-326> (дата звернення 16.04.2022).
2. Белкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия: Справ. пособие для курсантов, слушателей и преподавателей учеб. заведений МВД, адъюнктов, докторантов, науч. сотрудников и прак. работников органов внутр. дел / Р. С. Белкин. – 2. изд., доп. – М.: Мегатрон-XXI, 2000. – 333 с.
3. Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночнудіяльність в Україні: Закон України від 12.07.2001р. № 2658-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2658-14#Text> (дата звернення 16.04.2022).
4. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994р. №4038 – XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (дата звернення 16.04.2022).
5. Про затвердження Національного стандарту № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав»: Постанова Кабінету Міністрів України від 10.09.2003р. №1440. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1440-2003-%D0%BF#Text>(дата звернення 16.04.2022).
6. Архіпов В. В. Судово-товарознавча експертиза товарів народного споживання та послуг. Теорія та практика: Монографія. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 306 с.
7. Архіпов В. В. Зміст предмету судово-товарознавчої експертизи [Електронний ресурс] / В. В. Архіпов, А. В. Архіпова // Форум права. – 2007. – № 1. – С. 9–13. URL:<http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2007-1/07/avvcte.pdf>. 2. (дата звернення 16.04.2022).
8. Архіпов В. В. Класифікації експертних завдань, які вирішуються в рамках судово-товарознавчої експертизи / В. В. Архіпов // Часопис Київського університету права. – 2007. – № 4. – С. 181–187.
9. Архіпов В. В. Особливості дослідження аптекарських товарів які постраждали внаслідок надзвичайних ситуацій/ В. В. Архіпов, //Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління. – 2021.- № 1(13). – С.61-75.
10. Судово-товарознавча експертиза по визначенню розміру матеріальної шкоди, завданої власнику пошкодженого майна: метод. реком. / О. Міхальський, В. Губарева, О. Донцова. Харків: ХНДІСЕ, 2006.- 44 с.
11. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: Наказ Міністра юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>(дата звернення 16.04.2022).
12. Методика визначення вартості майна. – Харків: СПДФО Данюк Л.І., 2004., 112с.

REFERENCES:

1. Postanova Kabinetu Ministriv Ukraïni "Pro zatverdzhennja Porjadku viznachennja shkodi ta zbitkiv, zavdanih Ukraïni vnaslidok zbrojnoï agresii Rosijs'koï Federacii" [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On approval of the Procedure for determining the damage and losses caused to Ukraine as a result of the armed aggression of the Russian Federation"]. (n.d). *www.kmu.gov.ua* Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-poryadku-viznachennya-shkodi-ta-zbitkiv-zavdanih-ukrayini-vnaslidok-zbrojnoyi-agresiyi-rosijskoyi-federaciyi-326> [in Ukrainian].
2. Belkin, R.S. (2000). *Kriminalisticheskaja jenciklopedija [Forensic Encyclopedia]*. (vol. 1-2). M.: Megatron-XXI [in Ukrainian].
3. Zakon Ukraïni "Pro ocinku majna, majnovih prav ta profesijnu ocinochnu dijal'nist' v Ukraïni" [The Law of Ukraine "On the valuation of property, property rights and professional valuation activities in Ukraine"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2658-14#Text> [in Ukrainian].
4. Zakon Ukraïni "Pro sudovu ekspertizu" [The Law of Ukraine "On forensic examination"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> [in Ukrainian].
5. Postanova Kabinetu Ministriv Ukraïni "Pro zatverdzhennja Nacional'nogo standartu № 1 "Zagal'ni zasadi ocinki majna i majnovih prav" [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On approval of the National Standard № 1 «General principles of property valuation and property rights»"].(n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1440-2003-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
6. Arhipov, V. V. (2008). *Sudovo-tovarovnavcha ekspertiza tovariv narodnogo spozhivannja ta poslug. Teorija ta praktika [Forensic examination of consumer goods and services. Theory and practice]*. Kiïv: Centr uchbovoï literaturi [in Ukrainian].
7. Arhipov, V. V. (2007). Zmist predmetu sudovo-tovarovnavchoï ekspertizi [Content of the subject of forensic examination]. *Forum prava – Forum of law*, 1, 9–13 [in Ukrainian].
8. Arhipov, V. V. (2007). Klasifikacii ekspertnih zavdan', jaki virishujut'sja v ramkah sudovo-tovarovnavchoï ekspertizi [Classifications of expert tasks that are solved in the forensic examination]. *Chasopis Kiïvs'kogo universitetu prava – Journal of Kyiv University of Law*, 4, 181–187 [in Ukrainian].
9. Arhipov, V. V. (2021). Osoblivosti doslidzhennja aptekars'kih tovariv jaki postrazhdali vnaslidok nadzvichajnih situacij [Features of research of pharmaceutical goods that have suffered as a result of emergencies]. *Ekspert: paradigmi juridichnih nauk i derzhavnogo upravlinnja – Expert: paradigms of legal sciences and public administration*, 1(13), 61-75 [in Ukrainian].
10. Mihal's'kij, O. , Gubareva, V. , Doncova, O. (2006). *Sudovo-tovarovnavcha ekspertiza po viznachennju rozmiru material'noï shkodi, zavdanoï vlasniku poshkodzenogo majna [Forensic examination to determine the amount of material damage caused to the owner of the damaged property]*. Harkiv: HNDISE [in Ukrainian].
11. Nakaz Ministra justicii Ukraïni "Pro zatverdzhennja Instrukcii pro priznachennja ta provedennja sudovih ekspertiz ta ekspertnih doslidzen' ta Naukovo-metodichnih rekomendacij z pitan' pidgotovki ta priznachennja sudovih ekspertiz ta ekspertnih doslidzen'" [Order of the Minister of Justice of Ukraine "On approval of the Instruction on appointment and conduct of forensic examinations and expert research and Scientific and methodological recommendations on preparation and appointment of forensic examinations and expert research"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> [in Ukrainian].
12. Danjuk, L.I. (2004). *Metodika viznachennja vartosti majna [Methods of determining the value of property]*.Harkiv: SPDFO [in Ukrainian].

Дідоборц Віктор Анатолійович,

старший судовий експерт лабораторії економічних досліджень, Науково-дослідний центр судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України, 01133, м. Київ, бульвар Лесі Українки, буд. 26, оф. 501, e-mail: iamdvaane@gmail.com, тел.: +38 044 59 21 401, <https://orcid.org/0000-0002-0393-3215>

ВИЗНАЧЕННЯ ЗБИТКІВ ЗАВДАНИХ УКРАЇНІ ВНАСЛІДОК АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ В РОЗРІЗІ КОМПІТЕНЦІЇ ЕКСПЕРТА ЕКОНОМІСТА

Анотація. У зв'язку із військовою агресією Російської Федерації проти України та введенням воєнного стану, на підставі Закону України від 24 лютого 2022 року № 2102-IX «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»», та веденням оборони Батьківщини багато підприємств різних форм власності призупинили свою діяльність, є підприємства що були зруйновані (або частково зазнали руйнування), також зазнала руйнування: інфраструктура та будівлі в різних містах та селищ України, знищено або пошкоджено різну техніку та майно, заміновано територію країни. Також держава Україна ініціювала: виплату фінансової допомоги в розмірі 6 500 гривень підприємцям та найманим працівникам з територій, де ведуться активні бойові дії; допомогу переселенцям; кожна сім'я, яка надала притулок вимушеним переселенцям, щомісяця отримуватиме 450 грн. компенсації на оплату комунальних послуг (за кожного, кому надано притулок). Також Україна збільшила військовий бюджет, збільшила виплати військовим, право охоронам органам та іншим. При цьому держава також зазнала втрат людського ресурсу, недоотримала валового внутрішнього продукту (ВВП), зменшено надходження до бюджету України. Вище зазначене є збитками держави, підприємств, громадян у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України. Постановою Кабінету міністрів України № 326 від 20 березня 2022 року затверджено «Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації» (далі – постанова № 326 від 20 березня 2022 року). Даною постановою поставлено перед відповідними міністерствами і органами виконавчої влади у шестимісячний строк завдання розроблення та затвердження методик, передбачених вказаним Порядком. В даній статті наведено основні методи та методики за якими на думку автора повинні розраховуватися збитки які завдані бюджету країни, підприємствам та громадянам. Також в статті виділені категорії збитків розрахунок яких відносяться до завдань судового експерта економіста в розрізі постанови № 326 від 20 березня 2022 року.

Ключові слова: збитки, недоотриманий прибуток, метод заміщення.

Didoborsch Victor Anatolievich,

Senior Forensic Expert of the Economic Research, Research Center for Forensic Examination on Intellectual Property of the Ministry of Justice of Ukraine, 01133, Kyiv, Boulevard Lesi Ukrainian, 26, of. 501, e-mail: iamdvaane@gmail.com, tel.: +38 044 59 21 401, <https://orcid.org/0000-0002-0393-3215>

DETERMINATION OF DAMAGES DUE TO UKRAINE AS A RESULT OF THE AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION IN THE CONTRACTS OF THE ECONOMIC EXPERT'S COMPETENCE

Abstract. In connection with the military aggression of the Russian Federation against Ukraine and the imposition of martial law, on the basis of the Law of Ukraine of February 24, 2022 № 2102-IX «On approval of the Decree of the President of Ukraine» On martial law in Ukraine «, and enterprises of various forms of ownership have suspended their activities, there are enterprises that have been destroyed (or partially destroyed), also suffered destruction: infrastructure and buildings in various cities and towns of Ukraine, destroyed or damaged various equipment and property, mined territory. The state of Ukraine also initiated: the payment of financial assistance in the amount of 6,500 hryvnias to entrepreneurs and employees from territories where active hostilities are taking place; assistance to migrants; each family that provided shelter to IDPs will receive UAH 450 per month. compensation for utilities (for everyone who has been granted asylum). Ukraine has also increased its military budget, increased payments to the military, law enforcement agencies and others. At the same time, the state also suffered losses of human resources, underreceived gross domestic product (GDP), reduced revenues to the budget of Ukraine. The above is the loss of the state, enterprises, citizens in connection with the military aggression of the Russian Federation against Ukraine. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine № 326 of March 20, 2022 approved the «Procedure for determining the damage and damage caused to Ukraine as a result of armed aggression of the Russian Federation» (hereinafter – Resolution № 326 of March 20, 2022). This resolution sets before the relevant ministries and executive bodies within six months the task of developing and approving the methods provided for in this Procedure. This article presents the main methods and techniques according to which the author should calculate the damage to the country's budget, businesses and citizens. Also in the article the categories of losses are calculated, the calculation of which refers to the tasks of the forensic expert economist in the context of the resolution № 326 of March 20, 2022.

Keywords: Losses, lost profits, method of replacement.

Постановка питання в загальному вигляді. Україна зазнає масштабних втрат внаслідок військовою агресією Російської Федерації проти України, постає питання що відноситься до збитків, за якими методиками їх розрахувати, які збитки визначені за напрямками постанови № 326 від 20 березня 2022 року відносяться до компетенції та завдань експерта економіста.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Влітку 2020-го Віденський інститут міжнародних економічних досліджень (WIIW) провів «систематичну оцінку витрат збройного конфлікту на Донбасі». Дослідники дійшли висновку, що мінімальні витрати на реконструкцію регіону на той момент досягли \$21,7 млрд. WIIW виділили кілька напрямків:

- прями збитки від бойових дій,
- знос фондів,
- екологічні та гуманітарні проблеми.

В березні 2022 року Київська школа економіки (KSE) кажуть що лише за тиждень з 10 по 17 березня збитки держави збільшилися на \$8,3 млрд і становлять \$62,6 млрд, або 1,8 трлн грн. Ця цифра складається щонайменше з 411 навчальних закладів, 36 закладів охорони здоров'я, 1600 житлових будинків, 26 заводів або їх складів, 15 аеропортів, 6 ТЕС/ГЕС та інших об'єктів, які були зруйновані або захоплені.

Хоча чиновники називають навіть суттєвіші цифри. Перший заступник міністра економіки Денис Кудін 11 березня зазначив, що сума втрат української інфраструктури досягла \$ 119 млрд. умовах війни, що триває, дійсно практично неможливо дати точну оцінку руйнуванням.

Загальна мета цього дослідження полягає в піднятті питання якими методиками користуватись при розрахунку збитків та дослідження законодавства України в частині збитків в розрізі компетенції експерта економіста.

Викладення основного матеріалу. Згідно із Цивільним кодексом України статтею 22 «Відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди» передбачено:

«1. Особа, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, має право на їх відшкодування.

2. Збитками є:

1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки);

2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода).

3. Збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі». [1].

Також цивільним кодексом передбачено відшкодування моральної шкоди (стаття 23).

Слід вказати, в судово-економічній експертизі за спеціальністю 11.1 «Дослідження документів бухгалтерського, податкового обліку і звітності» прийнята та затверджена «Методика вирішення судово-економічною експертизою питань щодо спричинення матеріальних збитків» де передбачено що до збитків відноситься недоотриманий прибуток, втрата майна, понесені витрати [2].

Постановою КМУ №326 від 20.03.2022 затверджено «Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації». Постановою поставлено перед відповідними міністерствами і органами виконавчої влади у шестимісячний строк завдання розроблення та затвердження методик, передбачених вказаним Порядком.

Порядок встановлює процедуру визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації.

2. Визначення шкоди та збитків здійснюється окремо за напрямками:

1) людські втрати та пов'язані з ними соціальні витрати – напрям, що включає всі людські втрати (смерть або каліцтво цивільних осіб), що виникли в результаті збройної агресії Російської Федерації, а також витрати, пов'язані з призначенням різних видів державної соціальної допомоги та наданням соціальних послуг

Основні показники, які оцінюються:

- кількість цивільних осіб, загиблих внаслідок збройної агресії Російської Федерації;
- кількість цивільних осіб, які втратили місце проживання внаслідок збройної агресії Російської Федерації;
- кількість цивільних осіб, які отримують пенсію у разі втрати годувальника за осіб, загиблих в результаті бойових дій;
- кількість цивільних осіб з інвалідністю, у тому числі дітей з інвалідністю, які отримали інвалідність внаслідок поранення, контузії, каліцтва або захворювання, одержаних в результаті бойових дій і пов'язаних із ними нещасних випадків, яким надаються соціальні гарантії та різні види державної соціальної допомоги;

- кількість дітей, батьки або один з батьків яких загинули (загинув) у результаті збройної агресії Російської Федерації.

Визначення шкоди та обсягу соціальних виплат, які забезпечуються відповідно до законодавства, у грошовій формі здійснюється згідно з методикою, затвердженою наказом Мінсоцполітики, за погодженням з Мінреінтеграції.

Відповідальним за визначення шкоди та збитків за наведеним напрямом є Мінсоцполітики;

2) економічні втрати, пов'язані з людськими втратами, – напрям, що включає непрямі економічні втрати, пов'язані із зменшенням чисельності населення та відповідного зменшення економічних показників країни.

Основні показники, які оцінюються:

- втрати валового внутрішнього продукту через загибель людей;
- втрати валового внутрішнього продукту через інвалідність осіб, які стали особами з інвалідністю внаслідок поранення, контузії, каліцтва або захворювання, одержаних внаслідок збройної агресії Російської Федерації.

Визначення шкоди та збитків у грошовій формі здійснюється відповідно до методики, затвердженої наказом Мінекономіки, за погодженням з Мінреінтеграції.

Відповідальним за визначення шкоди та збитків за наведеним напрямом є Мінекономіки;

3) військові втрати – напрям, що включає людські та матеріальні військові втрати і витрати, пов'язані з бойовими діями.

Основні показники, які оцінюються:

- людські втрати (загибель, смерть військовослужбовців Збройних Сил, інших складових сил оборони) під час участі в антитерористичній операції, заходах із забезпечення національної

безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації;

- витрати на виплату одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті), інвалідності або часткової втрати працездатності без встановлення інвалідності військовослужбовців під час участі в антитерористичній операції, заходах із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації;

- матеріальні військові втрати та витрати, пов'язані з бойовими діями;

- витрати на утилізацію пошкодженої техніки і боєприпасів;

- витрати, пов'язані з розмінуванням зон бойових дій;

- кошти, стягнуті з Міноборони та інших суб'єктів сектору безпеки і оборони на підставі рішень судів України, за втрати, завдані протиправними діями Російської Федерації у вигляді терористичних актів, диверсій.

Визначення шкоди та збитків здійснюється відповідно до методики, затвердженої наказом Міноборони, за погодженням з Мінреінтеграції.

Відповідальним за визначення шкоди та обсягу збитків за наведеним напрямом є Міноборони;

4) втрати, пов'язані із забезпеченням публічної безпеки і порядку, боротьби із злочинністю, забезпеченням безпеки дорожнього руху, – напрям, що включає людські та матеріальні втрати і витрати правоохоронних органів, пов'язані із забезпеченням публічної безпеки і порядку, боротьби із злочинністю, забезпеченням безпеки дорожнього руху.

Основні показники, які оцінюються:

- людські втрати (загибель, смерть працівників правоохоронних органів, осіб рядового і начальницького складу) під час участі в антитерористичній

операції, заходах із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації;

- витрати на виплату одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті), інвалідності або часткової втрати працездатності без встановлення інвалідності працівників правоохоронних органів, осіб рядового і начальницького складу під час участі в антитерористичній операції, заходах із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації;

- матеріальні втрати правоохоронних органів, пов'язані із забезпеченням публічної безпеки і порядку, боротьби із злочинністю, забезпеченням безпеки дорожнього руху в районі здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації;

- витрати на утилізацію (списання) пошкодженої техніки та іншого майна.

Визначення шкоди та збитків в натуральній і грошовій формі здійснюється відповідно до методики, затвердженої наказом МВС, за погодженням з Мінреінтеграції.

Відповідальним за визначення шкоди та збитків за наведеним напрямом є МВС;

5) втрати житлового фонду і об'єктів житлово-комунального господарства – напрям, що включає втрати житлового фонду і об'єктів житлово-комунального господарства, об'єкти незавершеного будівництва житлової нерухомості, дачних і садових будинків, фактичні витрати, здійснені для їх відновлення.

Основні показники, які оцінюються:

- вартість зруйнованого та пошкодженого житла, яке потребує відновлення;

- вартість зруйнованих та пошкоджених об'єктів житлово-комунального господарства, які потребують відновлення;

- фактичні витрати, здійснені для відновлення пошкодженого житлового фонду і об'єктів житлово-комунального господарства;

- фактичні витрати на здійснення грошової компенсації постраждалим, житлові будинки (квартири) яких зруйновано внаслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру, спричиненої збройною агресією Російської Федерації;

- вартість зруйнованих та пошкоджених об'єктів малоповерхового житлового будівництва, у тому числі дачного та садибного типу, а також їх частини;

- вартість зруйнованих та пошкоджених об'єктів незавершеного житлового будівництва.

Визначення шкоди та обсягу збитків здійснюється відповідно до методики, затвердженої наказом Мінрегіону, за погодженням з Мінреінтеграції.

Відповідальними за визначення шкоди та збитків за наведеним напрямом є обласні, Київська міська державні адміністрації (на період воєнного стану – військові адміністрації);

б) втрати земельного фонду – напрям, що включає втрати земельного фонду, а також пов'язану з ними упущену вигоду.

Основні показники, які оцінюються:

- фактичні витрати на рекультивацію земель, які були порушені внаслідок бойових дій, будівництва, облаштування та утримання інженерно-технічних і фортифікаційних споруд, огорож, прикордонних знаків,

прикордонних просік, комунікацій для облаштування державного кордону;

- завдані збитки власникам (землекористувачам) земельних ділянок сільськогосподарського призначення;

- витрати на відновлення меліоративних площ;

- витрати на розмінування.

Визначення шкоди та збитків здійснюється відповідно до методики, затвердженої наказом Мінагрополітики, за погодженням з Мінреінтеграції.

Відповідальними за визначення шкоди та збитків за наведеним напрямом є обласні, Київська міська державні адміністрації (на період воєнного стану – військові адміністрації);

7) втрати лісового фонду – напрям, що включає втрати лісонасаджень та пов'язані із ними витрати.

Основні показники, які оцінюються:

- втрати лісгосподарського виробництва, спричинені обмеженням прав землекористувачів;

- втрати лісокористувачів, заподіяні тимчасовим зайняттям земельних ділянок, встановленням обмежень щодо їх використання та неодержання доходів у зв'язку з тимчасовим невикористанням земельних ділянок.

Визначення шкоди та збитків здійснюється відповідно до методики, затвердженої наказом Міндовкілля, за погодженням з Мінреінтеграції.

Відповідальним за визначення шкоди та збитків за наведеним напрямом є Міндовкілля;

8) втрати надр – напрям, що включає втрати надр, заподіяні самовільним їх користуванням, а також екологічну шкоду, завдану навколишньому природному середовищу під час самовільного користування надрами.

Основні показники, які оцінюються:

- обсяг самовільного, в тому числі незаконного, користування надрами;

- екологічна шкода в результаті самовільного користування надрами.

Визначення розміру відшкодування збитків здійснюється відповідно до методик, затверджених наказами Міндовкілля, за погодженням із Мінреінтеграції.

Відповідальним за визначення шкоди та збитків за наведеним напрямом є Міндовкілля;

9) втрати акваторії – напрям, що включає втрачену частину територіальних вод України в акваторії Чорного та внутрішніх вод України в акваторії Азовського морів.

Основні показники, які оцінюються:

- упущена вигода в результаті втрати частини територіальних вод України в акваторії Чорного та внутрішніх вод України в акваторії Азовського морів;

- екологічна шкода, завдана акваторії Чорного і Азовського морів в межах територіальних і внутрішніх вод України;

- матеріальні втрати, завдані у зв'язку з відсутністю доступу держави Україна до розвідки та розробки природних ресурсів свого континентального шельфу.

Визначення шкоди та збитків здійснюється відповідно до методики, затвердженої наказом Міндовкілля, за погодженням з Мінреінтеграції.

Відповідальним за визначення шкоди та збитків за наведеним напрямом є Міндовкілля;

10) збитки, завдані природно-заповідному фонду, – напрям, що включає збитки, завдані територіям та об'єктам природно-заповідного фонду, та пов'язані із ними витрати.

Основний показник, який оцінюється:

- збитки, завдані територіям та об'єктам природно-заповідного фонду

внаслідок пошкодження чи знищення природних комплексів та об'єктів в їх межах.

Визначення шкоди та збитків здійснюється відповідно до методики, затвердженої наказом Міндовкілля за поданням Держекоінспекції.

Відповідальним за визначення шкоди та збитків за наведеним напрямом є Міндовкілля;

11) втрати інфраструктури транспорту, телекомунікаційної мережі і зв'язку – напрям, що включає зруйновані або пошкоджені автомобільні, залізничні шляхи, транспортні розв'язки, телекомунікаційні мережі та інші об'єкти транспортної інфраструктури.

Основні показники, які оцінюються:

- протяжність втрачених, знищених або пошкоджених автомобільних доріг та їх складових;

- протяжність втрачених, знищених або пошкоджених залізничних колій;

- втрачені, знищені або пошкоджені об'єкти транспортної інфраструктури;

- втрачені, знищені або пошкоджені об'єкти рухомого майна транспорту та телекомунікаційної мережі і зв'язку;

- втрачені, знищені або пошкоджені об'єкти зв'язку, телекомунікаційної мережі.

Визначення шкоди та збитків здійснюється відповідно до методики, затвердженої наказом Мінінфраструктури, за погодженням з Мінцифри та Мінреінтеграції.

Відповідальним за визначення шкоди та збитків за наведеним напрямом є Мінінфраструктури;

12) втрати енергетичної інфраструктури – напрям, що включає зруйновані газо-, нафтопроводи, лінії електропередачі, інші об'єкти енергетичної інфраструктури.

Основні показники, які оцінюються:

- протяжність втрачених, знищених або пошкоджених газо-, нафтопроводів;

- протяжність втрачених, знищених або пошкоджених ліній електропередачі;

- вартість втрачених, знищених або пошкоджених об'єктів енергетичної інфраструктури;

- вартість втрат (витоку) природного газу у разі пошкодження газопроводів та газорозподільних станцій.

Визначення шкоди та збитків здійснюється відповідно до методики, затвердженої наказом Міненерго, за погодженням з Мінреінтеграції.

Відповідальним за визначення шкоди та збитків за наведеним напрямом є Міненерго;

13) втрати культурної спадщини – напрям, що включає втрати об'єктів культурної спадщини.

Основні показники, які оцінюються:

- вартість шкоди, завданої пам'ятці культурної спадщини;

- вартість шкоди, завданої незаконними археологічними дослідженнями;

- моральна шкода, завдана у зв'язку з відсутністю доступу громадян держави до культурної спадщини України.

Визначення вартості моральної шкоди та шкоди, завданої незаконними археологічними дослідженнями, здійснюється відповідно до методики, затвердженої наказом МКІП, за погодженням з Мінреінтеграції.

Відповідальним за визначення шкоди за наведеним напрямом є МКІП;

14) економічні втрати підприємств – напрям включає втрати підприємств усіх форм власності внаслідок знищення та пошкодження їх майна, а також упущену вигоду від

неможливості чи перешкод у провадженні господарської діяльності.

Основні показники, які оцінюються:

- вартість втраченого, знищеного чи пошкодженого майна державних підприємств;

- вартість втраченого, знищеного чи пошкодженого майна підприємств недержавної форми власності;

- упущена вигода державних підприємств;

- упущена вигода підприємств недержавної форми власності;

- втрати державних підприємств від неоплачених товарів, робіт та послуг, наданих та спожитих на тимчасово окупованих територіях;

- втрати підприємств недержавної форми власності від неоплачених товарів, робіт та послуг, наданих та спожитих на тимчасово окупованих територіях.

Визначення шкоди та збитків підприємств здійснюється відповідно до методики, затвердженої спільним наказом Мінекономіки та Фонду державного майна, за погодженням з Мінреінтеграції.

Відповідальними за визначення шкоди та збитків за наведеним напрямом є:

міністерства, інші центральні та місцеві органи виконавчої влади, які є уповноваженими органами управління, – в частині підприємств, що належать до сфери їх управління;

обласні, Київська міська державні адміністрації (на період воєнного стану – військові адміністрації), – в частині підприємств недержавної форми власності, які знаходяться на території відповідних областей та м. Києва;

15) втрати установ та організацій – напрям, що включає втрати установ та організацій усіх форм власності внас-

лідок знищення та пошкодження їх майна.

Основні показники, які оцінюються:

- вартість втраченого, знищеного чи пошкодженого майна державних установ та організацій;

- вартість втраченого, знищеного чи пошкодженого майна установ та організацій недержавної форми власності;

- упущена вигода державних установ та організацій;

- упущена вигода установ та організацій недержавної форми власності.

Визначення шкоди та збитків здійснюється відповідно до методики, затвердженої спільним наказом Мінекономіки та Фонду державного майна, за погодженням з Мінреінтеграції.

Відповідальними за визначення шкоди та збитків за наведеним напрямом є:

міністерства, інші центральні та місцеві органи виконавчої влади, які є уповноваженими органами управління, – в частині установ та організацій, що належать до сфери їх управління;

обласні, Київська міська державні адміністрації (на період воєнного стану – військові адміністрації), – в частині установ та організацій недержавної форми власності, які знаходяться на території відповідних областей та м. Києва.

3. Переліки основних показників в межах кожного напрямку не є вичерпними і можуть бути доповнені у зазначених методиках.[3].

Слід зазначити, що початковим етапом у процедурі визначення збитків від військових збройних конфліктів є фіксація зруйнувань та пошкоджень в режимі хронології.

Офіс Президента України, Міністерство економіки України та KSE Institute започатковано проект «Росія

заплатить» (<https://damaged.in.ua/>). Його найперша ціль фіксація та створення найповнішого переліку усього, що було зруйновано і продовжує руйнуватися у війні, яку Російська Федерація розв'язала проти України.

Також на думку автора по кожному зруйнованому об'єкту повинні відкриватися кримінальні провадження, та фіксація руйнувань, в подальшому всі кримінальні провадження повинні бути узагальненні в одному провадженні та виведена загальна сума збитків.

Згідно із Постановою «Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації» № 326 від 20.03.2022 визначення шкоди та збитків здійснюється окремо за напрямками, також визначенні відповідальні міністерства.

З вище зазначеного переліку напрямків визначення шкоди, до компетенції та завдань експертів економістів відноситься:

- 1) п. 3 порядку № 326 від 20.03.2022 «військові втрати» та п. 4 порядку № 326 від 20.03.2022 «безпека» до завдань, які можуть вирішуватися експертом економістом, відноситься: – загальна кількість грошових коштів перерахованих на виплату військовим, документально підтвердити витрати на утилізацію знищеного майна, документально підтвердити облік майна;

- 2) п. 5 порядку № 326 від 20.03.2022 «житло» до завдань, які можуть вирішуватися експертом економістом, відноситься: підтвердити фактичні витрати на здійснення грошової компенсації постраждалим, житлові будинки (квартири) яких зруйновано внаслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру, спричиненої збройною агресією Російської Федерації (слід вказати встановлення вартості

житлових будівель та споруд, та встановлення вартості по відновленню цього майна відноситься до завдань будівельно-технічної експертизи);

3) п. 9 порядку № 326 від 20.03.2022 «акваторія» до завдань, які можуть вирішуватися експертом економістом, відноситься: підтвердити, розрахувати упущену вигоду від втрати акваторії;

4) п. 14 порядку № 326 від 20.03.2022 «економічні втрати підприємств» до завдань, які можуть вирішуватися експертом економістом, відноситься: упущена вигода підприємств різної форми власності, підтвердити нестачу ТМЦ, наявність дебіторської або кредиторської заборгованості підприємств;

5) п. 15 порядку № 326 від 20.03.2022 «втрати установ» до завдань, які можуть вирішуватися експертом економістом, відноситься: упущена вигода установ, підтвердити нестачу ТМЦ, наявність дебіторської або кредиторської заборгованості.

На даний час, методики за якими розраховувати вище зазначені збитки з порядку № 326 від 20.03.2022 вже розроблені, а саме: методики проведення судових експертиз «Методи, способи та прийоми, які використовуються при проведенні судово-економічних експертиз»; методика вирішення судово-економічною експертизою питань щодо спричинення матеріальних збитків та інші.

Слід вказати даний перелік не повний, так наприклад при знищення підприємства, в цьому випадку можливо декілька способів розрахунку: 1) Оцінщик розраховує вартість цілісного майнового комплексу; 2). Вартість цілісного майнового комплексу розраховується комплексною експертизою (економічною, товарознавчою, авто товарознавчою та будівельною). На думку автора знищення майна не-

обхідно розраховувати з врахуванням витрати на відтворення (заміщення) що передбачено Національним стандартом № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав». Тобто вартість знищеного майна визначається вартістю будівництва аналогічного підприємства, при умові укладанні договорів на будівництво та поставку обладнання (аналогічного що було на зруйнованому) для нового підприємства то його вартість буде складатися вартістю укладених договорів та вартість демонтажу зруйнованих обладнань та приміщень.

Висновки та перспективи подальших розробок. Узагальнюючі результати дослідження, викладеного у цій публікації. На думку автора на даний час вже розроблені методики за якими можна розраховувати збитки які завдаються Україні внаслідок військової агресії Російської Федерації, за напрямками зазначених в постанові № 326 від 20 березня 2022 року що відносяться до компетенції та завдань експерта економіста.

При цьому слід зазначити що в «Основних принципах та керівних положеннях, що стосуються права на правовий захист і відшкодування збитку для жертв грубих порушень міжнародних норм в галузі прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, ООН від 25.07.2005 передбачено: ст. 20. Компенсацію слід надавати за будь-якого, хто піддається економічної оцінці збитків у встановленому порядку та пропорційно серйозності порушення та обставин кожного випадку, є результатом грубих порушень міжнародних норм у галузі прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, включаючи: а) фізичні або психічні збитки; б) втрачені можливості, у тому

числі в області працевлаштування, освіти та отримання соціальних пільг; с) матеріальні збитки та упущену вигоду, у тому числі втрату можливості заробітку; d) моральні збитки; е) витрати на правову або експертну допомогу, ліки та медичне обслуговування, а також на послуги психологічних та соціальних служб. [4].

В постанові № 326 від 20 березня 2022 року не зазначено, та потребують узгодження способи розрахунку: втрачених можливостей, у тому числі в області працевлаштування, освіти та отримання соціальних пільг; матеріальних збитків та упущеної вигоди, у тому числі втрату можливості заробітку; моральних збитків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України : Кодекс України; Закон, Кодекс від 16.01.2003 № 435-IV // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/435-15> (дата звернення: 13.04.2022);

2. Методика вирішення судовоекономічною експертизою питань щодо спричинення матеріальних збитків/ Міністерство юстиції України, КНДІСЕ реєстраційний код № 11.0.22. – 2004. – рішення про державну реєстрацію 03.03.2010;

3. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації : Постанова Кабінету Міністрів України; Порядок від 20.03.2022 № 326 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/326-2022-%D0%BF> (дата звернення: 15.04.2022);

4. Основні принципи та керівні положення, що стосуються права на правовий захист і відшкодування збитку для жертв

грубих порушень міжнародних норм в галузі прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права : Принципи; ООН від 25.07.2005 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_e53 (дата звернення: 19.04.2022).

REFERENCES:

1. Civilnij kodeks Ukraïni [Civil Code of Ukraine]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/go/435-15> [in Ukrainian].

2. Metodika virishennja sudovoekonomichnoju ekspertizuju pitan' shhodo sprichinnja material'nih zbitkiv [Methodology for resolving forensic economic issues of causing material damage] [in Ukrainian].

3. Postanova Kabinetu Ministriv Ukraïni "Pro zatverdzhennja Porjadku viznachennja shkodi ta zbitkiv, zavdanih Ukraïni vnaslidok zbrojnoï agresii Rosijs'koï Federacii" [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On approval of the Procedure for determining the damage and losses caused to Ukraine as a result of the armed aggression of the Russian Federation"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/go/326-2022-%D0%BF> [in Ukrainian].

4. Osnovni principi ta kerivni polozhennja, shho stosujut'sja prava na pravovij zahist i vidshkoduvannja zbitku dlja zhertv grubih porushen' mizhnarodnih norm v galuzi prav ljudini ta serjoznih porushen' mizhnarodnogo humanitarnogo prava [Basic principles and guidelines concerning the right to legal protection and compensation for victims of gross violations of international human rights law and serious violations of international humanitarian law].(n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/go/995_e53 [in Ukrainian].

СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА ОБ'ЄКТІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

УДК 347.78

[https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-2\(20\)-84-91](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-2(20)-84-91)

Голікова Олена Валеріївна,

завідувач сектору авторського права та суміжних прав лабораторії авторського права та інформаційних технологій, Науково-дослідний центр судової експертизи з питань інтелектуальної власності, бульвар Л. Українки, 26, офіс 501, м. Київ, 01133, e-mail: ov_golikova@ukr.net, тел.: +38 044 5921401, <https://orcid.org/0000-0002-2487-3637>

Заїкіна Тетяна Василівна,

судовий експерт сектору інформаційних технологій лабораторії авторського права та інформаційних технологій, Науково-дослідний центр судових експертиз з питань інтелектуальної власності, бульвар Л. Українки, 26, офіс 501, м. Київ, 01133, тел.: +38 044 5921401, e-mail: zaikina.tv@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-3839-5859>

ОСОБЛИВОСТІ БАЗ ДАНИХ ЯК ОБ'ЄКТІВ АВТОРСЬКОГО ПРАВА

Анотація. На сьогоднішній день в Україні відсутні єдині методичні підходи проведення судових експертиз та експертних досліджень що стосуються таких об'єктів авторського права як бази даних (компіляції даних) та системи управління базами даних.

Це призводить до використання у державних спеціалізованих експертних установах різних підходів, методик та алгоритмів, що в окремих випадках суперечать між собою, обумовлює необхідність призначення повторних судових експертиз.

Відповідно до статті 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права» база даних (компіляція даних) – сукупність творів, даних або будь-якої іншої незалежної інформації у довільній формі, в тому числі – електронній, підбір і розташування складових частин якої та її упорядкування є результатом творчої праці, і складові частини якої є доступними індивідуально і можуть бути знайдені за допомогою спеціальної пошукової системи на основі електронних засобів (комп'ютера) чи інших засобів».

Бази даних захищаються положеннями Бернської конвенції та Директиви Європейського Парламенту і Ради Європейських Співтовариств № 96/9/ЄС від 11.03.1996, Законом України «Про авторське право і суміжні права» та іншими законодавчими актами України.

В той самий час спірними залишаються питання щодо розмежування самої бази даних, системи управління базою даних та окремих елементів наповнення баз даних. Також варто окремо розмежовувати майнові та особисті немайнові права автора на базу даних.

Додатково у статті коротко розглядається питання, що стосується істотної частини бази даних, тобто такої частини, використання якої може прямо вказувати на факт використання бази даних.

Дана стаття носить загально-оглядовий характер спрямований на формування понятійної бази в рамках виконання науково-дослідної роботи на тему «Розробка методичних рекомендацій щодо досліджень, пов'язаних з компіляціями даних (бази даних) та системами управління (керування) базами даних».

Ключові слова: бази даних, авторське право, системи управління базами даних, СУБД.

Holikova Olena Valerievna,

Head of the copyright and related rights copyright and related rights laboratory of the Copyright and Information Technologies Laboratory, Research Center for Forensic Expertise on Intellectual Property, 26, L. Ukrainka Boulevard, office 501, Kyiv, 01133, e-mail: ov_golikova@ukr.net; +38 044 5921401, <https://orcid.org/0000-0002-2487-3637>

Zaikina Tetyana Vasylivna,

Forensic Expert of the Information Technology Sector of the Laboratory of Copyright and Information Technologies, Research Center for Forensic Intelligence on Intellectual Property, 26 L. Ukrainka Boulevard, Office 501, Kyiv, 01133, tel. : +38 044 5921401 , e-mail: zaikina.tv@ukr.netb [https // orcid.org / 0000-0002-3839-5859](https://orcid.org/0000-0002-3839-5859)

FEATURES OF DATABASES AS OBJECTIVES OF COPYRIGHT

Abstract. To date, there are no uniform methodological approaches in Ukraine for conducting forensic examinations and expert research related to such copyright objects as databases (data compilation) and database management systems.

This leads to the use of different approaches, methods and algorithms in state specialized expert institutions, which in some cases contradict each other, necessitates the appointment of repeated forensic examinations.

According to Article 1 of the Law of Ukraine «On Copyright and Related Rights» database (compilation of data) – a collection of works, data or any other independent information in any form, including electronic, selection and location of its components and its ordering is the result of creative work, and the components of which are available individually and can be found using a special search engine based on electronic means (computer) or other means.

The databases are protected by the provisions of the Berne Convention and Directive 96/9 / EC of the European Parliament and of the Council of the European Communities of 11 March 1996, the Law of Ukraine on Copyright and Related Rights and other legislative acts of Ukraine.

At the same time, the issues of delimitation of the database itself, the database management system and individual elements of filling the databases remain controversial. It is also necessary to separate the property and personal non-property rights of the author to the database.

In addition, the article briefly addresses the issue of a significant part of the database, ie the part whose use may directly indicate the fact of using the database.

This article is a general overview aimed at forming a conceptual framework in the framework of research work on «Development of guidelines for research related to data compilation (databases) and database management systems (management).».

Keywords: databases, copyright, database management systems, DBMS.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день відсутні єдині підходи для дослідження баз даних як об'єктів авторського права, відповідні методики щодо проведення досліджень у реєстрі методик відсутні. Це зумовило необхідність провести науково-дослідну роботу на тему «Розробка методичних рекомендацій щодо досліджень, пов'язаних з компіляціями даних (базами даних) та системами управління (керування) базами даних». Дана стаття є оглядовим матеріалом в рамках написання зазначеної вище НДР.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові дослідження найчастіше розглядають бази даних як об'єкт технічної сфери. В той самий час наукових досліджень щодо баз даних як об'єктів авторського права, авторами статті не виявлено.

Метою роботи є огляд особливостей такого об'єкту авторського права як база даних, їх загальні характеристики, особливості захисту тощо.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день, зважаючи на велику кількість різноманітних реєстрів та баз, гостро стоїть проблема дослідження такого об'єкта авторського права як база даних. Для розуміння існування такого об'єкту, а також його захисту, варто розглянути місце бази даних у системі об'єктів авторського права та системі об'єктів права інтелектуальної власності загалом.

Інтелектуальна власність (у найширшому розумінні) означає закріплені законом права на результат інтелектуальної діяльності в промисловій, науковій, художній, виробничій та інших галузях. Більш доцільним є визначення інтелектуальної власності через зазначення об'єктів інтелек-

туальної власності, до яких відносяться також *авторські права* (літературні твори, комп'ютерні програми, бази даних, карти, фотографічні твори).

Законодавство, яке визначає *права на інтелектуальну власність*, базується на праві кожного володіти, користуватися і розпоряджатися результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності, які, будучи благом не матеріальним, зберігаються за його творцями і можуть використовуватися іншими особами лише за узгодженням з ними, крім випадків, визначених законодавством.

В свою чергу, *авторське право* – набір виключних прав, які дозволяють авторам отримати соціальні блага від результатів своєї творчої діяльності. Авторське право поширюється фактично на будь-які результати *творчої діяльності*, включаючи *комп'ютерні програми, бази даних, фільми, фотографії і скульптури, архітектурні проекти, рекламні проспекти, карти і технічні креслення*.

Авторське право є ключовою галуззю *права інтелектуальної власності*; воно *призначене захищати лише форму вираження об'єкту* (твір, малюнок, збірник, фотографія та інше), тобто їх «матеріальне втілення». Авторське право не може використовуватись для захисту абстрактних ідей, концепцій, фактів, стилів та технік, що можуть бути використані у творі.

Тобто, авторське право є правом особи володіти, користуватись та розпоряджатися творінням, створеним своєю інтелектуальною працею, мати особисті майнові та немайнові права згідно с законодавством, які пов'язані із авторством. Щодо галузі *програминого забезпечення*, то результатом

інтелектуальної праці виступають *комп'ютерні програми, бази даних*.

Права авторів, а також інших осіб, які ними володіють, охороняються в Україні згідно з Всесвітньою конвенцією про авторське право, Бернською конвенцією про охорону літературних та художніх творів, Законом України «Про авторські та суміжні права», а також рядом інших нормативно-правових актів [2, 4, 1].

Правове регулювання питань охорони прав авторів та їх правонаступників, пов'язаних із створенням та використанням програмного забезпечення (незалежно від способу чи форми його вираження), а також правовідносин у сфері відтворення (виробництва) та розповсюдження програмного забезпечення здійснюється Законом України «Про авторське право і суміжні права» [1].

Відповідно до Закону України «Про авторське право і суміжні права» в Пунктом 1 ст. 8 визначено, що об'єктами авторського права є твори у галузі науки, а саме: *комп'ютерні програми, бази даних* [1]. Пунктом 2 ст. 8 Закону визначено, що охороні підлягають ці твори, як оприлюднені, так і не оприлюднені, як завершені, так і не завершені, незалежно від їх жанру, обсягу, мети (освіта, інформація, реклама, пропаганда, розваги тощо) [1].

Щодо захисту баз даних, то вони підпадають під дію положень Бернської конвенції та Директиви Європейського Парламенту і Ради Європейських Співтовариств № 96/9/ЄС від 11.03.1996 (в подальшому – Директива), Закону України «Про авторське право і суміжні права» та інших законодавчих актів України.

Бази даних є одним з найбільш складних об'єктів охорони, можливо, тому, що під базами даних розуміють інколи абсолютно різні і деколи несумісні об'єкти.

Визначення поняття бази даних наведено у Законі України «Про авторське право і суміжні права» (ст.1):

«База даних (компіляція даних) – сукупність творів, даних або будь-якої іншої незалежної інформації у довільній формі, в тому числі – електронній, підбір і розташування складових частин якої та її упорядкування є результатом творчої праці, і складові частини якої є доступними індивідуально і можуть бути знайдені за допомогою спеціальної пошукової системи на основі електронних засобів (комп'ютера) чи інших засобів» [1].

Згадана вище Директива [5] спрямована на регулювання правовідносин, які стосуються *творчих баз даних* і захищаються нормами авторського права, а також баз даних (*нетворчих*), що не належать до об'єктів авторського права, які відповідно до зазначеної Директиви (розділ III, стаття 7) захищаються правом «*sui generis*». Захист останніх стосується змісту бази даних, тих даних, якими вона наповнена. Такий захист пов'язаний з необхідністю охорони інвестицій, значних коштів, які затрачені на створення баз даних. Слід звернути увагу, що захист прав на нетворчі бази даних правом «*sui generis*» лежить поза межами авторського права і до авторського права не має відношення. Таким чином, нетворчі бази даних захищаються виключно правом «*sui generis*» (такі бази даних створюються за традиційними способами організації даних; за алфавітом, простим переліком позицій тощо).

Таким чином, бази даних – об'єкти авторського права – захищаються нормами авторського права. Такі бази даних характеризуються складною багатоступеневою *структурою, взаємною залежністю певних розділів, складною системою керування* тощо. Дані, якими наповнені поля і розділи бази даних, захищаються правом «*sui generis*». Тому, як визначено положеннями Директиви, заборона несанкціонованого використання фактів і даних, які наповнюють базу даних, не є виявом їх охорони авторським правом.

Окремо варто розглянути питання щодо наповнення бази даних та її окремих частин. Важливо також зазначити, що існує відмінність між базою даних та її окремими частинами, які можуть бути захищені окремо від захисту, який може мати база даних в цілому.

Наприклад, Директива не забезпечує захист програмного забезпечення, що використовується для створення бази даних, або матеріалів, що містяться в базі даних. Таким чином, будь-яке програмне забезпечення, яке використовується для створення або роботи з базою даних, спеціально виключено з захисту як бази даних, і замість цього зазвичай захищається авторським правом як літературний твір. Однак, оскільки програмне забезпечення часто розробляється в модульній формі, можуть бути деякі випадки, коли програмні модулі можуть бути захищені як база даних.

Аналогічно, компіляція, яка не відповідає визначенню бази даних, все ще може бути захищена авторським правом як літературний твір.

Інші проблеми, пов'язані з базами даних, включають:

- право власності, коли співробітник створює базу даних – захист надається автору (авторам) або творцям бази даних;
- наслідки множинної власності;
- право власності, коли було використано (перенесено) вміст з інших баз даних;
- роль договорів у першочерговому законодавстві;
- обробка персональних даних – Директива ЄС про захист даних 95/46 надає суб'єктам даних різні права, включаючи право бути поінформованими, коли їхні дані обробляються, і може обмежити те, що власник бази даних може законно робити з цією базою даних;
- конфіденційна інформація – інформація, що міститься в базі даних, яка не є загальнодоступною, може бути окремо захищена законом про конфіденційність. Також це стосується інформації з обмеженим доступом, яка може бути захищена відповідними документами.

Коротко розглянемо судові рішення інших країн, що стосуються питання захисту баз даних.

Так, термін «інвестиції в отримання вмісту» досліджувався у *British Horseracing Board Ltd та інші проти William Hill Organization Ltd (2004)* як означаючи ресурси, які були використані для пошуку існуючі самостійно створені матеріали та зібрати їх як базу даних. Використання значної кількості часу та грошей на створення вмісту недостатньо. Суд постановив, що лише інвестиції в пошук наявних матеріалів і збирання їх у базу даних призведуть до права на базу даних. Ресурсів, що використовуються для створення матеріалів, що складають базу

даних, буде недостатньо для забезпечення захисту.

British Sky Broadcasting Group Plc та інші проти Digital Satellite Warranty Cover Ltd та інші (2011) прийшли до висновку, що списки клієнтів можуть являти собою базу даних, до якої були зроблені необхідні інвестиції в отримання вмісту, навіть якщо компанія не створює нову інформацію, розміщуючи деталі клієнта в базу даних, але просто систематично записує вже існуючу інформацію.

Pennwell Publishing (UK) Ltd та інші проти Ornstien (2007) підтвердили, що якщо немає чітких умов будь-якої угоди, що регулює право власності на базу даних, то суд, ймовірно, визначить, що там, де база даних зберігається в системі роботодавця, база даних або перелік інформації буде належати роботодавцю. Справа Penwell також дійшла висновку, що характер професії або занять працівника може вплинути на питання власності на базу даних. У той час як торговий представник може легко переміщатися між робочими місцями, незважаючи на те, що він не бере з собою жодної контактної інформації, у журналіста є довгострокові контакти, які йому потрібно буде продовжувати використовувати у будь-якій роботі, яку він виконував. Проте навіть у випадку з журналістом суд може дійти висновку, що такий список не є особистим списком, який він веде окремо від його роботи та для власного користування.

Варто зазначити, що законодавство передбачає, що першим власником права на базу даних є «творець» бази даних. Виробник – це особа, яка бере на себе ініціативу в отриманні, перевірці або представленні вмісту

бази даних і бере на себе ризик інвестування в неї. Право на базу даних дозволяє власнику заборонити іншим витягувати та/або повторно використовувати весь або значну частину вмісту їхньої бази даних.

Щодо авторства та право власності на базу даних слід зазначити наступне. Визначення авторства та права власності розрізняються залежно від прав, що виникають у творі:

- *Авторське право на базу даних.* Термін «автор» використовується для ідентифікації особи (або осіб), які створили твір з авторським правом на базу даних, тоді як «власник авторського права» використовується для ідентифікації особи, яка володіє авторським правом на цю базу даних. Це не обов'язково одна і та ж людина. Ця відмінність є актуальною, оскільки дозвіл на використання авторського твору зазвичай надається власником, тоді як тривалість захисту авторських прав зазвичай розраховується з посиленням на смерть автора. Відповідно до законодавства Великобританії авторське право на базу даних діє протягом 70 років з кінця календарного року, в якому помер автор бази даних. Перший власник авторських прав, як правило, є автором твору, якщо твір не створено працівником під час його роботи, і в цьому випадку роботодавець є першим власником авторського права, якщо немає будь-якої угоди про протилежне. Аналогічне положення щодо терміну дії права автора діє і в українському законодавстві.

- *Право на базу даних.* На відміну від авторського права, розробник бази даних є першим власником і визначається як особа, яка «бере на себе ініціативу в отриманні, перевірці або пред-

ставленні вмісту бази даних і бере на себе ризик інвестування в таке отримання, перевірку або презентацію». «Право на базу даних діє протягом 15 років з кінця календарного року, в якому було завершено створення бази даних, і хоча це менше, ніж термін дії авторського права, якщо «істотна зміна» вмісту бази даних становить «нові значні інвестиції», змінена база даних матиме право на новий 15-річний термін. Це означає, що для баз даних, які постійно оновлюються, доступний невизначений термін захисту. В українському законодавстві, виходячи з практики, можна стверджувати, що термін дії права на базу даних встановлюється відповідними договорами та може бути відчуженим іншій особі.

Окремим цікавим питанням можна назвати визначення «істотної частини» бази даних, тієї частини, використання якої прямо вказує на порушення прав на базу даних.

Що є «істотною частиною», досі не зрозуміло, хоча судова практика встановлює, що вона може бути перевірена як з точки зору кількості, так і якості.

У справі Beechwood House Publishing Ltd проти Guardian Products Ltd та в іншому (2010) суддя ННJ Birss QC застосував тест British Horseracing Board проти William Hill (2005) щодо кількісних та якісних істотних частин. Щодо кількісного підходу, він розглядав обсяг видобутих даних проти обсягу даних в базі даних в цілому. Щодо якісного підходу він розглядав масштаби інвестицій в отримання, перевірку або подання вмісту бази даних незалежно від того, чи становив він кількісно значну частину цілого. З точки зору кількісного питання, він

вказав, що кількісно значну частину слід оцінювати у відносних показниках, і тому «кількісно істотна» не може вимагати кількісної більшості записів. 6 000 записів із 43 000 дорівнюють приблизно 14% і 4, 783 із 43 000 дорівнювали 11%, і, на думку судді, 11% або 14% даних були на нижній межі того, що можна було б вважати кількісно значущим. Проте навіть 11% становили значну частину обсягу бази даних, оскільки її створення потребувало значних ресурсів.

Важливо також зазначити, що багаторазове і систематичне вилучення або повторне використання неістотних частин вмісту бази даних може становити значну частину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про авторське право і суміжні права: Закон від 23.12.1993 року № 3792-XII / База даних «Законодавство України»/ ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12> (дата звернення: 21.04.2022)..

2. Всесвітня конвенція про авторське право 1952 року ЮНЕСКО: Конвенція, Міжнародний документ, Декларація від 06.09.1952 у редакції – Приєднання від 23.12.1993 / База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_052 (дата звернення: 21.04.2022).

3. Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право, прийнятий Дипломатичною конференцією 20.12.1996 та положення Бернської конвенції (1971 р.), на які містяться посилання у Договорі (Договір ВОІВ про авторське право) (1996) – Приєднання від 20.09.2001 / База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: <https://zakon>.

rada.gov.ua/laws/show/995_769 (дата звернення: 21.04.2022).

4. Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів. Паризький Акт від 24.07.1971. Змінений 02.10.1979 – Приєднання від 31.05.1995 / База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_051 (дата звернення: 21.04.2022)

5. Директива Європейського Парламенту та Ради «Про правовий захист баз даних» від 11.03.1996 № 96/9/ЄС. Офіційний журнал L 077, 27.03.1996 р. 0020–0028.

REFERENCES:

1. Zakon Ukrainy «Pro avtorske pravo I sumizhni prava» [The Law of Ukraine «About copyright and summizhni rights»]. (n,d.). <https://zakon.rada.gov.ua> Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12> [in Ukrainian].

2. Vsesvitnya konvencia pro avtorske parvo 1952 roky [1952 World Copyright Convention] (n,d.). <https://zakon.rada.gov.ua> Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_052 [in Ukrainian].

3. Dogovir Vsesvitnoyi organizaciji intelektualnoi vlasnosti pro avtorske pravo, pryjnyaty Dyplomatychnoyu konferencyeyu

20 grudnya 1996 roku ta polozhennya Bernskoyi konvenciyi (1971), na yaki mistyatsya posy`annya u Dogovori (Dogovir VOIV pro avtorske pravo) (1996) [The World Intellectual Property Organization Copyright Treaty, adopted by the Diplomatic Conference on 20 December 1996 and the provisions of the Berne Convention (1971), to which reference is made in the Treaty (WIPO Copyright Treaty) (1996)]. (n,d.). <https://zakon.rada.gov.ua> Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_769 [in Ukrainian].

4. Bernska konvenciya pro ohoronu literaturnyh i hudozhnih tvoriv. [Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works]. (n,d.). <https://zakon.rada.gov.ua> Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_051 [in Ukrainian].

5. Dyrektyva Yevropejskogo Parlamentu ta Rady «Pro pravovyi zaxyst baz danyx» : pryinyata 11 bereznya 1996 №96/9/YeS [Directive of the European Parliament and of the Council on the legal protection of databases: adopted on 11 March 1996 № 96/9 / EC]. (1996, March 27) *Oficijnyi zhurnal L 077 – Official Journal L 077*, 0020–0028 [in Ukrainian].

Мотузка Катерина Андріївна,

магістр з інтелектуальної власності, судовий експерт сектору авторського права та суміжних прав лабораторії авторського права та інформаційних технологій, 01133, м. Київ, б-р Лесі Українки, 26, тел.: (044) 592-14-01, e-mail: intelect.ndc@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0030-1896>

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ ЗОБРАЖЕННЯ, ЯК ОБ'ЄКТУ АВТОРСЬКОГО ПРАВА, В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТІ

Анотація. Розвиваючись надзвичайно швидкими темпами, Інтернет змінив звичні нам соціально-економічні устої. Пристосовався до нових змін і такий регулятор відносин у суспільстві як право, оскільки докорінно змінилось коло питань, яке воно регулює. Якщо раніше право мало справу з матеріальними об'єктами, то зараз виникає потреба у пристосуванні того ж авторського права до появи нових технологій: друковані твори все частіше замінюються електронними примірниками з використанням фото-, відео- та інших аудіовізуальних матеріалів. Найбільш часто через Інтернет передаються, а в тому числі шляхом такої передачі порушуються авторські права, такі об'єкти прав: літературні, музичні та аудіовізуальні твори, комп'ютерні програми, а також твори образотворчого мистецтва, фотографії тощо. Серед причин такого масового незаконного відтворення примірників творів, що охороняються авторським правом можна виділити технічну простоту здійснення операції. З розвитком техніки, користувачеві Інтернет все менше часу потрібно для отримання на своєму комп'ютері тотожної копії твору, або такої, що практично не поступається оригіналу за якістю. Передача літературних і музичних творів здійснюється з швидкістю, яка набагато перевищує швидкість прочитання або прослуховування таких творів. Інша причина незаконного обігу творів полягає в елементарній відсутності привабливих варіантів легального отримання необхідних творів за наявності нелегальних. Очевидно, що окремі правовласники не в змозі відслідковувати поширення об'єктів, що охороняються, в цифрових мережах та їх використання при створенні продуктів мультимедіа. Правовласники фактично позбавлені можливості захищати свої права в цифровому середовищі тими ж способами, що і при звичайному використанні охороняються авторським правом об'єктів. Однак існує явна зацікавленість не тільки практично всіх правовласників, але і більшості користувачів в знаходженні легальних способів вирішення виникаючих проблем. Актуальність даної статті зумовлюється тим, що при швидкому розвитку Інтернет-технологій виникає необхідність вдосконалення правового регулювання щодо використання зображень, як об'єктів інтелектуальної власності, в мережі Інтернет.

Ключові слова: авторське право, Інтернет, зображення в інтернеті.

Motuzka Kateryna Andreevna,

master's degree from intellectual property, judicial expert the sector of copyright and contiguous rights for the laboratory of copyright and information technologies, 01133, m. Kyiv, blv of Lesya Ukrainian, 26, tel.: (044) 14-01, e-mail: intelect.ndc@gmail.com/, <https://orcid.org/0000-0002-0030-1896>

PECULIARITIES OF THE RESEARCH OF USING THE IMAGE AS A COPYRIGHT OBJECT ON THE INTERNET

Abstract. Developing extremely fast, the Internet has changed our usual socio-economic mouths. Adapted to new changes and such a regulator of relations in society as law, since the circle of issues it regulates has changed drastically. If earlier the right dealt with material objects, now there is a need to adapt the same copyright to the emergence of new technologies: printed works are increasingly replaced by electronic copies using photo, video and other audiovisual materials. Most often transmitted through the Internet, and including by such transfer infringed copyrights, such objects of rights: literary, musical and audiovisual works, computer programs, as well as works of fine arts, photography, etc. Among the reasons for such mass illegal reproduction of copies of copyrighted works can be identified technical simplicity of the operation. With the development of technology, the Internet user needs less and less time to receive an identical copy of the work on his computer, or one that is practically inferior to the original in quality. The transfer of literary and musical works is carried out with a speed that far exceeds the speed of reading or listening to such works. Another reason for the illegal circulation of works is the elementary absence of attractive options for legally obtaining the necessary works in the presence of illegal ones. It is obvious that individual rights holders are not able to track the spread of protected objects in digital networks and their use when creating multimedia products. Rights holders are actually deprived of the opportunity to protect their rights in the digital environment in the same ways as in the usual use of copyrighted objects. However, there is a clear interest not only in almost all rights holders, but also in most users in finding legal ways to solve emerging problems. The relevance of this article is determined by the fact that with the rapid development of Internet technologies, there is a need to improve legal regulation regarding the use of images of intellectual property objects on the Internet.

Keywords: copyright, internet, images on the internet

Постановка проблеми. Розвиваючись надзвичайно швидкими темпами, Інтернет змінив звичні нам соціально-економічні устої. Пристосувався до нових змін і такий регулятор відносин у суспільстві як право, оскільки докорінно змінилось коло питань, яке воно регулює. Якщо раніше право мало справу з матеріальними об'єктами, то зараз виникає потреба у пристосуванні того ж авторського права до появи нових технологій: друківані твори все частіше замінюються електронними примірниками з використанням фото-, відео- та інших аудіовізуальних матеріалів. Найбільш часто через Інтернет передаються, а в тому числі шляхом такої передачі порушуються авторські права, такі об'єкти прав: літературні, музичні та аудіовізуальні твори, комп'ютерні програми, а також твори образотворчого мистецтва, фотографії тощо. Серед причин такого масового незаконного відтворення примірників творів, що охороняються авторським правом можна виділити технічну простоту здійснення операції. З розвитком техніки, користувачеві Інтернет все менше часу потрібно для отримання на своєму комп'ютері тотожної копії твору, або такої, що практично не поступається оригіналу за якістю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові дослідження з приводу використання об'єктів авторського права у мережі Інтернет проводились наступними науковцями та експертами: Ч.Н. Азімов, О.В. Дзера, А.С. Довгерт, Р.В. Дроб'язко, Р.А. Калюжний, В.О. Жаров, В.І. Жуков, О.А. Підопригора, О.О. Підопригора, Р.Б. Шишка та ін..

Метою роботи є огляд особливостей використання такого об'єкту авторського права як зображення у цифровому вигляді, що розміщується

у мережі Інтернет, загальні характеристики, особливості захисту тощо.

Виклад основного матеріалу. Інтернет, який спочатку починався як спеціальна мережа для військових, зараз відомий пересічному громадянину будь-якого віку та роду занять.

Інтернет на даному етапі виступає безкоштовною платформою для обміну (або й продажу) результатами своєї праці з усім світом.

Але за подібну глобальність і «дешевість» розміщення часто доводиться розплачуватись незаконним завантаженням, копіюванням файлів без дозволу тощо. Це і є основною проблемою для користувачів – порушення авторських прав.

Легкість, з якою цифровий матеріал може бути відтворений, поширений, кидає виклик самій концепції авторського права. Інформація передається Інтернетом у вигляді об'єктів, що потенційно охороняються авторським правом: літературних, музичних та аудіовізуальних творів, фотографій, ілюстрацій, карт, планів, малюнків тощо. Обробка і передача даних мережею та саме її функціонування відбувається завдяки іншому об'єкту авторсько-правової охорони – комп'ютерним програмам, а зберігання і пошук інформації часто здійснюється за допомогою електронних баз даних, які також можуть охоронятися авторським правом.

Фіксація перелічених об'єктів авторсько-правової охорони в електронній формі та транскордонний характер Інтернету спрощує можливість порушення прав авторів та їхніх правонаступників. Тому завданням сучасного авторського права є досягнення справедливого та життєздатного балансу інтересів суб'єктів авторських

прав та користувачів творів, розміщених в Інтернеті.

Систематизація та реформування авторського права у сфері охорони матеріалів, що передаються Інтернетом, є нагальною потребою і для України, особливо в умовах теперішніх ринкових перетворень в країні, коли інформація стає все вагомішим фактором виробництва та все ціннішим об'єктом цивільного обігу.

Вищенаведеними технологічними та правовими реаліями сьогодення і зумовлено актуальність даної статті. Авторсько-правові аспекти функціонування всесвітньої інформаційної мережі Інтернет потребують негайного та всебічного вивчення з тим, щоб величезний потенціал Інтернету в усіх сферах суспільного життя реалізувався в повній мірі повсюди в світі та, зокрема, в Україні.

Як окрема група об'єктів авторського права виступають фотографічні твори.

Згідно зі статтею 2 Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів (до якої приєдналася Україна) [7] та статтею 8 Закону України «Про авторське право і суміжні права» [3] **фотографічні твори**, у тому числі твори, виконані способами, подібними до фотографії, охороняються як **об'єкти авторського права**.

Як правило, національні закони і міжнародні конвенції з авторського права містять приблизний перелік об'єктів правової охорони та зазначають, що цей перелік не є вичерпним. Зазвичай в цих переліках згадуються літературні, музичні та аудіовізуальні твори, фотографії, картини, малюнки, ілюстрації, карти, плани, ескізи тощо.

Всі вищезгадані літературні та художні твори можна зустріти в Інтерне-

ті у великій кількості, і всі вони можуть претендувати на захист авторським правом. Але тільки претендувати. Бо однієї лише приналежності до тієї чи іншої категорії творів, зазначеної в законі, в даному випадку недостатньо.

Для того, щоб отримати захист за законами про авторське право, вищезгадані твори повинні відповідати певним критеріям. По-перше, вони мають бути оригінальними в юридичному сенсі, а по-друге, вони мають бути вираженими у тій чи іншій об'єктивній формі.

На основі аналізу норм законодавства України, США, та країн Західної Європи, а також положень Бернської конвенції з охорони літературних і художніх творів доводиться, що інформація передається Інтернетом переважно у вигляді творів, які підлягають охороні авторським правом будь-якої з країн Бернського Союзу нарівні з творами, закріпленими в більш традиційних формах, за умови відповідності встановленим законодавством країни критеріям охорони. При цьому виконання яких-небудь формальностей та факт опублікування твору значення не має.

Загалом авторське право захищає таким *видам об'єктів авторських та суміжних прав*: літературні твори (в тому числі комп'ютерні програми); фотографії та інші нерухливі зображення; музичні твори та фонограми; аудіовізуальні твори; похідні твори; збірники та інші складені твори (в тому числі бази даних, Web-сайти та мультимедійні твори).

Твори визнаються об'єктами авторського права, якщо вони виражені в об'єктивній творі та мають творчий характер. Так, згідно статті 1 Закону «Про авторське право і суміжні права» *автором* є «фізична особа, яка сво-

єю творчою працею створила твір», у статті 3 зазначено, що сфера дії цього Закону поширюється на твори, які знаходяться в об'єктивній формі на території України.

Під *твором* розуміють сукупність ідей, думок, міркувань, образів, наукових положень, оцінок, висновків, пропозицій тощо, які виникли в процесі творчої діяльності автора і знайшли свої відображення у певній об'єктивній формі.

Оскільки розвиток техніки у наш час дозволяє мати твори образотворчого мистецтва, що не виражені у загальноприйнятій матеріальній формі, – *твори зафіксовані за допомогою цифрових технологій*, що дозволяє створювати безліч копій, які будуть ідентичні першому примірнику, – виникає потреба і у їх захисті.

Цифрове зображення – графічна форма подання даних, призначена для зорового сприйняття. Кожне плоске зображення передається і запам'ятовується порядково у вигляді одновимірного сигналу. Зображення виводяться:

- на монітор у векторній або растровій формі;
- на принтер та/або графічний пристрій виведення.

До таких творів відносять: цифрове фото, фото-колажі, малюнки та картини, створені за допомогою графічних програм та редакторів.

Фотографічний процес у більшості випадків, безсумнівно, має творчий характер. Поряд із застосуванням особливих світлових ефектів і вживанням різних матеріалів, фотографами широко використовуються можливості, пов'язані з різного роду втручанням у «чистий» фотографічний процес (маніпуляції при зйомці, проявленні,

фотодруку, ретуш, колаж, розфарбовування/перфарбовування тощо).

Автор звичайної фотографії завжди може довести своє авторство, продемонструвавши оригінальний негатив або слайд, свідомо знаючи, що копія, що перебуває у порушення його прав, відрізняється і виглядає саме як копія. Цифрове фото дуже легко копіювати і поширювати поза авторським контролем. А якщо ще й врахувати, що при копіюванні цифрових зображень (як, втім, і цифрового звуку) якість копії не погіршується у порівнянні з оригіналом (як це буває у випадку каналового запису), то очевидно, що зникає остання перешкода на шляху «фотопіратства».

Права фотохудожника може використати не тільки для одержання доходу, але й для заборони невідповідного його намірам і поглядам використання свого добутку. Відповідно до Закону України «Про авторське право і суміжні права» авторське право на фотографію виникає з моменту її створення і діє протягом всього життя автора і 70 років після його смерті [3]. Фотохудожник визнається власником всіх передбачених законодавством особистих немайнових прав (прав авторства, права на ім'я, права на оприлюднення, право на захист репутації автора). За ним закріплюється цілий комплекс майнових авторських прав стосовно створеного ним твору, які надають змогу дозволяти (з отриманням за це винагороди) або не дозволяти:

- відтворення фотороботи в газетах, журналах, книгах, плакатах, листівках, на промислових виробках;
- поширення примірників фотографій, їх імпорт (ввіз на територію України, у тому числі при використанні на обкладинках книг, як журнальні ілюстрації);

- публічний показ фотографії (на виставках, у вітринах), показ фотографічного твору по телебаченню;

- переробку фотографії (використання при створенні колажів і т.д.).

Законодавство рекомендує для оповіщення про свої авторські права поміщати на фотографію знак копірайту. Особливість цифрової фотографії полягає у тому, що у цифровій фотографії немає копій, а є тільки «примірники твору». Коли переноситься фото з карти пам'яті на інший носій, то технологічна сутність цього процесу полягає у тому, що оригінал просто стирається з карти, а на «іншому носіїві» виникає точна його копія-оригінал, якщо можна застосувати такий термін. Хоча законодавством України охороняються і копії об'єктів авторською права.

Що ж до дослідження таких об'єктів авторського права не дивлячись на поширену думку, що копія електронної фотографії не має відмінностей від оригіналу, можна довести і дещо іншу думку. Самі зображення дійсно не мають відмінностей. Але файли, у яких ці зображення розміщено, різняться. Будь-який файл містить не тільки саме зображення, але й так звану технічну інформацію. Зокрема, цифрова камера при записі файлу розміщує в ньому інформацію про режими зйомки, про налаштування самої камери, а також відомості про виробника і модель. При будь-якій зміні файлу ця інформація зникає і заміщується технічною інформацією програми, у якій відбувалась обробка цього файлу. Таким чином, завжди є можливість визначити, яким чином був створений той або інший файл. І чи зображення, збережене у ньому, і результатом зйомки цифровою камерою або результатом роботи комп'ютерної програми. В українському законодавстві

прямо не передбачена наявність такого об'єкта авторського права, як цифрова фотографія. Хоча у Законі є достатня кількість загальних формулювань, що дозволяють застосувати законодавство і до цифрової фотографії.

У зв'язку із зазначеним вище, у випадку, коли виникає необхідність проведення експертизи такого об'єкта авторського права як цифрове фото та/або цифрове зображення, такі експертизи доцільно робити в комплексі з комп'ютерно-технічною експертизою, ціллю якої буде встановлення метаданих (технічної інформації) електронного файлу, у якому розміщено фото/зображення.

Якщо ж фото розміщується в мережі Інтернет, то і тут можна довести своє авторство на твір. Відомо, що в Інтернеті є так звані «пошукові машини», які регулярно переглядають зміст сайтів в Інтернеті і заносять його у величезну базу даних, у якій потім кожен бажаючий може відшукати потрібну йому інформацію і довідатися адресу сайту, де вона розташована. Є спеціальні пошукові машини, які індексують зображення і зберігають їх у своїй базі як іконки. Інформація з цих баз даних пошукових машин може бути пред'явлена як доказ у суперечках про пріоритет. Таким чином, можна довести, що об'єкт спору був зафіксований пошуковими машинами на багатьох сайтах, але на вашому такий об'єкт з'явився раніше, ніж в інших місцях. Це описані деякі основні способи охорони прав на цифрову фотографію.

Дуже важливим є питання правової оцінки розміщення будь-якого зображення на сторінці веб-сайту, тобто встановлення того, чи є це використання твору. Посилаючись, по-перше, на ст. 441 Цивільного ко-

дексу України, яка вказує, що використанням твору є «опублікування (випуск у світ); відтворення будь-яким способом і в будь-якій формі» [2] можна зробити висновок, що розміщення будь-якого зображення на сторінці веб-сайту і є використанням твору в розумінні ст. 441 ЦК. Така ж норма щодо відтворення є і в ст.1 чинного закону України «Про авторське право та суміжні права», яка вказує, що відтворенням є «виготовлення одного або більше примірників твору, а також їх запис для тимчасового або постійного зберігання в електронній (у тому числі цифровій), оптичній або іншій формі, яку може зчитувати комп'ютер» [3].

Таким чином, законодавство України чітко визначає, що розміщення зображення на веб-сайті – це вже є його відтворення. А тому суб'єкт авторського права має можливість відповідно до ч.1 ст.440 ЦК застосовувати свої майнові права інтелектуальної власності на твір, тобто «виключне право дозволяти використання твору і право перешкоджати неправомірному використанню твору, в тому числі – забороняти таке використання» [2].

Використання фотографії на веб-сайті. У разі, якщо на фотографії зафіксований об'єкт, який не належить до об'єктів авторського права, користувач належний укласти договір лише з особою, яка володіє винятковими правами на фотографію. Але разом з тим, на фотографіях нерідко фіксуються об'єкти, що охороняються також нормами авторського права, наприклад: твори живопису, скульптури, графіки, дизайну, твори декоративно-прикладного мистецтва, твори архітектури, містобудування чи садово-паркового мистецтва. Використовуючи такі твори, слід пам'ятати про

те, що використання зазначених об'єктів авторських прав, як і використання фотографій, може здійснюватися тільки на підставі письмового дозволу автора (правовласника) та відповідно до ст.15 чинного закону України «Про авторське право та суміжні права». Інакше кажучи, користувачеві слід укладати договір не тільки з автором фотографій (правовласником), але і з автором (правовласником) охоронюваного авторським правом твору, який відтворюється на фотографії.

Слід зазначити, що у мережі Інтернет з'являються і нові об'єкти авторського права, охорона яких за чинним законодавством, досить непроста. Найважливіше питання – визначення правової природи основного компонента всесвітньої мережі – файлу HTML (веб-сторінки). Файл HTML втілює в собі відразу декілька об'єктів інтелектуальної власності: з точки зору внутрішньої структури – це комп'ютерна програма, але з точки зору зовнішнього оформлення сторінки HTML може представляти собою літературний твір, твір художника, дизайнера тощо. Жоден з існуючих способів охорони не враховує повною мірою специфіку HTML. Безперечно, виходом була б розробка особливого механізму охорони HTML сторінок і внесення відповідних змін до законодавства про інтелектуальну власність.

Незважаючи на відсутність спеціального регулювання, права автора сторінки HTML можуть бути в даний час захищені нормами авторського права. При бажанні, автор HTML файлу може зареєструвати свій HTML-файл як комп'ютерну програму, тим самим, підтвердити своє авторство і пріоритет.

Отже при розгляді питання щодо дослідження використання зображен-

ня в інтернеті, як об'єкту авторського права потрібно розглядати з різних сфер дослідження об'єкту, оскільки об'єкти авторського права, виражені в цифровій формі – це складний і багатогранний об'єкт, механізм дослідження якого потребує комплексного підходу із залученням спеціалістів різних галузей знань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80-%D0%B2%D1%80>.
2. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/ru/ed20131011>.
3. Закон України «Про авторське право і суміжні права» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12/ed20110509>.
4. Закон України «Про інформацію» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>.
5. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015
6. Цивільний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
7. Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів від 9 вересня 1886 р // Сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_051.
8. Всесвітня конвенція про авторське право від 06.09.1952 року [Електронний ре-

сурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_052.

REFERENCES:

1. Konstytucia Ukrainy [Constitution of Ukraine]. (n,d.). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].
2. Cyvilnyi kodeks Ukrainy [The Civil Code of Ukraine]. (n,d.). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/ru/ed20131011> [in Ukrainian].
3. Zakon Ukrainy «Pro avtorske pravo I sumizhni prava» [The Law of Ukraine «About copyright and summizhni rights»]. (n,d.). <https://zakon.rada.gov.ua> Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12> [in Ukrainian].
4. Zakon Ukrainy «Pro informaciyu» [Law of Ukraine «On Information»]. (n,d.). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> [in Ukrainian].
5. Zagalna deklaraciya prav lyudyny vid [Universal Declaration of Human Rights]. (n,d.). http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015 [in Ukrainian].
6. Cyvilnyi procesualnyi kodeks Ukrainy [Civil Procedure Code of Ukraine]. (n,d.). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> [in Ukrainian].
7. Bernska konvenciya pro ohoronu literaturnyh i hudozhnih tvoriv. [Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works]. (n,d.). <https://zakon.rada.gov.ua> Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_051 [in Ukrainian].
8. Vsesvitnya konvencia pro avtorske pravo 1952 roky [1952 World Copyright Convention] (n,d.). <https://zakon.rada.gov.ua> Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_052 [in Ukrainian].

Нестор Наталія Володимирівна,

доктор юридичних наук, заступник директора з наукової роботи Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України, Заслужений юрист України, вул. Смоленська, 6, м. Київ, 03057; natalia.nestor@kndise.gov.ua; 063 143 7293, <https://orcid.org/0000-0003-2940-5338>

Жеребко Олександр Іванович,

кандидат юридичних наук, завідувач відділу нормативно-методичної діяльності та стандартизації лабораторії організації наукової, методичної діяльності, нормативного забезпечення та міжнародного співробітництва Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України; вул. Смоленська, 6, м. Київ, 03057; alexandrzhrebko@gmail.com; 067 498 1279, <https://orcid.org/0000-0002-9740-4145>

ЕКСПЕРТИЗА ЛІТЕРАТУРНИХ І ХУДОЖНІХ ТВОРІВ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню сутності та змісту категорій «літературний твір», «художній твір» та «службовий твір» як об'єкта авторського права та судової експертизи з питань інтелектуальної власності. Визначено, що літературний твір – це головна складова частина літературного процесу, результат праці письменника; художній твір – це явище художньої літератури, тобто гетерогенного за походженням мистецтва, яке має самодостатню естетичну цінність, що може бути по-різному трактована, інтерпретована залежно від мети і досвіду читачів, літературних критиків; службовий твір – це твір, створений автором у порядку виконання службових обов'язків відповідно до службового завдання чи трудового договору (контракту) між ним і роботодавцем. Зазначено, що похідний твір – це твір, що є творчою переробкою іншого існуючого твору без завдання шкоди його правам (анотація, адаптація, аранжування, обробка фольклору, новелізація, екранізація, інша переробка твору) чи його творчим перекладом на іншу мову. Похідні твори створюють нову інтелектуальну власність.

В статті визначено порядок проведення експертизи літературних і художніх творів. Зазначено, що експертиза об'єктів інтелектуальної власності виконується: для встановлення законного власника інтелектуальної власності; для забезпечення правової охорони об'єктів інтелектуальної власності; для компенсації збитків, завданих несанкціонованим використанням об'єктів інтелектуальної власності. Завдання, що ставляться на вирішення судового експерта, формуються виходячи із необхідності встановлення певних об'єктивних фактичних даних, які мають практичне значення для з'ясування істини у справі. Ці завдання визначаються питаннями, поставленими перед судовим експертом або в порядку експертної ініціативи. Визначено основні обставини, які встановлюють судовими експертизами у сфері інтелектуальної власності, що підлягають доказуванню у кримінальних провадженнях.

Підставою для проведення експертизи відповідно до чинного законодавства є процесуальний документ про призначення експертизи, складений уповноваженою на те особою (органом), або договір з експертом чи експертною установою, укладений

за письмовим зверненням особи у випадках, передбачених законом, в якому обов'язково зазначаються її реквізити, номер справи або кримінального провадження або посилання на статтю закону, якою передбачено надання висновку експерта, перелік питань, що підлягають вирішенню, а також об'єкти, що підлягають дослідженню. В інших випадках проводиться експертне дослідження, підставою для якого є договір з експертом чи експертною установою, укладений за письмовою заявою (листом) замовника (юридичної або фізичної особи), з обов'язковим зазначенням його реквізитів, з переліком питань, які підлягають розв'язанню, а також об'єктів, що надаються.

Ключові слова: інтелектуальна власність, твір, літературний твір, художній твір, службовий твір.

Nestor Natalia Volodymyrivna,

Doctor of Law, Deputy Director for Research of the Kyiv Research Institute of Forensic Science of the Ministry of Justice of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine, vul. Smolenskaya, 6, Kyiv, 03057; nataliia.nestor@kndise.gov.ua; 063 143 7293, <https://orcid.org/0000-0003-2940-5338>

Zherebko Oleksandr Ivanovych,

Candidate of Law, Head of the Department of Regulatory and Methodological Activities and Standardization of the Laboratory of Organization of Scientific, Methodological Activities, Regulatory Support and International Cooperation of the Kyiv Research Institute of Forensic Science of the Ministry of Justice of Ukraine; street Smolenskaya, 6, Kyiv, 03057; alexandrzhrebko@gmail.com; 067 498 1279, <https://orcid.org/0000-0002-9740-4145>

EXAMINATION OF LITERARY AND ARTISTIC WORKS

Abstract. An article devoted to the study of the essence and content of the categories «literary work», «work of art» and «official work» as an object of copyright and forensic examination of intellectual property. It is determined that a literary work is the main component of the literary process, the result of the writer's work; a work of art is a phenomenon of fiction, ie heterogeneous in origin art, which has self-sufficient aesthetic value, which can be interpreted differently, interpreted depending on the purpose and experience of readers, literary critics; official work is a work created by the author in the course of performance of official duties in accordance with the official task or employment agreement (contract) between him and the employer. It is noted that a derivative work is a work that is a creative adaptation of another existing work without prejudice to its rights (annotation, adaptation, arrangement, processing of folklore, short stories, adaptations, other adaptations of the work) or its creative translation into another language. Derivative works create new intellectual property.

The article defines the procedure for examination of literary and artistic works. It is noted that the examination of intellectual property is performed: to establish the legal owner of intellectual property; to ensure the legal protection of intellectual property; to compensate for damages caused by unauthorized use of intellectual property. The tasks set for the decision of the forensic expert are formed on the basis of the need to establish certain objective facts that are of practical importance for clarifying the truth in the case. These tasks are determined by the questions posed to the forensic expert or by way of

expert initiative. The main circumstances established by forensic examinations in the field of intellectual property to be proved in criminal proceedings are determined.

The basis for the examination in accordance with applicable law is a procedural document appointing an examination, drawn up by an authorized person (authority), or a contract with an expert or expert institution, concluded at the written request of the person in cases provided by law. details, case number or criminal proceedings or a reference to the article of the law, which provides for the provision of an expert opinion, a list of issues to be resolved, as well as objects to be investigated. In other cases, an expert study is conducted, based on a contract with an expert or expert institution, concluded on a written application (letter) of the customer (legal or natural person), with mandatory indication of its details, with a list of issues to be resolved, as well as facilities provided.

Key words: intellectual property, work, literary work, work of art, official work.

Постановка питання в загальному вигляді. Останнім часом як результат економічного розвитку країни спостерігається зростання кількості кримінальних проваджень, пов'язаних зі злочинами у сфері інтелектуальної власності, в тому числі літературних і художніх творів. Властивості й специфіка об'єктів інтелектуальної власності зумовлюють деякі особливості проведення процедури розв'язання спорів, пов'язаних із правовідносинами, що виникають у процесі створення й використання цих об'єктів. Особливістю таких спорів є те, що вони, як правило, стосуються спеціальних питань, які потребують особливої компетенції слідчих у різних галузях науки і техніки, і вони не можуть бути вирішені без застосування спеціальних знань у певній галузі і, відповідно, потребують залучення фахівців-експертів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вагомий внесок у розроблення наукових положень із зазначеної тематики зробили такі вчені, як Т. І. Анісімова С. Б. Бойченко, В. І. Бояров, Т. В. Будко, О. І. Буратевич, Л. М. Головченко, В. Г. Гончаренко, І. В. Гора, А. А. Древетняк, І. А. Ки-

риченко, Н. В. Кисіль, А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін.

Загальна мета цього дослідження полягає в дослідженні особливостей судової експертизи літературних та художніх творів.

Викладення основного матеріалу. Інтелектуальна власність – сукупність виняткових прав на результати творчої діяльності і засоби індивідуалізації. Інакше кажучи – це результат творчої діяльності людини: винаходи у всіх галузях людської діяльності, корисні моделі, промислові зразки, знаки для товарів та послуг, знаки обслуговування, фірмові знаки, комерційні позначення, інформаційна продукція, селекційні досягнення тощо.

Головне призначення інтелектуальної власності – приносити прибуток власнику прав на неї. Звичайно, що створюючи об'єкт інтелектуальної власності або набуваючи права на нього, кожен бажає отримати при цьому економічну вигоду.

Відповідно до ч. 1 ст. 8 Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 23 грудня 1993 року № 3792-ХІІ [1] «об'єктами авторського

права є твори у галузі науки, літератури і мистецтва».

Твір – багатофункціональне поняття:

- загальний термін для позначення результату інтелектуальної (аналітико-синтетичної чи евристичної) діяльності людини (творчої діяльності);

- позначення того, що зроблене (створене) ким-небудь і реально існує (має форму): виріб (витвір, творіння, утвір), опус тощо;

- результат інтелектуальної, аналітико-синтетичної чи евристичної діяльності окремої людини чи групи людей, поданий у формі, що дає змогу його поширення, отримання, зберігання, обробки, відтворення для використання різними засобами, методами, способами, технологіями.

У юридичному сенсі твір є об'єктом авторського права. У цьому відношенні твір відрізняється від продукту, який здебільшого є результатом масового виробництва (масового відтворення).

Літературний твір – це головна складова частина літературного процесу, результат праці письменника. В творі художньо моделюються певні сторони реальної дійсності у світлі суспільно-політичних і естетичних поглядів митця, порушуються актуальні проблеми, проводяться відповідні ідеї. Твір є своєрідним, а саме художнім дослідженням життя, адже письменник завжди ставить метою віднайти певні ідейно-естетичні істини, які можна було б використати і в практичній діяльності, зокрема в плані духовного вдосконалення людини, поліпшення суспільних взаємин. Художнє узагальнення життєвих подій і явищ, на відміну від наукового, подається в конкретній образній формі.

Письменник так моделює життя, щоб досліджувані явища не тільки зберігали свою неповторну індивідуальність, а й ставали ще типовішими, щоб вони виразніше, яскравіше, завершеніше втілювали найістотніші властивості. Власне, він творчо типізує реальну дійсність, вдаючись до художнього домыслу і вимислу. Оскільки в зображуваному автор вкладає і свої роздуми про життя, виражає особисте ставлення до нього, літературні образи відзначаються виразною емоційністю.

Різновидами літературних творів є твір-переказ, письмові роботи узагальнюючого характеру, доповідь, реферат, твори-листи, щоденники, вірші, присвяти, художні етюди, прозові твори: повісті, романи, оповідання, новели, казки тощо. До літературних творів належать як твори художньої літератури, так і критика, як, власне, художньої літератури, так і інших видів мистецтва. Окремо стоять твори бібліографічного, описового характеру, роздуми, описи подій, журналістика.

Художній твір – термін, яким позначають твір, що має передусім естетичну або розважальну цінність. Здебільшого цей термін використовується, коли мова йде про твори літератури й кіно, тоді як картини, статуї тощо частіше називають витворами мистецтва. Художній твір – явище художньої літератури, тобто гетерогенного за походженням мистецтва, яке має самодостатню естетичну цінність, що може бути по-різному трактована, інтерпретована залежно від мети і досвіду читачів, літературних критиків. Художній твір виникає як результат співтворчості творця і читача, що ведуть між собою уявний діалог. І цей об'єктивований результат спів-

творчості фіксується у тексті засобами писемної мови, яка є формою мовлення автора, оповідача, персонажів. Цілісний художній світ, створений уявою сприйняття, викликає цілісний читацький образ (щоправда, його ізоморфність до образу, створеного митцем, залишається проблематичною). Тому твір художньої літератури не стільки відтворює дійсність, скільки моделює її авторське сприйняття, письменницьку візію.

У цьому відношенні, художній твір є результатом творчості, засобом вислову, своєрідною мовною структурою, яка конкретизується в читацькому сприйнятті і певною мірою відбиває об'єктивну дійсність крізь призму суб'єктивного світу. Це — своєрідна фікція (fiction). Проте міра об'єктивного і суб'єктивного, відображеного й уявного, відтвореного й деформованого, буде щоразу іншою, залежною від мети суб'єкта художнього процесу, того літературного напрямку і стильової течії, в річищі яких автор, приймаючи їх канони чи деформуючи їх, творить.

Письменник як фізична особа, стаючи автором твору, перевтілюється у таку особистість, яка добирає образи, творить предметний світ за власним, іманентним законом, згідно з яким представляє адресатові ідеальне послання-висловлювання.

Мистецькі, або художні, твори класифікуються за видом мистецтва: літературні, музичні, твори образотворчого мистецтва, архітектурні, твори ужиткового мистецтва, аудіовізуальні тощо.

Службовий твір – твір, створений автором у порядку виконання службових обов'язків відповідно до службового завдання чи трудового договору (контракту) між ним і роботодавцем

(ст. 1 ЗУ «Про авторське право і суміжні права»). Виходячи з визначення, службовий твір повинен бути створений в результаті виконання службового завдання або на умовах передбачених трудовим договором (контрактом). Авторські права на службові твори згідно з контрактом і чинним законодавством належать роботодавцю. Твір не буде вважатись службовим, якщо виходить за межі трудових функцій автора або при відсутності поставленого завдання.

Отже, у випадку авторсько-трудо-вих відносин суб'єктами права інтелектуальної власності на службові твори є роботодавець (юридична або фізична особа, де або в якій працює автор) і найманий працівник (автор). Роботодавець – особа, яка найняла працівника за трудовим договором (контрактом) (ст. 1 Кодексу законів про працю України). Автор – фізична особа, яка своєю творчою працею створила твір (ст. 1 ЗУ «Про авторське право і суміжні права»).

Для того, щоб результат інтелектуальної творчої діяльності вважався «службовим об'єктом», він має бути наділений наступними властивостями:

- об'єкт повинен бути створений працівником у зв'язку із виконанням обов'язків за трудовим договором (часовий фактор). Тобто потрібно, щоб службовий об'єкт був створений протягом певного періоду часу, в межах терміну дії належним чином оформленого трудового договору (контракту) між працівником та роботодавцем;
- результат інтелектуальної, творчої діяльності повинен бути пов'язаний із виконанням трудових обов'язків працівника. У законодавстві щодо правового регулювання службових

об'єктів права інтелектуальної власності чітко не визначено поняття та зміст службових обов'язків. Єдине згадування про них є в ст. 1 Закону України «Про охорону прав на винаходи та корисні моделі» від 15 грудня 1993 року № 3687-XII [2], де під службовими обов'язками розуміються зафіксовані в трудових договорах (контрактах), посадових інструкціях функціональні обов'язки працівника, що передбачають виконання робіт, які можуть привести до створення винаходу (корисної моделі). Зазвичай службові обов'язки обумовлені кваліфікацією, професією та конкретною займаною посадою працівника. Обов'язки, пов'язані із творчою діяльністю, крім трудового договору (контракту), можуть встановлюватися у відповідних посадових, службових інструкціях чи інших локальних документах підприємства;

- створення об'єкта права інтелектуальної власності працівником за окремим дорученням роботодавця. Окреме доручення роботодавця може зобов'язати працівника до діяльності, що може призвести до створення об'єкта права інтелектуальної власності, тільки у разі, якщо виконання такого доручення буде в межах трудових обов'язків та відповідно до трудового договору (контракту) між роботодавцем і працівником. Якщо ж окреме доручення надається роботодавцем поза межами трудових обов'язків працівника, створений працівником об'єкт права інтелектуальної власності не може вважатися службовим;

- створення працівником об'єкта права інтелектуальної власності з використанням досвіду, виробничих знань, секретів виробництва і облад-

нання, матеріальних і фінансових засобів роботодавця. Тобто об'єкт права інтелектуальної власності було створено працівником поза межами трудових обов'язків або після припинення трудових відносини з роботодавцем чи у вільний від роботи час, визнання за таким об'єктом статусу службового повинно відбуватися з урахуванням того, чи був такий об'єкт створено з використанням досвіду, виробничих знань, секретів виробництва роботодавця і обладнання, матеріальних і фінансових засобів роботодавця.

За створення і використання службового твору автору належить авторська винагорода, розмір та порядок виплати якої встановлюються трудовим договором (контрактом) та (або) цивільно-правовим договором між автором і роботодавцем. Зазначені договори виступають як засоби доказування. При цьому трудовим договором між ними може передбачатися умова щодо укладення цивільно-правового договору про створення об'єкта авторського права і (або) суміжних прав та обов'язок працівника щодо сповіщення про створення такого об'єкта. Виплата працівникові заробітної плати не є тотожною виплаті йому авторської винагороди за створений твір у зв'язку з виконанням трудового договору, оскільки заробітна плата – це винагорода за виконану роботу залежно від певних умов, а авторська винагорода – це всі види винагород або компенсацій, що виплачуються авторам за використання їх творів, які охороняються в межах, встановлених авторським правом. У разі, коли між сторонами не досягнуто згоди щодо розміру авторської винагороди та справа розглядається в суді, то

суди при обчисленні такої винагороди зазвичай керуються положеннями постанови Кабінету Міністрів України від 18 січня 2003 року № 72 «Про затвердження мінімальних ставок винагороди (роялті) за використання об'єктів авторського права і суміжних прав» [3].

Відповідно до ч. 1 ст. 437 Цивільного кодексу України [4] авторське право виникає з моменту створення твору. Авторське право виникає в силу факту створення інтелектуальною творчою працею автора або співавторів твору науки, літератури і мистецтва. Твір вважається створеним з моменту первинного надання йому будь-якої об'єктивної форми з урахуванням суті твору (зокрема, письмової форми, електронної форми, речової форми).

Авторське право на твір і право власності на матеріальний об'єкт, у якому втілено твір, не залежать одне від одного. Відчуження матеріального об'єкта, в якому втілено твір, не означає відчуження авторського права і навпаки. Незалежність авторського права і права власності на матеріальний об'єкт (матеріальний носій) проявляється через зміст особистих немайнових прав та майнових прав суб'єкта авторського права і права власності на матеріальний об'єкт, який полягає у володінні, користуванні та розпорядженні ним.

Тобто, авторське право складають: особисті немайнові права та майнові права.

Особисті немайнові права автора:

1) право на визнання людини творцем (автором, виконавцем, винахідником тощо);

2) об'єкта права інтелектуальної власності;

3) право перешкоджати будь-якому посяганням на право інтелектуальної власності, здатному завдати шкоди честі чи репутації творця об'єкта права інтелектуальної власності;

4) інші особисті немайнові права інтелектуальної власності, встановлені законом, а саме:

- вимагати зазначення свого імені у зв'язку з використанням твору, якщо це практично можливо;

- забороняти зазначення свого імені у зв'язку з використанням твору;

- обирати псевдонім у зв'язку з використанням твору;

- на недоторканність твору.

Майнові права інтелектуальної власності на твір:

1) право на використання об'єкта права інтелектуальної власності. Використанням твору є його опублікування (випуск у світ); відтворення будь-яким способом та у будь-якій формі; переклад, переробка, адаптація, аранжування та інші подібні зміни; включення складовою частиною до збірників, баз даних, антологій, енциклопедій тощо; публічне виконання; продаж, передання в найм (оренду) тощо; імпорт його примірників, примірників його перекладів, переробок тощо. Використанням твору є також інші дії, встановлені законом;

2) виключне право дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності;

3) виключне право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта права інтелектуальної власності, в тому числі забороняти таке використання;

4) інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.

У правовому сенсі важливе значення має поняття похідного твору, який визначається як твір, що є творчою переробкою іншого існуючого твору без завдання шкоди його правам (анотація, адаптація, аранжування, обробка фольклору, новелізація, екранізація, інша переробка твору) чи його творчим перекладом на іншу мову. До похідних творів не належать аудіовізуальні твори, одержані шляхом дублювання, озвучення, субтитрування українською чи іншими мовами інших аудіовізуальних творів. Похідні твори створюють нову інтелектуальну власність. Питання про конкретне визначення похідного твору є предметом законодавства тієї чи іншої країни.

У разі, коли знань судді недостатньо для з'ясування обставин справи, пов'язаної із захистом прав інтелектуальної власності, суддя (судді) можуть винести рішення про призначення експертизи. Таке ж право надано й іншим учасникам справи. Висновок експерта, складений за зверненням учасника справи, та висновок, складений за призначення суду матимуть однаковий процесуальний статус.

Експертиза у сфері інтелектуальної власності є одним із порівняно нових напрямів застосування спеціальних знань, у межах якого досліджуються специфічні лише для цього класу судової експертизи об'єкти права інтелектуальної власності.

Предметом судової експертизи літературних та інших творів є фактичні дані та обставини справи про властивості, ознаки, закономірності створення й використання літературних та інших творів, які встановлюються шляхом застосування спеціальних знань, з метою надання висновку

з питань, що є або будуть предметом судового розгляду.

Оцінка та експертиза інтелектуальної власності – це визначення властивостей об'єктів інтелектуальної власності та встановлення в грошовому еквіваленті корисності кінцевих результатів інтелектуальної діяльності та засобів індивідуалізації послуг чи робіт, індивідуалізації продукції, індивідуалізації юридичної особи. Експертиза також необхідна при розрахунку завданих збитків у результаті порушення інтелектуальних прав власності.

Основними завдання судової експертизи, пов'язаної з літературними, художніми творами та іншими об'єктами авторського права є:

- визначення в об'єкті дослідження ознак об'єкта авторського права;
- визначення в об'єкті дослідження або його частині (у тому числі назві) ознак оригінальності й творчого характеру;
- установлення факту відтворення об'єкта авторського права або його частини, що має самостійне значення;
- установлення способу використання об'єкта авторського права;
- установлення факту зміни літературного твору та способу його зміни і ін.

Ураховуючи специфіку досліджуваних об'єктів, при встановленні певних фактів, доволі часто виникає необхідність комплексного вирішення поставлених завдань та залучення експертів, що мають спеціальні знання у різних напрямках судової експертизи, або залучення вузьких фахівців у відповідній галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла. Зокрема, це стосується дослідження таких об'єктів

як музичні твори, хореографія, твори архітектури тощо.

На думку Н.В. Кісіля, до основних завдань судової експертизи, пов'язаної з літературними, художніми творами та іншими об'єктами авторського права, належать: визначення в об'єкті дослідження ознак об'єкта авторського права; визначення в об'єкті дослідження або його частини (у тому числі, назві) ознак оригінальності й творчого характеру; установлення факту відтворення об'єкта авторського права або його частини, що має самостійне значення; установлення способу використання об'єкта авторського права; установлення факту зміни літературного твору та способу його зміни [5, с. 351].

У рамках експертної спеціальності 13.1.1 «Дослідження, пов'язані з літературними, художніми творами, та інші» проводиться дослідження всіх об'єктів авторського права за виключенням комп'ютерних програм і баз даних, дослідження яких належить до компетенції експертів зі спеціальності 13.1.2.

Об'єктами дослідження у судовій експертизі об'єктів авторського права є:

- літературні художні твори (романи, поеми, повісті тощо);
- літературні твори наукового характеру, в тому числі і науково-публіцистичні;
- сценічні твори (драматичні, музично-драматичні твори, пантоміми хореографія тощо);
- музичні твори (з текстом або без);
- аудіовізуальні твори (в тому числі анімаційні) та їх частини, що можуть бути використані самостійно (зокрема, персонажі);
- твори живопису;

- твори архітектури;
- фотографічні твори;
- твори ужиткового мистецтва;
- ілюстрації, карти, плани, ескізи і пластичні твори, що стосуються географії, топографії, архітектури або науки;

• переклади, адаптації, аранжування та інші переробки літературних або художніх творів;

• збірники творів, якщо вони за добором або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності тощо.

При призначенні експертиз або замовлені досліджень, пов'язаних із об'єктами авторського права та суміжних прав необхідно надати наступні матеріали:

1) свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір (бажано).

2) примірник твору власника авторських прав, бажано з реквізитами за якими можливо визначити дату публікації тощо.

3) матеріали щодо яких є підозра в порушенні прав власника авторських прав.

4) інші матеріали в залежності від питань, які ставляться на вирішення експерта.

На вирішення експерта можуть бути поставлені такі питання:

Чи є об'єкт дослідження (назва) (або його частина, яка може використовуватися самостійно) результатом творчої праці згідно з відомостями, зазначеними в матеріалах справи?

Чи містить у собі об'єкт дослідження (або його частина, яка може використовуватися самостійно) ознаки об'єкта авторського права згідно з відомостями, зазначеними в матеріалах справи?

Чи є твір (назва 1) переробкою твору (назва 2)? Якщо так, чи має ця переробка творчий характер?

Чи є твір (назва 1) перекладом твору (назва 2)? Якщо так, чи має цей переклад творчий характер?

Чи мало місце відтворення твору (назва 1) (або його частина, яка може використовуватися самостійно) при створенні твору (назва 2)?

Чи відтворено назву (цитату, персонаж) твору (назва 1) у знаку для товарів і послуг (назва 2)?

Чи відтворено назву (цитату, персонаж) твору (назва 1) у комерційному (фірмовому) найменуванні (назва 2)?

Наведений перелік не є вичерпним.

Твір визнається об'єктом авторського права, якщо він має об'єктивно виражену форму та є результатом творчої праці автора, тобто відповідає умові оригінальності. Відповідно, тільки аналіз наданих на дослідження матеріальних носіїв, на яких міститься у зафіксованому вигляді твір, дасть можливість встановити наявність об'єктивної форми вираження останнього.

Оригінальний твір – це твір, який не є копією або підробкою чого-небудь; справжній, автентичний. Для того, щоб визначити, чи певний твір відповідає критерію оригінальності, необхідно встановити до якого виду творів (белетристичного, публіцистичного, наукового, технічного або іншого характеру) належить об'єкт, що досліджується. Оскільки при створенні творів різного характеру автор використовує своєрідну систему мовних засобів і стилістичних норм, що обумовлена сферою використання та функціональним призначенням твору. Критерії, які необхідно досліджувати

при встановленні ознак оригінальності, будуть відрізнятися залежно від характеру твору. Оригінальним твір вважатиметься, якщо елементи його внутрішньої форми виражені автентичними елементами зовнішньої форми, тобто своєрідними мовними засобами, притаманними певному стилю мовлення, і в якому відсутнє недобросовісне запозичення оригінальних елементів раніше створених творів.

Законодавством України передбачено охорону не лише всього твору, але і його окремих частин, якщо вони відповідають умовам охороноздатності. Так, відповідно до ст. 9 Закону України «Про авторське право і суміжні права» частина твору, яка може використовуватися самостійно, у тому числі й оригінальна назва твору, розглядається як твір і охороняється відповідно до цього Закону. Для вирішення питання щодо наявності ознак оригінальності у досліджуваній частині твору, експерт має встановити чи містить досліджувана частина твору ознаки творчого характеру, і чи можливе самостійне (окремо від інших частин твору) використання цієї частини твору, саме як об'єкта авторського права, що відповідає ознакам твору та внаслідок цього підлягає самостійній правовій охороні. Оскільки частина твору, яка може використовуватися самостійно, у тому числі й оригінальна назва твору, розглядається як твір, в такому випадку тільки аналіз наданих на експертизу матеріалів дає змогу встановити наявність у досліджуваному об'єкті ознак об'єкта авторського права.

Висновки та перспективи подальших розробок. Після встановлення наявності в досліджуваному об'єкті об'єктивно вираженої форми

та відповідності критерію оригінальності можна стверджувати, що такий об'єкт або його частина, яка може використовуватися самостійно, містить ознаки об'єкта авторського права.

В абзаці 7 пункту 25 Постанови Пленуму Вищого Господарського суду України від 17.10.2012 № 12 «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності» [6] зазначено, що «назва твору підлягає охороні як об'єкт авторського права тільки у тому випадку, коли вона є результатом творчої діяльності автора (є оригінальною) і може використовуватися самостійно».

Статтею 441 ЦК України визначено, що використанням твору, в тому числі є його відтворення будь-яким способом та у будь-якій формі. Відповідно до ст. 1 ЗУ «Про авторське право і суміжні права» відтворення – це виготовлення одного або більше примірників твору, відеограми, фонограми в будь-якій матеріальній формі, а також їх запис для тимчасового чи постійного зберігання в електронній (у тому числі цифровій), оптичній або іншій формі, яку може зчитувати комп'ютер.

Згідно зі ст. 441 Цивільного Кодексу України використанням твору також вважається: «...3) переклад; 4) переробка, адаптація, аранжування та інші подібні зміни; 5) включення складовою частиною до збірників, баз даних, антологій, енциклопедій тощо ...». Тому перед судовим експертом можуть ставитися питання щодо встановлення факту використання твору такими способами: відтворення (повне або часткове); переклад; внесення змін (анотація, адаптація, інша пере-

робка твору); внесення твору як складової частини до збірників, антологій, енциклопедій.

Таким чином, основні завдання судової експертизи, пов'язаної з літературними, художніми та іншими творами, необхідно вирішувати з урахуванням особливостей, притаманних певному об'єкту авторського права, а також матеріалів, наданих на дослідження в кожному конкретному випадку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23 грудня 1993 року № 3792-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12#Text>. (дата звернення: 13.04.2022).

2. Про охорону прав на винаходи та оригінальні моделі: Закон України від 15 грудня 1993 року № 3687-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text>. (дата звернення: 13.04.2022).

3. Про затвердження мінімальних ставок винагороди (роялті) за використання об'єктів авторського права і суміжних прав: Постанова Кабінету Міністрів України від 18 січня 2003 р. № 72. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/72-2003-p#Text>. (дата звернення: 13.04.2022).

4. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. Дата оновлення: 01.01.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>. (дата звернення: 13.04.2022).

5. Кісіль Н. В. Сутність та зміст судово-експертної діяльності у сфері інтелектуальної власності. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2015. Вип. 15. С. 346-354.

6. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності: Постанови Пленуму Вищого Господарського суду Украї-

ни від 17.10.2012 № 12. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012600-12#Text>. (дата звернення: 13.04.2022).

REFERENCES:

1. Zakon Ukrainy "Pro avtorske pravo i sumizhni prava" : vid 23 hrudnia 1993 roku, № 3792-XII [Law of Ukraine On Copyright and Related Rights of December 23, 1993, № 3792-XII]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12#Text> [in Ukrainian].

2. Zakon Ukrainy "Pro okhoronu prav na vynakhody ta korysni modeli" : vid 15 hrudnia 1993 roku, № 3687-XII [Law of Ukraine On protection of rights to inventions and utility models of December 15, 1993, № 3687-XII]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text> [in Ukrainian].

3. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy Pro zatverdzhennia minimalnykh stavok vynahorody (roialti) za vykorystannia ob'ektiv avtorskoho prava i sumizhnykh prav : vid 18 sichnia 2003 r., № 72 [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine On approval of minimum rates of remuneration (royalties) for the use of objects of copyright and related

rights of January 18, 2003, № 72]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/72-2003-n#Text> [in Ukrainian].

4. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy vid 16.01.2003 № 435-IV [Civil Code of Ukraine of January 16, 2003 № 435-IV]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> [in Ukrainian].

5. Kisil, N.V. (2015). The essence and content of forensic activities in the field of intellectual property [Sutnist ta zmist sudovo-ekspertnoi diialnosti u sferi intelektualnoi vlasnosti]. *Theory and practice of forensic science and criminology – Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky*, 15, 346-354 [in Ukrainian].

6. Postanovy Plenumu Vysshchoho Hospodarskoho sudu Ukrainy Pro deiaki pytannia praktyky vyrishennia sporiv, poviazanykh iz zakhystom prav intelektualnoi vlasnosti : vid 17 zhovtnia 2012, № 12 [Resolutions of the Plenum of the Supreme Economic Court of Ukraine On some issues of the practice of resolving disputes related to the protection of intellectual property rights from October 17, 2012, № 12]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012600-12#Text> [in Ukrainian].

Томачинський Сергій Миколайович,

Судовий експерт лабораторії права промислової власності Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України, 01133, м. Київ, бульвар Лесі Українки, буд. 26, оф. 501, +38 050-683-65-61, e-mail: tomachyn@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7865-0615>

ВИЗНАЧЕННЯ ВІДПОВІДНОСТІ ВИНАХОДІВ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ КОМПОЗИЦІЙ ВІДОМИХ РЕЧОВИН, УМОВІ ПАТЕНТОЗДАТНОСТІ «ВИНАХІДНИЦЬКИЙ РІВЕНЬ»

Анотація. Судова експертиза в сфері інтелектуальної власності, яка стосується композицій відомих речовин має певні труднощі. Якщо з такими умовами патентоздатності як «новизна» або «промислова придатність» все достатньо ясно, то відповідність таких винаходів умові патентоздатності «винахідницький рівень» є найбільш дискусійною. Той факт, що поняття «очевидність для фахівця» та навіть саме поняття «фахівець», «фахівець в даній галузі» не є чітко визначеними в чинному законодавстві, ще більш ускладнює це питання. Вирішальне значення у вирішенні питання про відповідність таких винаходів умові патентоздатності «винахідницький рівень» є наявність або відсутність синергетичного ефекту у властивостях згаданих композицій. В науковій літературі було описано ряд підходів, які дозволяють вирішити це питання.

В галузі агрохімії для виявлення синергетичного ефекту запропоновано та широко використовується рівняння Колбі. Для встановлення типу взаємодії в галузі фармацевтики використовують ізоболографічний аналіз Лоу, що ґрунтується на моделі адитивної дози. Для більш точного дослідження синергетичного ефекту у всьому діапазоні доз або концентрацій, в галузі фармацевтики наразі широко застосовують рівняння Колбі. Висновок судового експерта, крім надання правильної відповіді на поставлені питання, має бути ясным, переконливим і зрозумілим не тільки для фахівців в галузях науки та техніки близьких до хімії, фармацевтики, агрохімії, токсикології тощо. В статті проаналізовано недоліки в нормативно-правових документах, коротко охарактеризовано різні підходи по оцінці синергетичного ефекту та надано відповідні посилання на літературні джерела. Також, для фахівців, які здійснюють пошук матеріалів для судових експертиз патентів, які стосуються сумішей, де заявлено синергетичний ефект, запропоновано критерій відбору таких матеріалів. Матеріали, що відповідають цьому критерію, дозволять мінімізувати математичні похибки та дадуть можливість уникнути надмірного застосування складних математичних методів в судових експертизах.

Ключові слова: судова експертиза, винахідницький рівень, синергетичний ефект, композиції.

Tomachynskyi Serhii Mykolayovych,

Judicial expert of the Laboratory of Industrial Property Rights, Research Center for Forensic Examination on Intellectual Property of the Ministry of Justice of Ukraine, 01133, Kyiv, L. Ukrainka Boulevard, 26, of. 501, tel. +38 050-683-65-61, e-mail: tomachyn@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7865-0615>

DETERMINATION OF CONFORMITY OF INVENTIONS, RELATING TO THE COMPOSITIONS OF KNOWN SUBSTANCES, CONDITIONS OF PATENTABILITY «INVENTIVE LEVEL»

Abstract. Forensic examination in the field of intellectual property concerning compositions of known substances has certain difficulties. If with such conditions of patentability as «novelty» or «industrial applicability» everything is clear enough, the compliance of such inventions with the condition of patentability «inventive step» is the most debatable. The fact that the concept of «obviousness to a specialist» and even the very concept of «specialist», «specialist in this field» are not clearly defined in current legislation, further complicates this issue. Crucial in deciding whether such inventions meet the condition of patentability «inventive step» is the presence or absence of a synergistic effect in the properties of these compositions. A number of approaches have been described in the scientific literature to address this issue.

In the field of agrochemistry, the Colby equation has been proposed and widely used to identify the synergistic effect. Lowe's isobolographic analysis based on the additive dose model is used to determine the type of interaction in the pharmaceutical industry. To more accurately study the synergistic effect across a range of doses or concentrations, the Colby equation is now widely used in the pharmaceutical industry. The conclusion of the forensic expert, in addition to providing the correct answer to the questions, should be clear, convincing and understandable not only for specialists in science and technology related to chemistry, pharmaceuticals, agrochemistry, toxicology and more. The article analyzes the shortcomings in the legal documents, briefly describes the different approaches to assessing the synergistic effect and provides relevant references to the literature. Also, for specialists who search for materials for forensic examinations of patents relating to mixtures where a synergistic effect is claimed, a criterion for the selection of such materials is proposed. Materials that meet this criterion will minimize mathematical errors and avoid excessive use of complex mathematical methods in forensic science.

Key words: forensic examination, inventive step, synergetic effect, compositions.

Постановка проблеми. Судова експертиза, що стосується композицій відомих речовин, досить часто зустрічається в судових провадженнях. Висновок судового експерта, крім надання правильної відповіді на поставлені питання, має бути ясним, переконливим і зрозумілим не тільки для фахівців в галузях наук та техніки, близьких до хімії, фармацевтики, агрохімії, токсикології тощо. Найбільш складним питанням такого виду експертиз є встановлення відповідності винаходів умові патентоздатності «винахідницький рівень». Вирішальне значення у вирішенні цього питання є наявність або відсутність синергетичного ефекту у властивостях згаданих композицій. В науковій літературі було описано ряд підходів, які дозволяють вирішити це питання. Для судових експертів, які вирішують такі питання, корисними є знання особливостей цих підходів, їх недоліки та межі їх застосування.

Аналіз дослідження і публікацій. В галузі агрохімії для виявлення синергетичного ефекту запропоновано та широко використовується рівняння Колбі (Colby) [1]. Для встановлення типу взаємодії в галузі фармацевтики використовують ізоболографічний аналіз Лоу (Loewe), що ґрунтується на моделі адитивної дози [2]. Для більш точного дослідження синергетичного ефекту в галузі фармацевтики, наразі широко застосовують рівняння Хілла (Hill) [3].

Мета статті висвітлити недоліки в чинних нормативно-правових актах, охарактеризувати основні підходи до визначення синергетичного ефекту композицій та окреслити методи зменшення математичних похибок і можливості спрощення задач, які

виникають під час судових експертиз таких об'єктів, як патенти на винахід, які стосуються композицій відомих хімічних речовин.

Виклад основного матеріалу. Судова експертиза в сфері інтелектуальної власності, яка стосується композицій відомих речовин має певні труднощі. Якщо з такими умовами патентоздатності як «новизна» або «промислова придатність» все достатньо ясно, то відповідність таких винаходів умові патентоздатності «винахідницький рівень» є найбільш дискусійною. Той факт, що поняття «очевидність для фахівця» та навіть саме поняття «фахівець», «фахівець в даній галузі» не є чітко визначеними в чинному законодавстві, ще більш ускладнює це питання. Не дивлячись на такі невизначеності в нормативно-правових документах, один з випадків відповідності винаходів умові патентоздатності «винахідницький рівень» є конкретно прописаним в п. 6.5.3.3. Правил розгляду: «композиція, яка складається принаймні з двох відомих інгредієнтів, що забезпечують синергетичний ефект, можливість досягнення якого не впливає з рівня техніки (тобто яка виявляє властивості обох інгредієнтів, проте кількісні показники хоча б однієї з цих властивостей вищі, ніж показники тієї самої властивості окремого інгредієнта)» [4]. Особлива увага до цього конкретного випадку зумовлена тим, що навіть для відомих речовин, точний прогноз дії на живий організм їх сумішей все ще не є можливим для фахівців. Це добре видно на прикладі такого явища, як взаємодія лікарських засобів. Без результатів проведення спеціальних випробувань змішувати між собою або приймати послідовно навіть відомі

ліки не рекомендується. Є низка сайтів та спеціалізованих довідників, де лікарі можуть перевірити лікарські засоби на предмет такої взаємодії.

Окремо необхідно зробити пояснення, що у національній науковій літературі терміни «синергетичний» та «синергічний» використовуються як повністю еквівалентні. Аналогічна картина спостерігається і в англомовній літературі щодо термінів «synergetic» та «synergistic».

Розглянемо типовий випадок з практики судових експертиз, коли в одна сторона судового процесу є власником патенту на винахід, в якому заявлено композицію двох відомих фармацевтично активних інгредієнтів А та В і заявлено про наявність синергетичного ефекту, а інша сторона надала документи з рівня техніки, де вказані активності кожного з цих інгредієнтів окремо. Відомо, що для суміші кількох речовин або їх комбінованого застосування можливі три типи взаємодії: це нульова взаємодія, антагонізм та синергетичний ефект. Слід звернути особливу увагу на випадок, коли для окремих інгредієнтів наведено ефект в низьких концентраціях (дозах), а для композиції за винаходом сумарна концентрація (доза) активних інгредієнтів є значно вищою. При спробі порівняння результатів екстраполяції активності низьких концентрацій інгредієнтів А та В, відомих з рівня техніки з активністю суміші цих інгредієнтів у більш високих сумарних концентраціях, часто має місце похибка, причини якої розглянемо докладніше. Кожна фармацевтично активна речовина має дозу так званої нульової дії. Це така доза, яка не викликає навіть наймен-

ших впливів на здоров'я пацієнта, які можна виявити сучасними методами спостережень. Для токсичних речовин є схожа характеристика – гранично допустима концентрація (ГДК). ГДК – кількість шкідливої речовини в навколишньому середовищі, яка при постійному контакті або при дії за певний час практично не впливає на здоров'я людини та її нащадків [5]. Таким чином, є ситуації, коли певна кількість хімічної речовини може потрапляти в живий організм, але за рахунок того, що дезактивація та виведення такої кількості цієї речовини здійснюється достатньо швидко, то патологічний вплив на організм є або нижчим за поріг чутливості засобів його виявлення або зовсім відсутній. Теж саме є справедливим і для концентрації нульової дії лікарських засобів. Очевидним є те, що спроба екстраполювати токсичну або терапевтичну дію хімічних речовин від концентрацій нижче або рівній ГДК чи нижче або рівній концентрації нульової дії, приречені на одержання хибних результатів. Крім того, в багатьох випадках, ефективна дія хімічних речовин визначається не їх загальною концентрацією, а різницею між загальною концентрацією та ГДК або концентрацією нульової дії. Ця особливість помітна в діапазоні низьких концентрацій, тому, більшість фахівців вважає, що адекватна екстраполяція можлива коли референтна концентрація або доза хімічної речовини становить не менше, ніж 20% від максимальної ефективної дози.

Інша причина похибок в оцінці синергетичного ефекту пов'язана з інтерполяцією ефектів інгредієнтів від діапазону високих концентрацій. Це зумовлено ефектом насичення, коли

наступне підвищення дози хімічної речовини вже не виявляє помітного посилення терапевтичного або токсичного ефекту. Наприклад, той факт, що людина, у якої температура тіла 39,0°C, прийме одну пігулку жарознижуючого засобу і температура її тіла знизиться до 37,0°C, зовсім не означає, що прийом після цього ще двох пігулок того ж самого засобу знизить температуру тіла до 33,0°C. Аналогічний приклад можна навести і для антибіотиків, коли збільшення дози вище за певне значення, вже не призводить до покращення результатів лікування ними. Максимальна концентрація (доза), нижче за яку залежність «доза-відповідь» все ще спостерігається, називається концентрацією (дозою) насичення. Більшість фахівців вважає, що адекватна екстраполяція або інтерполяція можлива коли референтна концентрація або доза хімічної речовини становить не більше, ніж 80% від концентрації (дозы) насичення. Типовий графік залежності «доза-відповідь» має вид S-подібної кривої. Математичною моделлю такої кривої є графік сигмоїдної функції, яка описується рівнянням $\sigma(z) = 1/(1+\exp(-z))$, де z – це доза або концентрація речовини, а $\sigma(z)$ – відповідь. Графік $\sigma(z)$ має вигляд, наведений на Рис. 1

З Рис. 1 видно, що в діапазоні значень $\sigma(z)$ від 0,2 до 0,8 (від 20% до 80% від відповіді при концентрації насичення), ця функція достатньо точно описується лінійною апроксимацією. Так, наприклад, в агрохімії для виявлення синергетичної дії гербіцидів було запропоновано та широко використовується до сих пір рівняння Колбі, яке використовує саме лінійну апроксимацію [1]. Майже сто років назад, для встановлення типу

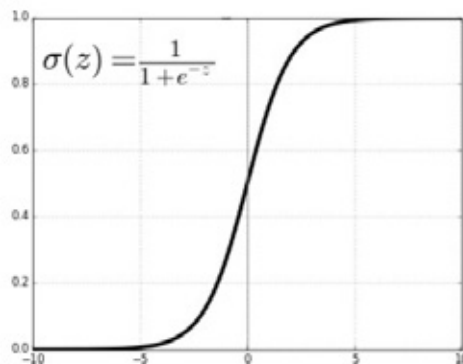

Рис. 1

взаємодії лікарських засобів Лоу розробив метод ізоболографічного аналізу [2]. Для цього, на осях декартової системи координат відкладають вміст активних інгредієнтів в композиції, а графіками є ізоболі – криві з однаковою активністю. Очевидно, що у випадку нульової взаємодії ізоболі будуть прямими лініями, які відсікають на осях координат відрізки, які обернено пропорційні активності відповідних інгредієнтів. У випадку синергетичної взаємодії ізоболою буде ввігнута крива, що проходить ближче до початку координат, ніж пряма ізоболі нульової взаємодії. У випадку антагоністичної взаємодії ізоболою буде опукла крива, що проходить далі від початку координат, ніж пряма ізоболі нульової взаємодії. В методі Лоу також використовується лінійна апроксимація, яка дає похибки в ділянках низьких та високих концентрацій. З часом, для більш точного дослідження синергетичного ефекту в галузі фармацевтики, стали застосовувати рівняння Хілла [3]. Рівняння Хілла як таке відоме досить давно і було застосовано для математичного опису процесу зв'язування кисню з молекулами гемоглобіну [6]. Рівняння Хілла описують сигмоподібну криву і дають змогу більш точно мо-

делювати залежність «доза-відповідь» в діапазонах нижче 20% та вище 80%, де лінійні апроксимації за методами Колбі або Лоу дають помітні похибки. Треба зазначити, що сигмоїдна функція присутня навіть серед вбудованих шаблонів програми Excel і з її допомогою можна успішно обробляти результати фармакологічних та біологічних досліджень.

Останніми роками все частіше для пошуку потенційно синергетичних сумішей в різних галузях використовують нейромережі штучного інтелекту [7]. Є певний глибинний зв'язок в тому, що сигмоподібні функції використовуються в таких методах, але не тільки для апроксимації залежності «доза-відповідь», а і в комп'ютерному алгоритмі обробки інформації. Результатами таких програм є речовини або композиції-кандидати. Для одержання патенту терапевтичну дію або синергетичну дію таких речовин треба підтвердити експериментально. Треба зазначити, що недостатньо коректне визначення поняття «синергетичний ефект» в п. 6.5.3.3. Правил розгляду дає змогу заявникам одержувати патенти на винахід навіть без наявності такого ефекту. Розглянемо це на прикладі. Припустимо, є два відомих фармацевтично активних інгредієнта А та В. Відомо, що інгредієнт А дає ефект у 100 умовних одиниць на 1 ммоль речовини, а інгредієнт В дає ефект у 50 умовних одиниць на 1 ммоль речовини. За умови нульової взаємодії та лінійної залежності «доза-відповідь», суміш 0,5 ммоль А з 0,5 ммоль В дасть ефект $E=0,5*100+0,5*50=75$ умовних одиниць. Це більше, ніж ефект у 50 умовних одиниць, який дає 1 ммоль інгредієнту В. Таким чином, одержаний результат повністю підпадає під ви-

значення синергетичного ефекту, яке надане в п. 6.5.3.3. Правил складання, оскільки ефект суміші А+В в сумарній концентрації в 1 ммоль перевищує ефект окремого інгредієнта В в тій же концентрації. Для уникнення таких ситуацій, в п. 6.5.3.3. Правил складання визначення синергетичного ефекту, яке наведене в дужках, має бути, наприклад, таким: «тобто яка виявляє властивості інгредієнтів, проте кількісні показники хоча б однієї з таких властивостей, яка впливає на технічний результат, є вищими, ніж показники тієї самої властивості будь-якого окремого інгредієнта композиції в такій же кількості молей, як сумарна кількість молей активних інгредієнтів композиції».

Висновки: Для встановлення наявності синергетичного ефекту, судовому експерту немає потреби завжди використовувати складний математичний апарат. Достатньо порівняти активність заявленої композиції з активністю її окремих активних інгредієнтів в кількості молей, такій же, або максимально близькій до сумарної кількості молей активних інгредієнтів композиції. Треба уникати екстраполяцій та інтерполяцій з ділянок доз або концентрацій, де помітні значні відхилення від лінійної залежності. Слід, за можливості, уникати використання складного математичного апарату типу рівнянь Хілла, оскільки обґрунтування такого використання в експертному висновку не завжди є беззаперечно зрозумілим для всіх учасників справи. Зрозуміло, що багато що залежить і від змісту тих документів, які подаються на експертизу. Для фахівців, які здійснюють пошук таких документів має бути зрозумі-

лим, що чим ближче діапазон доз або концентрацій окремих інгредієнтів в протиставлених документах до сумарної дози (концентрації) в композиції, що заявлена в патенті, тим менше буде похибка при екстраполяціях результатів. Мінімізація подібних похибок є запорукою якісного проведення судових експертиз.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Colby S.R. Calculating Synergistic and Antagonistic Responses of Herbicide Combinations. *Weeds*, 1967, 15, p. 20-22.
2. Loewe S., Muschinek H. Ueber Kombinationswirkungen. *Arch Exp Path Pharmacol*. 1926. 114 p. 313–326.
3. Goutelle S, Maurin M, Rougier F, Barbaut X, Bourguignon L, Ducher M, Maire P. The Hill equation: a review of its capabilities in pharmacological modelling. *Fundam S Clin Pharmacol*. 2008. 22, p. 633–648.
4. Правила розгляду заявки на винахід та заявки на корисну модель, затверджені наказом Міністерства освіти і науки України від 15.03.2002 № 197, зареєстровані в Міністерстві юстиції України 15 квітня 2002 р. за № 364/6652. *Офіційний вісник України*. 2002. №16. Ст. 887.
5. Мусієнко М.М., Серебряков В.В., Браїон О.В. Екологія. Охорона природи. Словник-довідник. Київ : Знання, 2002. 550 с.
6. Hill AV. The possible effects of the aggregation of the molecules of haemoglobin on its dissociation curves. *J. Physiol*. 1910 p. 40.
7. Jiang HJ, You TH, Huang YA. Predicting drug–disease associations via sigmoid kernel-based convolutional neural networks. *Journal of Translational Medicine*. 2019. Vol. 17. Article number: 382.

REFERENCES:

1. Colby S.R. Calculating Synergistic and Antagonistic Responses of Herbicide Combinations. *Weeds*, 1967, 15, p. 20-22.
2. Loewe S., Muschinek H. Ueber Kombinationswirkungen. *Arch Exp Path Pharmacol*. 1926. 114 p. 313–326.
3. Goutelle S, Maurin M, Rougier F, Barbaut X, Bourguignon L, Ducher M, Maire P. The Hill equation: a review of its capabilities in pharmacological modelling. *Fundam S Clin Pharmacol*. 2008. 22, p. 633–648.
4. Pravila rozgljadu zajavki na vinahid ta zajavki na korisnu model', zatverdzeni nakazom Ministerstva osviti i nauki Ukraїni vid 15.03.2002 № 197, zareestrovani v Ministerstvi justicii Ukraїni 15 kvitnja 2002 r. za № 364/6652. *Oficijnij visnik Ukraїni*. 2002. №16. St. 887.
5. Musienko M.M., Serebrjakov V.V., Brajon O.V. *Ekologija. Ohorona prirodi. Slovnik-dovidnik*. Kiїv : Znannja, 2002. 550 s.
6. Hill AV. The possible effects of the aggregation of the molecules of haemoglobin on its dissociation curves. *J. Physiol*. 1910 p. 40.
7. Jiang HJ, You TH, Huang YA. Predicting drug–disease associations via sigmoid kernel-based convolutional neural networks. *Journal of Translational Medicine*. 2019. Vol. 17. Article number: 382.

СУДОУСТРІЙ, ПРАВОВИЙ СТАТУС СУДДІВ І СУДОЧИНСТВО

УДК: 342.95

[https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-2\(20\)-119-137](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-2(20)-119-137)

Берназюк Ян Олександрович,

доктор юридичних наук, професор заслужений юрист України, професор кафедри публічного та приватного права Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського (м. Київ, Україна), e-mail: bern1979@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-2353-4836>

АНАЛІЗ ПРАКТИКИ ВЕРХОВНОГО СУДУ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЩОДО ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВОСУДДЯ

Анотація. У статті проведено аналіз практики щодо ефективності засобів захисту прав, свобод та інтересів особи адміністративним судом. Визначено нормативно-правове підґрунтя вимоги ефективності судового захисту прав, свобод та інтересів особи в адміністративному судочинстві.

На підставі аналізу практики Верховного Суду та Європейського суду з прав людини в адміністративному судочинстві автором розкрито зміст принципу ефективності судового захисту прав та інтересів особи в адміністративному судочинстві; охарактеризовано складові цього принципу. Доведено, що адміністративний суд, з урахуванням фактичних обставин справи, зобов'язаний здійснити ефективне поновлення порушених прав, а не лише констатувати факт наявності неправомірних дій і саме для цього адміністративний суд наділений відповідними повноваженнями. Аргументовано, що ефективний спосіб захисту повинен забезпечити негайне поновлення порушеного права та бути адекватним наявним обставинам; ефективним засобом слід розуміти такий, що призводить до потрібних (бажаних позивачем) результатів (наслідків).

Автором визначено завдання суду під час вирішення спорів, що виникають із публічно-правових відносин. Доведено, що у тих спорах, в яких індивідуальне право особи конкурує із суспільними (публічними) інтересами, завданням суду є забезпечення необхідного балансу між суспільними (публічними) та приватними інтересами. Визначено, що ефективним може вважатися такий спосіб захисту порушеного права, при обранні якого обов'язково враховується суспільний (публічний) інтерес.

На підставі аналізу судової практики в адміністративному судочинстві обґрунтовано, що ефективний судовий захист прав та інтересів особи в адміністративному судочинстві означає отримання особою, право якої порушено, необхідного захисту без повторного звернення до суду або проходження будь-яких спеціальних адміністративних процедур.

Ключові слова: ефективність, способи захисту порушеного права, адміністративне судочинство, судова практика, Верховний Суд, Європейський суд з прав людини.

Bernaziuk Ian Oleksandrovich,

Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine, Professor of the Department of Constitutional and International Law Tavriya National University V.I. Vernadsky (Kyiv, Ukraine), e-mail: bern1979@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-2353-4836>

ANALYSIS OF THE PRACTICE OF THE SUPREME COURT AND THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS ON THE EFFICIENCY OF JUSTICE

Abstract. The article analyzes the case law on the effectiveness of protection of the rights, freedoms and interests of the individual by the administrative court. The normative-legal basis of the requirement of efficiency of judicial protection of the rights, freedoms and interests of a person in administrative proceedings is determined.

Based on the analysis of the practice of the Supreme Court and European Court of Human Rights in administrative proceedings, the author reveals the content of the principle of effective judicial protection of the rights and interests of the individual in administrative proceedings; the components of this principle are characterized. It is proved that the administrative court, taking into account the factual circumstances of the case, is obliged to effectively restore the violated rights, not just to state the fact of illegal actions and for this purpose the administrative court is endowed with appropriate powers. It was argued that an effective method of protection should ensure the immediate restoration of the violated right and be adequate to the existing circumstances; an effective means should be understood as one that leads to the desired (desired by the plaintiff) results (consequences).

The author defines the tasks of the court in resolving disputes arising from public law relations. It is proved that in those disputes in which the individual right of a person competes with public (public) interests, the task of the court is to ensure the necessary balance between public (public) and private interests. It is determined that such a way of protection of the violated right can be considered effective, the election of which must take into account the public (public) interest.

Based on the analysis of judicial practice in administrative proceedings, it is substantiated that effective judicial protection of the rights and interests of a person in administrative proceedings means obtaining the necessary protection by the person whose rights have been violated without re-appeal to the court or any special administrative procedures.

Keywords: efficiency, ways to protect the violated right, administrative proceedings, case law, Supreme Court, European Court of Human Rights

Постановка проблеми. Відповідно до ч. 2 ст. 55 Конституції України [1] кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Згідно з ч. ч. 1 та 3 ст. 124 Основного Закону України правосуддя в Україні здійснюють виключно суди; юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір. З метою захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин діють адміністративні суди (ч. 4 ст. 125 Конституції України).

Згідно з правовою позицією Конституційного Суду України (КСУ) право на судовий захист як вид державного захисту прав і свобод людини і громадянина передбачає і конкретні гарантії ефективного поновлення в правах шляхом здійснення правосуддя; відсутність такої можливості обмежує це право, яке за змістом ч. 2 ст. 64 Конституції України не може бути обмежено навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану (абз. 15 п. 3 мотивувальної частини Рішення КСУ від 7 травня 2002 р. № 8-рп/2002) [2].

Правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах (абз. 10 п. 9 мотивувальної частини Рішення КСУ від 30 січня 2003 р. № 3-рп/2003) [3].

Вимога ефективності правосуддя є однією із складових принципу верховенства права, що знайшла своє безпосереднє закріплення у Конституції та законах України. Однак, у судовій практиці не склалося єдиного підходу щодо визначення критеріїв ефективності захисту прав, свобод та інтересів

особи в адміністративному судочинстві, що зумовлює актуальність цього дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі аспекти ефективності засобів судового захисту прав, свобод та інтересів осіб досліджували такі науковці як О. М. Капля, С. О. Короєд, М. Коханська, М. Ясинська та ін. Окремі питання, пов'язані з реалізацією вимоги ефективності захисту прав, свобод та інтересів осіб в адміністративному судочинстві, досліджувалися автором цієї статті [4; 5]. Проте, з огляду на розвиток судової практики в Україні та практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), удосконалення процесуального законодавства, потребують актуалізації наукові дослідження у сфері визначення критеріїв ефективності засобів захисту прав, свобод та інтересів особи в адміністративному судочинстві.

Метою статті є визначення на підставі аналізу практики Верховного Суду та Європейського суду з прав людини критеріїв ефективності захисту адміністративним судом прав, свобод та інтересів особи.

Виклад основного матеріалу. Засада ефективності захисту прав та інтересів особи в адміністративному судочинстві знайшла своє безпосереднє закріплення у положеннях Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) [6]. Зокрема, аналіз положень КАС України дає підстави для висновку, що ефективність судового захисту прав та інтересів особи в адміністративному судочинстві включає: ефективність розгляду та вирішення справи, ефективність способу захисту, ефективність судового рішення та ефективність його виконання.

Всі ці складові можна охопити єдиним терміном «ефективне правосуддя», що виступає еталоном для оцінки судової гілки влади та є запорукою довіри до неї з боку громадян, а також інших суб'єктів.

Питання ефективності судового захисту прав та інтересів особи та критерії обрання ефективного способу такого захисту неодноразово ставали предметом розгляду судів вищих інстанцій.

Зокрема, визначаючи критерії ефективності способу судового захисту прав та інтересів особи, у постанові від 16 вересня 2015 р. у справі № 21-1465а15 Верховний Суд України зауважив, що рішення суду, у випадку задоволення позову, має бути таким, яке б гарантувало дотримання і захист прав, свобод, інтересів позивача від порушень з боку відповідача, забезпечувало його виконання та унеможлилювало необхідність наступних звернень до суду. Спосіб відновлення порушеного права має бути ефективним та таким, який виключає подальші протиправні рішення, дії чи бездіяльність суб'єкта владних повноважень, а у випадку невиконання, або неналежного виконання рішення не виникала б необхідність повторного звернення до суду, а здійснювалося примусове виконання рішення [7].

Вищезазначена правова позиція була підтримана Верховним Судом України, зокрема, у постанові від 2 лютого 2016 р. у справі № 804/14800/14 [8], та у подальшому неодноразово Верховним Судом (далі – ВС).

Крім того, вважаю, що ефективним є такий захист, при якому:

1) забезпечується врахування принципу справедливості, що охо-

плює і необхідність гарантування суспільних (публічних) інтересів та дозволяє знайти баланс між приватним та суспільним (публічним) інтересом або, іншими словами, між ефективністю та справедливістю;

2) досягається мета не тільки вирішити існуючий спір, але й, за необхідності, компенсувати особі, право якої порушено, завдану їй шкоду;

3) унеможлиблюється таке ж порушення прав інших осіб, що не беруть участь у спорі, у майбутньому.

Наприклад, у постанові від 4 березня 2020 р. у справі № 750/11948/17, яка стосувалася протиправності дій державного виконавця щодо закриття виконавчого провадження, ВС зазначив, що наука адміністративного права визначає способи захисту порушених прав (свобод, інтересів) як передбачені законом дії, що безпосередньо спрямовані на захист права (свободи, інтересу); такі дії є завершальними актами захисту у виді матеріально-правових або юрисдикційних дій щодо усунення перешкод на шляху здійснення суб'єктами своїх прав або припинення правопорушень, відновлення становища, яке існувало до порушення; саме застосування конкретного способу захисту порушеного чи запереченого права (свободи, інтересу) і є результатом діяльності щодо їх захисту [9].

У свою чергу, в постанові від 30 жовтня 2018 р. ВС, розглядаючи справу № 369/11609/16-а про визнання протиправною бездіяльності сільської ради, яка полягає у порушенні строків розгляду заяви особи про надання дозволу на розробку проекту землеустрою щодо відведення та безоплатної приватизації земельної ділянки,

дійшов висновку, що вимоги про визнання протиправними дій та бездіяльності відповідача направлені саме на захист порушеного права – скасування рішення суб'єкта владних повноважень, у зв'язку з чим суд апеляційної інстанції правильно зазначив, що відсутні підстави окремо визнавати протиправними дії та бездіяльність відповідача з прийняття цього рішення, оскільки судом першої інстанції таке рішення скасоване як протиправне, що є ефективним засобом (способом), який забезпечує відновлення порушеного права позивача [10].

Крім того, у постанові від 15 липня 2019 р. у справі № 420/5625/18, яка стосувалася визнання протиправною бездіяльності селищної ради щодо демонтування дитячого спортивного майданчика, ВС зауважив, що під захистом прав розуміється передбачений законодавством засіб, за допомогою якого може бути досягнуте припинення, запобігання, усунення порушення права, його відновлення і (або) відшкодування шкоди, заподіяної порушенням права. Обраний спосіб захисту має безпосередньо втілювати мету, якої прагне досягти суб'єкт захисту, тобто мати наслідком повне припинення порушення його прав та охоронюваних законом інтересів [11].

Загалом ВС у своїй практиці неодноразово посилався на те, що «ефективний засіб правового захисту» повинен забезпечити поновлення порушеного права і одержання особою бажаного результату; винесення рішень, які не призводять безпосередньо до змін в обсязі прав та забезпечення їх примусової реалізації – не відповідає положенням Конвенції (постанова Великої Палати Верховного Суду

(далі – ВП ВС) від 28 березня 2018 р. у справі № 705/552/15-а [12], постанови ВС від 18 квітня 2018 р. у справі № 826/14016/16 [13] та від 11 лютого 2019 р. у справі № 2а-204/12 [14]).

Підтримуючи у цілому вищенаведену правову позицію, ВС у постанові від 11 лютого 2020 р. у справі № 0940/2394/18 додав, що відсутність «бажаного результату» виключає можливість визнання ефективним правового захисту, оскільки «бажаний результат» встановлює межі (кінцеву мету) правового захисту, який полягає у використанні передбачених законом можливостей для поновлення порушеного, визнання невизнаного, чи присудження оспорюваного права саме в цих межах [15].

Аналогічна правова позиція висловлена у постановках ВП ВС від 12 лютого 2019 р. у справі № 826/7380/15 [16] та ВС від 27 лютого 2018 р. у справі № 826/4175/16 [17].

Зокрема, у справі № 826/7380/15 ВП ВС досліджувала питання щодо того, чи є належним та ефективним способом захисту прав позивача у вигляді стягнення у судовому порядку з Державного бюджету України на користь платника податків заборгованості з відшкодування ПДВ.

У постанові від 12 лютого 2019 р. ВП ВС [16] відступила від правового висновку Верховного Суду України, викладеного в постановках від 16 вересня 2015 р. у справі № 21-881а15, від 17 листопада 2015 р. у справі № 21-4371а15, від 2 грудня 2015 р. у справі № 21-2650а15, від 20 квітня 2016 р. у справі № 21-452а16 та від 7 березня 2017 р. у справі № 820/19449/14, щодо невизнання стягнення надміру сплаченого податку на додану вартість на-

лежним способом захисту порушеного права платника податків, визначивши, що саме стягнення з Державного бюджету України на користь платника податків заборгованості з відшкодування ПДВ є належним та ефективним способом судового захисту.

Такого висновку ВП ВС дійшла з огляду на те, що на момент розгляду справи такі способи захисту як зобов'язання контролюючого органу надати висновок про підтвердження заявленої платником податків суми бюджетного відшкодування або внести заяву товариства до Тимчасового реєстру заяв про повернення суми бюджетного відшкодування не призведуть до ефективного відновлення права платника податків; ефективним способом захисту, який забезпечить поновлення порушеного права позивача, є стягнення з Державного бюджету України через органи Державної казначейської служби України на користь товариства заборгованості бюджету із відшкодування ПДВ та пені, нарахованої на суму такої заборгованості.

З цього приводу також доцільно згадати постанову від 14 грудня 2021 р. у справі № 344/16879/15-ц, в якій ВП ВС відступила від висновків щодо застосування норм права в подібних правовідносинах, викладених у постановах Верховного Суду України від 24 червня 2015 р. у справі № 6-318цс15 та від 18 листопада 2015 р. у справі № 6-1858цс15, оскільки такі висновки не є сумісними із завданням щодо забезпечення ефективного поновлення у правах [18].

Зокрема, суть спору у справі № 344/16879/15-ц полягала у тому, що позивач просила визнати за нею право власності на квартиру у новозбудованому об'єкті за договором купів-

лі-продажу майнових прав. При цьому відповідно до позиції Верховного Суду України у вищезазначених постановах позивач може захищати свої майнові права, а не право власності, яке ще не виникло, оскільки за змістом договорів купівлі-продажу майнових прав позивач отримав лише право на набуття права власності, а не саме право власності на нерухоме майно. Водночас, ВП ВС зазначила, що позивач позбавлена іншого способу реалізувати свої права на квартиру, ніж визнання цього права в судовому порядку, а тому обраний нею спосіб судового захисту у спірних правовідносинах є ефективним, універсальним і застосовним до спірних правовідносин; спосіб захисту права власності, передбачений статтею 392 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), є таким, що найбільш повно відновлює порушені права позивачки.

У постанові від 4 серпня 2020 р. у справі № 340/2074/19 ВС з урахуванням ч. 1 ст. 2 КАС України дійшов висновку, що ефективний захист прав є метою адміністративного судочинства; вирішуючи кожен спір, адміністративні суди, з урахуванням вимог позовної заяви та позиції сторін, повинні застосовувати такі способи захисту, які будуть ефективними на практиці. З огляду на раніше сформовану правову позицію стосовно ефективності способу захисту прав та інтересів особи, ВС наголосив, що обраний позивачем спосіб захисту має бути спрямований на відновлення порушених прав, захист законних інтересів і, у випадку задоволення судом його вимог, рішення повинно мати наслідком реальне відновлення тих прав, за захистом яких позивач звернувся до суду [19].

Крім того, за правовою позицією ВС, що міститься у постанові від 23 грудня 2021 р. у справі № 480/4737/19, ефективний спосіб захисту прав та інтересів особи в адміністративному суді має відповідати таким вимогам: забезпечувати максимально дієве поновлення порушених прав за існуючого законодавчого регулювання; бути адекватним фактичним обставинам справи; не суперечити суті позовних вимог, визначених особою, що звернулася до суду; узгоджуватися повною мірою з обов'язком суб'єкта владних повноважень діяти виключно у межах, порядку та способу, передбаченого законом [20].

Отже, у національній судовій практиці сформулювалася стала правова позиція, відповідно до якої адміністративний суд, використовуючи всі надані йому процесуальним законом повноваження, з урахуванням фактичних обставин справи та положень законодавства, зобов'язаний здійснити ефективне поновлення порушених прав позивача, а не лише констатувати факт наявності неправомірних дій з боку відповідача – суб'єкта владних повноважень; ефективний спосіб захисту повинен забезпечити негайне поновлення порушеного права, бути адекватним наявним обставинам, призводити до потрібних (бажаних) позивачу результатів (наслідків) та дає найбільший ефект; ухвалення судами рішень, які безпосередньо не призводять до необхідних змін в обсязі прав позивача або не гарантують забезпечення примусового виконання судового рішення, не відповідає змісту цього поняття.

Водночас аналіз судової практики показує, що у деяких випадках констатація судами факту порушення суб'єктом владних повноважень права особи

без визначення при цьому способу його поновлення може бути сумісним з вимогою ефективності судового захисту, зокрема, у разі добровільного поновлення суб'єктом владних повноважень права особи, якщо таке поновлення неможливе вже судом у силу об'єктивних причин або якщо позивач не визначив способу поновлення свого порушеного права і суд самостійно не знайшов способу зробити це.

Наприклад, розглядаючи справу № 800/369/17, в якій позивач просив визнати протиправною бездіяльність відповідача щодо ненадання позивачу повного доступу до інформації згідно з його запитом та недотримання встановленого законом строку надання інформації на запит, а також зобов'язати відповідача надати у повному обсязі доступ до відповідної інформації, ВП ВС у постанові від 19 березня 2019 р. дійшла висновку, що право на доступ особи до публічної інформації включає в себе не тільки право на отримання відповідної інформації, а і право на своєчасність її отримання.

ВП ВС також зазначила, що у частині реалізації права особи на отримання інформації суб'єкт владних повноважень має можливість виправити допущене порушення шляхом надання запитуваної інформації. Водночас порушення суб'єктом владних повноважень права на своєчасність доступу до публічної інформації є невідновлювальним, тобто суд може лише констатувати порушення, а сам суб'єкт владних повноважень пропуск строку виправити не може, оскільки перебіг часу не залежить від волі будь-яких осіб. Тому порушення строків вчинення передбачених законом дій суб'єктом владних повноважень не може

бути виправлено навіть після вчинення юридично значимих дій на виконання своїх обов'язків [21].

В іншій справі № 9901/133/19, яка стосувалася протиправності дій суб'єкта владних повноважень щодо безпідставного продовження строку надання відповіді на запит на інформацію та незазначення причин продовження строку надання відповіді на запит на інформацію, ВП ВС у постанові від 5 листопада 2019 р. погодилась із ВС, який розглядав цю справу як суд першої інстанції, про необхідність задоволення позову у спосіб, про який просив позивач [22].

Крім того, розглядаючи справу № 263/15749/16-а, в якій позивач просив визнати незаконною бездіяльність Маріупольської міської ради, що виявилась у неприйнятті своєчасно рішення та ненаданні своєчасно адміністративної послуги щодо розгляду на черговій сесії міської ради питання про надання дозволу на розробку проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки, ВС зазначив, що висновки суду апеляційної інстанції про відсутність бездіяльності позивача під час розгляду клопотання позивача не відповідають обставинам справи, однак, звертаючись до суду, позивач не визначив способу відновлення порушених прав, тобто не вказав «бажаного результату» правового захисту, що виключає можливість такого захисту та є підставою для відмови в задоволенні позову [23].

Ще одним прикладом є справа № 243/4748/16-а, в якій позивач оскаржував бездіяльність Управління соціального захисту населення щодо ненарахування та невиконання позивачу щомісячної адресної грошової допо-

моги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг, та просив зобов'язати Управління здійснити перерахунок та виплатити відповідну суму допомоги. Суди першої та апеляційної інстанцій відмовили у задоволенні позову, посилаючись на те, що на час розгляду справи в суді першої інстанції порушення прав позивача щодо невиконання адресної грошової допомоги як внутрішньо переміщеної особі усунуті відповідачем добровільно.

Позивач оскаржив рішення судів першої та апеляційної інстанцій у касаційному порядку у частині відмови у задоволенні позову. З цього приводу у постанові від 19 серпня 2020 р. ВС зауважив, що вказана позовна вимога є обґрунтованою з огляду на протиправність бездіяльності відповідача щодо нарахування та виплати позивачу за його заявою допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання. З огляду на це, ВС задовольнив касаційну скаргу, скасував рішення судів першої та апеляційної інстанцій у відповідній частині та ухвалив у цій частині нове рішення про задоволення позову [24].

Досліджуючи питання ефективності судового захисту, необхідно також зауважити, що такий критерій, як ефективне поновлення у правах особи є сумісним із досягненням мети юридичної відповідальності.

У низці постанов ВС наголошував, що юридична відповідальність є однією з форм захисту суспільства та держави від посягань на відповідні цінності, головними з яких відповідно до ст. 3 Конституції України є людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недо-

торканність і безпека. При цьому, юридична відповідальність ґрунтується, у першу чергу, на державному примусі як специфічному впливі на поведінку особи, заснованому на організованій силі та спрямованому на безумовне виконання санкціонованих державою правил поведінки (норм права). Такий примус передбачає його регламентованість виключно законом, наявність чітко встановлених меж застосування та здійснення лише компетентним суб'єктом владних повноважень.

Стала практика стосовно мети юридичної відповідальності сформована, зокрема у постановках ВС від 14 серпня 2018 р. у справі № 803/1122/17 [25], від 18 жовтня 2018 р. у справі № 808/2685/17 [26], від 5 березня 2019 р. у справі № 814/1049/18 [27], від 20 березня 2019 р. у справі № 820/4984/17 [28], від 14 листопада 2019 р. у справі № 826/2966/16 [29], від 15 листопада 2019 р. у справі № 826/198/16 [30], від 13 серпня 2020 р. у справі № 824/755/16-а [31] та полягає у наступному.

Мета застосування державою юридичної відповідальності до правопорушника обумовлені цілями, заради яких вона запроваджується. До таких основних цілей слід віднести наступну:

- охоронна – зупинити триваюче правопорушення (протиправний стан);
- правозабезпечувальна – досягнути результату у формі приведення поведінки (діяльності) відповідного суб'єкта до стану правомірної;
- правовідновлювальна (компенсаційна) – відновити порушене право потерпілого та компенсувати йому матеріальний і моральний збиток, заподіяний правопорушенням;

- попереджувальна (превентивна) – попередити вчинення нових правопорушень з боку як самого правопорушника (приватна превенція), так і інших суб'єктів (загальна превенція);

- процедурно-процесуальна – офіційно визнати правопорушника винним у здійсненні протиправного діяння;

- виховна – перевиховати правопорушника шляхом забезпечення у нього сталого спрямування на неухильне дотримання норм права;

- каральна (штрафна) – покарати правопорушника у формі понесення ним додаткових втрат, зокрема, майнового характеру.

Якщо в результаті притягнення позивача до відповідальності повною мірою було досягнута охоронна, правозабезпечувальна, правовідновлювальна (компенсаційна), попереджувальна (превентивна) процедурно-процесуальна та виховна складова мети юридичної відповідальності з боку держави, слід зважено підходити до наявності правових підстав для застосування до правопорушника штрафних (фінансових) санкцій як каральної (штрафної) складової мети юридичної відповідальності.

Подібні критерії досягнення мети юридичної відповідальності можна віднести й до критеріїв ефективності судового захисту порушеного права особи у публічно-правових відносинах із суб'єктом владних повноважень.

Частиною 2 ст. 6 КАС України передбачено, що суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики ЄСПЛ. Крім того, Закон України «Про судоустрій і статус суддів» [32] встановлює, що правосуддя в Україні здійснюється на засадах

верховенства права відповідно до європейських стандартів та спрямоване на забезпечення права кожного на справедливий суд.

Відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [33] суди застосовують як джерело права при розгляді справ положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та протоколів до неї, а також практику ЄСПЛ та Європейської комісії з прав людини.

Отже, практика ЄСПЛ, зокрема, у питанні визначення критеріїв ефективності судового захисту прав та інтересів особи, має важливе значення для формування найбільш прийнятної та такої, що узгоджується з європейськими стандартами, правової позиції у сфері ефективності правосуддя.

З цього приводу слід зазначити, що ЄСПЛ у своїх численних рішеннях сформував сталу практику оцінки ефективності засобу юридичного захисту. Засіб юридичного захисту, якого вимагає ст. 13 Конвенції, має бути «ефективним» як з практичної, так і з правової точки зору, тобто таким, що запобігає стверджуваному порушенню чи його повторенню в подальшому, або забезпечує адекватне відшкодування за те чи інше порушення, яке вже відбулося.

Навіть якщо окремий засіб юридичного захисту сам по собі не задовольняє вимоги ст. 13 Конвенції, реалізація її вимог може забезпечуватися за допомогою сукупності засобів юридичного захисту, передбачених національним законодавством (рішення у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України», заява № 40450/04, п. 64 [34]).

Засіб юридичного захисту має бути «ефективним» в теорії права та на прак-

тиці, зокрема, в тому сенсі, що можливість його використання не може бути не виправдано ускладнена діями або бездіяльністю органів влади держави-відповідача (рішення у справі «Aksoy v. Turkey», заява № 21987/93, п. 95 [35]).

При оцінці ефективності, за висновками ЄСПЛ, має враховуватися не лише існування формальних засобів правового захисту в правовій системі відповідної держави, але й загальний правовий та політичний контекст, у якому вони діють, а також особисті обставини заявників (рішення у справах «Djordjevic v Croatia», заява № 41526/10, п. 101 [36] та «Van Oosterwijck v Belgium», заява № 7654/76, п. 36-40 [37]).

Отже, ефективність засобу захисту у конкретній ситуації оцінюється судом не абстрактно, а з урахуванням загального правового та політичного контексту спору, обставин конкретної справи та ситуації, в якій опинився позивач після порушення.

Наприклад, у п. 50 рішення у справі «Чуйкіна проти України» (заява № 28924/04) [38] ЄСПЛ зазначив, що порушення судового провадження саме по собі не задовольняє усіх вимог п. 1 ст. 6 Конвенції. Ціль Конвенції – гарантувати права, які є практичними та ефективними, а не теоретичними або ілюзорними. Право на доступ до суду включає в себе не лише право ініціювати провадження, а й право отримати «вирішення» спору судом; воно було б ілюзорним, якби національна правова система Договірної держави дозволяла особі подати до суду цивільний позов без гарантії того, що справу буде вирішено остаточним рішенням в судовому провадженні.

Для п. 1 ст. 6 Конвенції було б неможливо детально описувати процесуальні гарантії, які надаються сторонам у судовому процесі – провадженні, яке є справедливим, публічним та швидким, не гарантувавши сторонам того, що їхні спори будуть остаточно вирішені (рішення у справах «Multiplex v. Croatia», заява № 58112/00, п. 45 [39] та «Kutić v. Croatia», заява № 48778/99, п. 25 [40]).

Конвенція покликана гарантувати не теоретичні або примарні права, а права, які є практичними і ефективними. Це особливо стосується права на доступ до суду, зважаючи на помітне місце, відведене у демократичному суспільстві праву на справедливий суд (рішення у справі «García Manibardo v. Espagne», заява № 38695/97, п. 43 [41]).

У справі «Совтрансавто проти України» (заява № 48553/99) [42] ЄСПЛ дійшов висновку, що обов'язок ефективного здійснення захисту прав державою передбачає також позитивний обов'язок держави гарантувати ефективно та справедливо вирішення в національних судах будь-яких спорів між сторонами, спрямованих на задоволення їх легітимного прагнення щодо отримання правомірної вигоди від своїх прав.

У низці рішень ЄСПЛ наголосив, що норма ст. 13 Конвенції гарантує на національному рівні ефективні правові засоби для здійснення прав і свобод, що передбачаються Конвенцією, незалежно від того, яким чином вони виражені в правовій системі тієї чи іншої країни; сутність цієї статті зводиться до вимоги надати людині такі міри правового захисту на національному рівні, що дозволили б компетентному державному органу розглядати по суті скарги на порушення

положень Конвенції й надавати відповідний судовий захист, хоча держави-учасники Конвенції мають деяку свободу розсуду щодо того, яким чином вони забезпечать при цьому виконання своїх зобов'язань; вимоги ст. 13 Конвенції можуть забезпечуватися всією сукупністю засобів, що передбачені національним законодавством (рішення у справах «Chahal v. the United Kingdom», заява № 22414/93, п. 145 [43]; «Vilvarajah and Others v. the United Kingdom», заява № 13163/87, п. 122 [44] та «Leander v. Sweden», заява № 9248/81, п. 77 [45]).

Право особи на доступ до суду, згідно з Конвенцією, зокрема, включає такий аспект, як право на розгляд справи судом із «повною юрисдикцією» тобто, судом що має достатні та ефективні повноваження щодо повторної (після адміністративного органу) оцінки доказів; встановлення обставин, які були підставою для прийняття оскарженого адміністративного рішення; належного поновлення прав особи за результатами розгляду справи по суті (рішення ЄСПЛ у справах «Beaumartin v. France» заява № 15287/89, п. 38 [46]; «Obermeier v. Austria», заява № 11761/85, п. 70 [47]; «Terra Woningen B.V. v. the Netherlands», заява № 20641/92, п. 52 [48] та «Chevrol v. France», заява № 49636/99, п. 63 [49]).

Слід врахувати, що у частині спорів, які виникають із публічно-правових відносин, індивідуальне право особи (можливість реалізації майнових прав, зокрема права на соціальний захист, свобода використання власності у незаборонений спосіб, право на безперешкодну підприємницьку діяльність тощо) конкурує із суспільними (публічними) інтересами. У такому випадку завданням суду

є забезпечення необхідного балансу між суспільними (публічними) та приватними інтересами, а ефективним може вважатися такий спосіб захисту порушеного права, при обранні якого обов'язково враховується суспільний (публічний) інтерес.

Висновки. Проведене у цій статті дослідження дає підстави зробити наступні висновки.

1. У положеннях КАС України ефективність захисту прав, свобод та інтересів особи в адміністративному судочинстві є: завданням та метою адміністративного судочинства (ч. 1, ч. 2 ст. 2 та ч. 4 ст. 242); вимогою під час обрання судом способу захисту порушених прав, свобод чи інтересів особи, яка звернулася до суду (ч. 2 ст. 5); підставою для виходу за межі позовних вимог та визначення у разі задоволення позову іншого способу, який не суперечить закону, захисту прав, свобод, інтересів людини і громадянина, інших суб'єктів у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єктів владних повноважень (абз. 2 ч. 2 ст. 9, п. п. 2, 4 та 10 ч. 2 ст. 245); підставою для визнання протиправними та нечинними інших нормативно-правових актів, чи їх окремих положень, крім тих, щодо яких відкрито провадження в адміністративній справі, якщо у процесі розгляду справи щодо нормативно-правового акта суд виявить, що інші акти безпосередньо впливають на прийняття рішення у справі і без визнання таких нормативно-правових актів протиправними неможливий ефективний захист прав позивача (ч. 10 ст. 264).

2. У національній судовій практиці сформулювалась стала правова позиція, відповідно до якої адміністра-

тивний суд, з урахуванням фактичних обставин справи, зобов'язаний здійснити ефективне поновлення порушених прав, а не лише констатувати факт наявності неправомірних дій і саме для цього адміністративний суд наділений відповідними повноваженнями; ефективний спосіб захисту повинен забезпечити негайне поновлення порушеного права та бути адекватним наявним обставинам; ефективним засобом слід розуміти такий, що призводить до потрібних (бажаних позивачем) результатів (наслідків) та дає найбільший ефект; ухвалення судами рішень, які безпосередньо не призводять до змін в обсязі прав позивача або не гарантують забезпечення примусового виконання судового рішення не відповідає змісту цього поняття.

3. Завданням суду у спорах, що виникають із публічно-правових відносин, в яких індивідуальне право особи (можливість реалізації майнових прав, зокрема права на соціальний захист, свобода використання власності у незаборонений спосіб, право на безперешкодну підприємницьку діяльність тощо) конкурує із суспільними (публічними) інтересами, є забезпечення необхідного балансу між суспільними (публічними) та приватними інтересами, а ефективним може вважатися такий спосіб захисту порушеного права, при обранні якого обов'язково враховується суспільний (публічний) інтерес.

4. Кожен суд, визначаючи ефективність способу захисту прав та інтересів особи, мав би у кожній справі додатково надати оцінку таким критеріям ефективності: 1) чи забезпечується врахування принципу справедливості, що охоплює і необхідність гарантування суспільних (публічних) інте-

ресів, та дозволяє знайти баланс між приватним та суспільним (публічним) інтересом або, іншими словами, між ефективністю та справедливістю; 2) чи досягається мета не тільки вирішити існуючий спір, але й, за необхідності, компенсувати особі, право якої порушено, завдану їй шкоду; 3) чи унеможливується таке ж порушення прав інших осіб, що не беруть участь у спорі, у майбутньому.

5. Відповідно до сталої практики ЄСПЛ ефективність засобу юридичного захисту, якого вимагає ст. 13 Конвенції, має бути «ефективним» як з практичної, так і з правової точки зору, тобто таким, що запобігає ствердженню порушенню чи його повторенню в подальшому, або забезпечує адекватне відшкодування за те чи інше порушення, яке вже відбулося; ефективність засобу захисту оцінюється не абстрактно, а з урахуванням обставин конкретної справи та ситуації, в якій опинився позивач після порушення; Конвенція покликана гарантувати не теоретичні або примарні права, а права, які є практичними і ефективними; обов'язок ефективного здійснення захисту прав державою передбачає також позитивний обов'язок держави гарантувати ефективне та справедливе вирішення в національних судах будь-яких спорів між сторонами, спрямованих на задоволення їх легітимного прагнення щодо отримання правомірної вигоди від гарантованих прав; на національному рівні мають бути визначені ефективні правові засоби для здійснення прав і свобод, що передбачаються Конвенцією, незалежно від того, яким чином вони виражені в правовій системі тієї чи іншої країни; вимога ефективності

правових засобів зводиться до вимоги надати особі такі механізми правового захисту на національному рівні, що дозволили б компетентному органу влади розглядати по суті скарги на порушення положень Конвенції й надавати відповідний судовий захист, хоча держави-учасники Конвенції мають деяку свободу розсуду щодо того, яким чином вони забезпечать при цьому виконання своїх зобов'язань; ефективний засіб правового захисту можливий за наявності двох обов'язкових умов: забезпечення поновлення порушеного права і одержання особою бажаного результату.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Рішення Конституційного Суду України від 7 травня 2002 року № 8-пп/2002. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-02#Text>.
3. Рішення Конституційного Суду України від 30 січня 2003 року № 3-пп/2003. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-03#Text>.
4. Берназюк Я. О. Конституційні гарантії реалізації в Україні принципу обов'язковості судового рішення (на прикладі вирішення публічно-правових спорів). Судово-юридична газета. 2020. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/press-centr/zmi/1048627/>.
5. Берназюк Я. О. Принцип належного урядування (good governance): національна та європейська судова практика. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2021. Вип. 64. С. 189-197.
6. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від

06.07.2005 № 2747-IV. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.

7. Постанова Верховного Суду України від 16 вересня 2015 року у справі № 21-1465a15. URL : [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/9FF4A3CA6AEA2E4EC2257EF3002BB388](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/9FF4A3CA6AEA2E4EC2257EF3002BB388).

8. Постанова Верховного Суду України від 2 лютого 2016 року у справі № 804/14800/14. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/55870558>.

9. Постанова Верховного Суду від 4 березня 2020 року у справі № 750/11948/17. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88027511>.

10. Постанова Верховного Суду від 30 жовтня 2018 року у справі № 369/11609/16-a. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77524937>.

11. Постанова Верховного Суду від 15 липня 2019 року у справі № 420/5625/18. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/67958428>.

12. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 28 березня 2018 року у справі № 705/552/15-a. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73081988>.

13. Постанова Верховного Суду від 18 квітня 2018 року у справі № 826/14016/16. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73531793>.

14. Постанова Верховного Суду від 11 лютого 2019 року у справі № 2a-204/12. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79791599>.

15. Постанова Верховного Суду від 11 лютого 2020 року у справі № 0940/2394/18. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87902555>.

16. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 лютого 2019 року у справі № 826/7380/15. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80427413>.

17. Постанова Верховного Суду від 27 лютого 2018 року у справі № 826/4175/16. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72505735>.

18. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14 грудня 2021 року у справі № 344/16879/15-ц. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102221949>.

19. Постанова Верховного Суду від 4 серпня 2020 року у справі № 340/2074/19. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90755073>.

20. Постанова Верховного Суду від 23 грудня 2021 року у справі № 480/4737/19. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102171393>.

21. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 19 березня 2019 року у справі № 800/369/17. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81287553>.

22. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 5 листопада 2019 року у справі № 9901/133/19. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85775722>.

23. Постанова Верховного Суду від 9 листопада 2018 року у справі № 263/15749/16-a. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77799030>.

24. Постанова Верховного Суду від 19 серпня 2020 року у справі № 243/4748/16-a. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91050513>.

25. Постанова Верховного Суду від 14 серпня 2018 року у справі № 803/1122/17. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75906582>.

26. Постанова Верховного Суду від 18 жовтня 2018 року у справі № 808/2685/17. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77248409>.

27. Постанова Верховного Суду від 5 березня 2019 року у справі № 814/1049/18. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80268407>.

28. Постанова Верховного Суду від 20 березня 2019 року у справі № 820/4984/17. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80632932>.

29. Постанова Верховного Суду від 14 листопада 2019 року у справі № 826/2966/16. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85645546>.

30. Постанова Верховного Суду від 15 листопада 2019 року у справі № 826/198/16. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85742614>.

31. Постанова Верховного Суду від 13 серпня 2020 року у справі № 824/755/16-а. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90985485>.

32. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.

33. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.

34. Рішення Європейського суду з прав людини у справі Юрій Миколайович Іванов проти України від 15.01.2010, заява № 40450/04. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_479.

35. Case of Aksoy v. Turkey: decision of the European Court of Human Rights, 18.12.1996, № 21987/93. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%7B%22Aksoy%20v.%20Turkey%22%7D%2C%22documentcollectionid%22:%7B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%7D%2C%22itemid%22:%7B%22001-58003%22%7D%7D>.

36. Case of Djordjevic v Croatia: decision of the European Court of Human Rights, 24.09.2012, № 41526/10. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%7B%22Dordevic%20v.%20Croatia%22%7D%2C%22documentcollectionid%22:%7B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%7D%2C%22itemid%22:%7B%22001-58004%22%7D%7D>.

37. Case of Van Oosterwijck v Belgium: decision of the European Court of Human Rights, 06.11.1980, № 7654/76. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%7B%22Van%20Oosterwijck%20v.%20Belgium%22%7D%2C%22documentcollectionid%22:%7B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%7D%2C%22itemid%22:%7B%22001-57549%22%7D%7D>.

38. Рішення Європейського суду з прав людини у справі Чуйкіна проти

України від 13.04.2011, заява № 28924/04. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_864#Text.

39. Case of Multiplex v. Croatia: decision of the European Court of Human Rights, 10.09.2003, № 58112/00. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%7B%22Multiplex%20v.%20Croatia%22%7D%2C%22documentcollectionid%22:%7B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%7D%7D>.

40. Case of Kusic v. Croatia: decision of the European Court of Human Rights, 01.03.2002, № 48778/99. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%7B%22Kusic%20v.%20Croatia%22%7D%2C%22documentcollectionid%22:%7B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%7D%7D>.

41. Case of García Manibardo v. Espagne: decision of the European Court of Human Rights, 29.06.2000, № 38695/97. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%7B%22Garc%20a%20Manibardo%20c.%20Espagne%22%7D%2C%22documentcollectionid%22:%7B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%7D%2C%22itemid%22:%7B%22001-63306%22%7D%7D>.

42. Рішення Європейського суду з прав людини у справі Совтрансавто проти України від 06.11.2002, заява № 48553/99. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_043#Text

43. Case of Chahal v. the United Kingdom: decision of the European Court of Human Rights, 15.11.1996, № 22414/93. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%7B%22Chahal%20v.%20the%20United%20Kingdom%22%7D%2C%22documentcollectionid%22:%7B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%7D%2C%22itemid%22:%7B%22001-58004%22%7D%7D>.

44. Case of Vilvarajah and Others v. the United Kingdom: decision of the European Court of Human Rights, 30.10.1991, № 13163/87. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%7B%22Vilvarajah%20and%20Others%20v.%20the%20United%20Kingdom%22%7D%2C%22documentcollectionid%22:%7B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%7D%7D>.

AMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-164806%22]].

45. Case of Leander v. Sweden: decision of the European Court of Human Rights, 26.03.1987, № 9248/81. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22Leander%20v.%20Sweden%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-57519%22\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22Leander%20v.%20Sweden%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-57519%22]]).

46. Case of Beaumartin v. France: decision of the European Court of Human Rights, 24.11.1994, № 15287/89. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22Beaumartin%20v.%20France%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-57898%22\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22Beaumartin%20v.%20France%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-57898%22]]).

47. Case of Obermeier v. Austria: decision of the European Court of Human Rights, 28.06.1990, № 11761/85. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%2211761/85%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-57631%22\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%2211761/85%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-57631%22]]).

48. Case of Terra Woningen B.V. v. the Netherlands: decision of the European Court of Human Rights, 17.12.1996, № 20641/92. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22Terra%20Woningen%20B.V.%20v.%20the%20Netherlands%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-164242%22\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22Terra%20Woningen%20B.V.%20v.%20the%20Netherlands%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-164242%22]]).

49. Case of Chevrol v. France: decision of the European Court of Human Rights, 13.02.2003, № 49636/99. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22Chevrol%20v.%20France%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-60941%22\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22Chevrol%20v.%20France%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-60941%22]]).

REFERENCES:

1. Konstytutsiia Ukrainy [The Constitution of Ukraine]. (1996, June).

Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].

2. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy [Decision of the Constitutional Court of Ukraine] (2002, May). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-02#Text> [in Ukrainian].

3. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy [Decision of the Constitutional Court of Ukraine] (2003, January). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-03#Text> [in Ukrainian].

4. Bernaziuk Ya. O. (2020) Konstytutsiini harantii realizatsii v Ukraini pryntsyphu oboviazkovosti sudovoho rishennia (na prykladi vyrishennia publichno-pravovykh sporiv) [Constitutional guarantees for the implementation in Ukraine of the principle of binding judicial decisions (on the example of resolving public law disputes)]. *Sudovo-yurydychna hazeta – Judicial and legal newspaper*. Retrieved from: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1048627/> [in Ukrainian].

5. Bernaziuk Ya. O. (2021) Pryntsyph nalezhnogo uriaduvannia (good governance): natsionalna ta yevropeiska sudova praktyka [The principle of good governance: national and European case law]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu – Scientific Bulletin of Uzhgorod National University*. (Vols. 64), (pp. 189-197).

6. Kodeks administratyvnoho sudochynstva Ukrainy [Code of Administrative Procedure of Ukraine]. (2005, July 06). Retrieved from: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> [in Ukrainian].

7. Postanova Verkhovnoho Sudu Ukrainy [Resolution of the Supreme Court of Ukraine]. (2015, September 16), (vols. 21-1465a15). Retrieved from: [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/9FF4A3CA6AEA2E4EC2257EF3002BB388](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/9FF4A3CA6AEA2E4EC2257EF3002BB388) [in Ukrainian].

8. Postanova Verkhovnoho Sudu Ukrainy [Resolution of the Supreme Court of Ukraine]. (2016, February 2), (vols.

804/14800/14). Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/55870558> [in Ukrainian].

9. Postanova Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Supreme Court]. (2020, March 4), (vols. 750/11948/17). Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88027511> [in Ukrainian].

10. Postanova Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Supreme Court]. (2018, October 30), (vols. 369/11609/16-a). Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77524937> [in Ukrainian].

11. Postanova Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Supreme Court]. (2019, July 15), (vols. 420/5625/18). Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/67958428> [in Ukrainian].

12. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court]. (2018, March 28), (vols. 705/552/15-a). Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73081988> [in Ukrainian].

13. Postanova Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Supreme Court]. (2018, April 18), (vols. 826/14016/16). Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73531793> [in Ukrainian].

14. Postanova Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Supreme Court]. (2019, February 11), (vols. 2a-204/12). Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79791599> [in Ukrainian].

15. Postanova Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Supreme Court]. (2020, February 11), (vols. 0940/2394/18). Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87902555> [in Ukrainian].

16. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court]. (2019, February 12), (vols. 826/7380/15). Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80427413> [in Ukrainian].

17. Postanova Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Supreme Court]. (2018, February 27), (vols. 826/4175/16).

Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72505735> [in Ukrainian].

18. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court]. (2021, December 14), (vols. 344/16879/15-ts). Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102221949> [in Ukrainian].

19. Postanova Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Supreme Court]. (2020, August 4), (vols. 340/2074/19). Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90755073> [in Ukrainian].

20. Postanova Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Supreme Court]. (2021, December 23), (vols. 480/4737/19). Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102171393> [in Ukrainian].

21. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court]. (2019, March 19), (vols. 800/369/17). Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81287553> [in Ukrainian].

22. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court]. (2019, November 5), (vols. 9901/133/19). Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85775722> [in Ukrainian].

23. Postanova Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Supreme Court]. (2018, November 9), (vols. 263/15749/16-a). Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77799030> [in Ukrainian].

24. Postanova Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Supreme Court]. (2020, August 19), (vols. 243/4748/16-a). Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91050513> [in Ukrainian].

25. Postanova Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Supreme Court]. (2018, August 14), (vols. 803/1122/17). Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75906582> [in Ukrainian].

26. Postanova Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Supreme Court]. (2018, October 18), (vols. 808/2685/17). Retrieved

from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77248409> [in Ukrainian].

27. Postanova Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Supreme Court]. (2019, March 5), (vols. 814/1049/18). Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80268407> [in Ukrainian].

28. Postanova Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Supreme Court]. (2019, March 20), (vols. 820/4984/17). Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80632932> [in Ukrainian].

29. Postanova Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Supreme Court]. (2019, November 14), (vols. 826/2966/16). Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85645546> [in Ukrainian].

30. Postanova Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Supreme Court]. (2019, November 15), (vols. 826/198/16). Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85742614> [in Ukrainian].

31. Postanova Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Supreme Court]. (2020, August 13), (vols. 824/755/16-a). Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90985485> [in Ukrainian].

32. Pro sudoustrii i status suddiv: Zakon Ukrainy [On the Judiciary and the Status of Judges: Law of Ukraine]. (2016, June 2), (vols. 1402-VIII). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> [in Ukrainian].

33. Pro vykonannia rishen ta zastosuvannia praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny: Zakon Ukrainy [On the implementation of decisions and application of the case law of the European Court of Human Rights: Law of Ukraine]. (2006, February 23), (vols. 3477-IV). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> [in Ukrainian].

34. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi Yurii Mykolaiovych Ivanov proty Ukrainy [Judgment of the European Court of Human Rights in the case of Yuriy Mykolayovych Ivanov v. Ukraine]. (2010, January 15), (vols. 40450/04). Retrieved

from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_479 [in Ukrainian].

35. Case of Aksoy v. Turkey: decision of the European Court of Human Rights, (1996, December 8), (vols. 21987/93). Retrieved from: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%5B%22Aksoy%20v.%20Turkey%22%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22:%5B%22001-58003%22%5D%7D>.

36. Case of Djordjevic v Croatia: decision of the European Court of Human Rights, (2012, September 24), (vols. 41526/10). Retrieved from: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%5B%22Dordevic%20v.%20Croatia%22%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%7D%7D>.

37. Case of Van Oosterwijck v Belgium: decision of the European Court of Human Rights, (1980, November 6), (vols. 7654/76). Retrieved from: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%5B%22Van%20Oosterwijck%20v.%20Belgium%22%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%7D%7D>.

38. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi Chuikina proty Ukrainy [Judgment of the European Court of Human Rights in the case of Chuikin v. Ukraine]. (2011, April 13), (vols. 28924/04). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_864#Text [in Ukrainian].

39. Case of Multiplex v. Croatia: decision of the European Court of Human Rights, (2003, September 10), (vols. 58112/00). Retrieved from: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%5B%22Multiplex%20v.%20Croatia%22%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%7D%7D>.

40. Case of Kusic v. Croatia: decision of the European Court of Human Rights, (2002, March 1), (vols. 48778/99). Retrieved from: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%5B%22Kusic%20v.%20Croatia%22%2C%22documentcollectionid%22>

2:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]}.

41. Case of *García Manibardo v. Espagne*: decision of the European Court of Human Rights, (2000, June 29), (vols. 38695/97). Retrieved from: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22Garc%C3%ADa%20Manibardo%20c.%20Espagne%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-63306%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22Garc%C3%ADa%20Manibardo%20c.%20Espagne%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-63306%22]}).

42. *Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi Sovtransavto proty Ukrainy* [Judgment of the European Court of Human Rights in the case of *Sovtransavto v. Ukraine*] (2002, November 6), (vols. 48553/99). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_043#Text [in Ukrainian].

43. Case of *Chahal v. the United Kingdom*: decision of the European Court of Human Rights, (1996, November 15), (vols. 22414/93). Retrieved from: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22Chahal%20v.%20the%20United%20Kingdom%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-58004%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22Chahal%20v.%20the%20United%20Kingdom%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-58004%22]}).

44. Case of *Vilvarajah and Others v. the United Kingdom*: decision of the European Court of Human Rights, (1991, October 30), (vols. 13163/87). Retrieved from: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22Vilvarajah%20and%20Others%20v.%20the%20United%20Kingdom%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-164806%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22Vilvarajah%20and%20Others%20v.%20the%20United%20Kingdom%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-164806%22]}).

45. Case of *Leander v. Sweden*: decision of the European Court of Human Rights, (1987, March 26), (vols. 9248/81).

Retrieved from: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22Leander%20v.%20Sweden%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-57519%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22Leander%20v.%20Sweden%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-57519%22]}).

46. Case of *Beaumartin v. France*: decision of the European Court of Human Rights, (1994, November 24), (vols. 15287/89). Retrieved from: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22Beaumartin%20v.%20France%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-57898%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22Beaumartin%20v.%20France%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-57898%22]}).

47. Case of *Obermeier v. Austria*: decision of the European Court of Human Rights, (1990, June 28), (vols. 11761/85). Retrieved from: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%2211761/85%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-57631%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%2211761/85%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-57631%22]}).

48. Case of *Terra Woningen B.V. v. the Netherlands*: decision of the European Court of Human Rights, (1996, December 17), (vols. 20641/92). Retrieved from: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22Terra%20Woningen%20B.V.%20v.%20the%20Netherlands%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-164242%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22Terra%20Woningen%20B.V.%20v.%20the%20Netherlands%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-164242%22]}).

49. Case of *Chevol v. France*: decision of the European Court of Human Rights, (2003, February 13), (vols. 49636/99). Retrieved from: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22Chevol%20v.%20France%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-60941%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22Chevol%20v.%20France%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-60941%22]}).

Кравчук Володимир Миколайович,

доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Волинського національного університету імені Лесі Українки, вул. Винниченка, 30, м. Луцьк, 43021, тел.: +38 050 5546754; e-mail: wolodar@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0001-8332-3523>

ПРАВА СУДДІВ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ОБМЕЖЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ

Анотація. У публікації аналізується вплив введеного воєнного стану у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України на реалізацію прав суддів.

В умовах правового режиму воєнного стану судді діють виключно на підставі, в межах повноважень та в спосіб, визначені Конституцією України та законами України. Конституційні засади правового статусу суддів, передбачені Основним Законом України в умовах правового режиму воєнного стану не можуть бути обмежені.

Права суддів розглядаються як вид і міра їх можливої чи дозволеної поведінки, що встановлені нормами права для реалізації їхніх функцій і завдань та забезпечувані державою. Права суддів, як важливий елемент їх правосуб'єктності, виступають вагомою складовою правового статусу суддів.

Запропоновано поділяти права суддів на загальні та спеціальні. До загальних відносяться ті права, які належать судді як людині і громадянину, але після набуття ним відповідного правового статусу змінюють зміст, порядок реалізації та забезпечення. До спеціальних відносяться права, які пов'язані зі здійсненням правосуддя і виникають з моменту набуття особою правового статусу судді (тобто, з моменту складення присяги).

Загальні права суддів в умовах правового режиму воєнного стану можуть бути обмеженими у такому ж порядку, які права людини та громадянина. Однак, окремі загальні права суддів в умовах правового режиму воєнного стану можуть бути обмеженими в особливому порядку, зумовленому особливостями правового статусу суддів. Крім того, такі обмеження можуть встановлюватись відповідно до закону органами суддівського самоврядування.

Спеціальні права суддів в умовах правового режиму воєнного стану можуть бути обмеженими у такому ж порядку, як і загальні права суддів. Однак, окремі спеціальні права суддів в умовах правового режиму воєнного стану можна було б не обмежувати взагалі, зважаючи на необхідність отримання судьями судів системи судоустрою України необхідного досвіду для розгляду військових злочинів.

Ключові слова: військова агресія, правовий режим воєнного стану, права судді, правовий статус суддів, суддя.

Krawchuk Wolodymyr Mykolayowych,

Ph.D. in Law, Associate Professor, Professor of Department of theory and history of state and law, Lesya Ukrainka Eastern European National University, Vinnychenko St., 30, Lutsk, 43021, tel.: +38 050 5546754; e-mail: wolodar@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0001-8332-3523>

THE RIGHTS OF JUDGES IN THE MARTIAL LAW CONDITION: CURRENT ASPECTS OF RESTRICTIONS AND IMPLEMENTATION

Abstract. The article analyzes the impact of martial law imposed in connection with the military aggression of the Russian Federation against Ukraine on the exercise of the rights of judges.

In the legal regime of martial law, judges act exclusively on the basis, within the powers and in the manner prescribed by the Constitution of Ukraine and the laws of Ukraine. The constitutional principles of the legal status of judges provided by the Basic Law of Ukraine in the conditions of the martial law condition cannot be limited.

The rights of judges are considered as a type and measure of their possible or permissible behavior, which are established by law for the implementation of their functions and tasks and provided by the state. The rights of judges, as an important element of their legal personality, are an important component of the legal status of judges.

It is proposed to divide the rights of judges into general and special. The general rights are those that belong to the judge as a person and a citizen, but after acquiring the appropriate legal status, they change the content, procedure for implementation and provision. Special rights include rights related to the administration of justice and arise from the moment a person acquires the legal status of a judge (from the moment of taking the oath).

The general rights of judges under martial law may be restricted in the same way as human and civil rights. However, certain general rights of judges in the legal regime of martial law may be limited in a special manner due to the peculiarities of the legal status of judges. In addition, such restrictions may be established in accordance with the law by judicial self-government bodies.

The special rights of judges under martial law may be restricted in the same way as the general rights of judges. However, certain special rights of judges in the martial law condition could not be restricted at all, given the need for judges of the judicial system of Ukraine to have the necessary experience to deal with war crimes.

Key words: military aggression, martial law condition, rights of judges, legal status of judges, judge.

Постановка питання в загальному вигляді. Конституцією України та законодавством про судоустрій і статус суддів закріплені основи конституційної правосуб'єктності суддів. Проте, у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України та введенням, на підставі Закону України від 24 лютого 2022 року № 2102-IX «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні», воєнного стану та веденням оборонних дій у столиці України місті-герої Києві, а також в інших містах на Сході нашої Держави, окремі права суддів зазнають відповідних трансформацій із об'єктивних причин – через початок війни.

Актуальність теми дослідження зумовлена комплексним характером правового статусу суддів як правового інституту, що складається з багатьох елементів, врегульованих нормами різних галузей національного законодавства. Тож особливості правової регламентації прав суддів, як елемента їх правового статусу, в умовах воєнного стану вимагає єдиної концептуальної спрямованості цих норм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми. Права суддів були і залишаються предметом дослідження багатьох вітчизняних вчених, зокрема В. Бойка, Ф. Веніславського, В. Городовенка, В. Долежана, В. Єгорової, Г. Задорожньої, О. Калашник, В. Колісника, В. Маляренка, І. Марочкіна, Л. Москвич, І. Назарова, О. Намясенко, О. Овчаренко, М. Оніщука, О. Петришина, С. Подкопаєва, С. Прилуцького, А. Селіванова, Л. Скоморохи, О. Скрипнюка, О. Совгирі, В. Стефанюка, Ю. Тодики, В. Фе-

доренка, Т. Цимбалістого, В. Чебан, В. Шаповала, Н. Шаптали, С. Шевчука, Ю. Шемшученка, В. Шишкіна, С. Штогуна, Н. Шукліної та інших. Проблематика реалізації та обмеження прав суддів в умовах воєнного стану у вітчизняній конституційно-правовій та судоустрійній науці залишається недослідженою.

Загальна мета даної статті полягає у розкритті тих прав суддів, які є найбільш вразливими до змін в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Перед тим, як розглядати питання реалізації та обмеження окремих прав суддів в умовах воєнного стану, варто наголосити на тому що 15 березня 2022 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до розділу XII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо забезпечення сталого функціонування судової влади в період відсутності повноважного складу Вищої ради правосуддя», яким тимчасово встановлено, що в період дії воєнного стану і за умови відсутності повноважного складу Вищої ради правосуддя, визначеного статтею 131 Конституції України кількість суддів у суді (крім Верховного Суду) визначає Державна судова адміністрація України з урахуванням судового навантаження та в межах видатків, визначених у Державному бюджеті України на утримання судів та оплату праці суддів [1].

Безпосередньо права суддів пропонуємо розглядати як вид і міру їх можливої чи дозволеної поведінки, що встановлені нормами права для реалізації їхніх функцій і завдань, та забезпечувані державою [2, с. 332].

В зв'язку з цим, права суддів можна поділити на загальні та спеціальні. До загальних варто віднести власне ті права, які належать судді як людині і громадянину, але після набуття ним відповідного правового статусу змінюють зміст, порядок реалізації та забезпечення.

До спеціальних доречно віднести права, які в науковій літературі прийнято називати посадовими, тобто пов'язані зі здійсненням правосуддя. Такі права виникають з моменту набуття особою правового статусу судді (тобто, з моменту складення присяги). Зазначені права можуть бути статусними (право на відставку, право на участь у суддівському самоврядуванні, право на повагу професійної честі та гідності тощо) та функціональними (право на витребування доказів, право на окрему думку тощо) [2, с. 332].

Варто зазначити, що такі фундаментальні конституційні права суддів, як: право на повагу до їх гідності, зокрема, професійної; право на свободу та особисту недоторканність; право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів; право на житло; право на шлюб; право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб; право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; право звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України; право після використання всіх національних засобів юридичного захисту

звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна; право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань; право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень; право знати свої права і обов'язки; право на професійну правничу допомогу не можуть бути обмежені відповідно до ст. 64 ч. 2 Конституції України [3], в тому числі в умовах воєнного стану.

Водночас, щодо деяких конституційних прав суддів в умовах воєнного стану можуть встановлюватися обмеження.

Право на вільний розвиток своєї особистості. Дане право закріплене у ст. 1 ч. 1 Декларації про право на розвиток від 4 грудня 1986 року, а саме: «право на розвиток є невід'ємним правом людини, володіючи яким кожна людина та усі народи мають право брати участь у такому економічному, соціальному, культурному та політичному розвитку, де можуть бути повністю здійснені всі права людини й основні свободи, а також сприяти йому та користуватися його благами» [4]. Воєнний стан є особливим правовим режимом, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях та передбачає тимчасове обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина,

тому і право на вільний розвиток своєї особистості може бути обмеженим.

Право на вільний розвиток особистості судді передбачає здатність використання суддями гарантованих Конституцією та законодавством правових можливостей для здійснення їх інтересів задля реалізації внутрішнього потенціалу суддів як у повсякденному житті, так і при здійсненні правосуддя. Отже, право суддів на вільний розвиток своєї особистості в частині здатності використання суддями гарантованих правових можливостей для здійснення їх інтересів задля реалізації їх внутрішнього потенціалу у повсякденному житті може підлягати обмеженню в умовах воєнного стану.

Право на недоторканність житла. Відповідно до ст. 140 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02 червня 2016 року, судді, члени їхніх сімей та їхнє майно перебувають під особливим захистом держави [5]. З огляду на дану законодавчу норму, спеціально уповноважені органи державної влади (Служба судової охорони, органи правопорядку) зобов'язані вживати необхідних заходів для забезпечення права суддів на недоторканність житла, якщо від них надходять відповідні заяви. Проте, під час правового режиму воєнного стану, все ж таки, можуть встановлюватися обмеження конституційного права суддів на недоторканність житла. Так, відповідно до ст. 8 ч. 1 п. 7 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року (далі – Закон про воєнний стан) в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, військове командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) можуть са-

мостійно або із залученням органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, передбачених указом Президента України про введення воєнного стану, огляд службових приміщень і житла громадян, за винятком обмежень, встановлених Конституцією України [6]. Також, згідно ст. 15 ч. 2 п. 13 Закону про воєнний стан військові адміністрації населених пунктів на відповідній території здійснюють повноваження із: надання допомоги власникам квартир (будинків) в їх відбудові у разі пошкодження в результаті проведення бойових дій, терористичних актів, диверсій; організації за рахунок власних коштів і на пайових засадах будівництва, реконструкції і ремонту житлових будинків; виконання або делегування на конкурсній основі генеральній будівельній організації (підрядній організації) функцій замовника на будівництво, реконструкцію і ремонт житла [6].

Таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Варто зауважити, що це право суддів стосується як забезпечення їх особистої та сімейної таємниці, так і сфери їхніх професійних та ділових відносин, тому може підлягати обмеженню в умовах воєнного стану з урахуванням особистих та професійних складових.

Право на невтручання в особисте та сімейне життя. Дане право суддів включає гарантовані державою: 1) недоторканність своєрідного способу життя суддів як складової їх соціального статусу, в межах визначених Конституцією та законами

України; 2) недоторканність способу сімейного життя суддів як засіб їх захисту від безпідставного втручання у сімейні відносини, крім випадків, встановлених Конституцією України [2, с. 315]. Оскільки, особисте життя суддів гармонійно взаємодіє з їхньою професійною діяльністю, то ці обидві форми соціального існування суддів є неподільними, тому обмеження даного права повинні бути вмотивованими щодо конкретного випадку.

Свобода пересування, вільний вибір місця проживання та право вільно залишати територію України. Статтею 2 частиною 1 Протоколу № 4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який гарантує деякі права і свободи, не передбачені в Конвенції та у Першому протоколі до неї від 16 вересня 1963 року кожен, хто законно перебуває на території будь-якої держави, має право вільно пересуватися і вільно вибирати місце проживання в межах цієї території [7].

Право суддів на свободу пересування, вільний вибір місця проживання та право вільно залишати територію України може бути обмежене у випадку введення воєнного стану на підставі закону. Так, згідно ст. 12 ч. 1 абз. 5 та ст. 13 ч. 1 абз. 5 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» від 11 грудня 2003 року свободу пересування відповідно до закону може бути обмежено на територіях, щодо яких введено воєнний стан, а вільний вибір місця проживання обмежується в адміністративно-територіальних одиницях, які знаходяться на територіях, щодо яких введено воєнний стан [8].

Також, відповідно до ст. 8 ч. 1 п. 6 Закону про воєнний стан в Україні або

в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, військове командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) можуть самостійно або із залученням органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, передбачених указом Президента України про введення воєнного стану, встановлення у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, особливого режиму в'їзду і виїзду, обмеження свободу пересування громадян [6]. Нині запроваджений особливий режим у вигляді комплексу заходів, які здійснюються в Україні або її окремих місцевостях, де введено воєнний стан з метою недопущення несанкціонованого переміщення громадян України. Патрулям на території, де встановлено особливий режим, в установленому законодавством порядку надано право: тимчасово обмежувати або забороняти на вулицях та дорогах, окремих ділянках місцевості та в інших громадських місцях перебування або пересування осіб; виводити осіб з окремих ділянок місцевості та об'єктів [9].

Рада суддів України 02 березня 2002 року оприлюднила рекомендації роботи судів в умовах воєнного стану, згідно яких щоденно збирається інформація про фактичне місцезнаходження суддів і передається в Державну судову адміністрацію України. Судді передають інформацію про своє місцезнаходження [10].

Право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Усі судді мають невід'ємне право визначати для себе систему мо-

рально-етичних, світоглядних, духовних та інших ідей та ідеалів, а також вільно, без будь-якого ідеологічного чи іншого контролю оприлюднювати та обстоювати свої думки та погляди шляхом використання будь-яких засобів їх вираження.

Окремі обмеження права суддів на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань передбачені законодавством не зважаючи на правовий режим воєнного стану. Зокрема, у Законі України «Про Конституційний Суд України» визначено право суддів Конституційного Суду України публічно висловлювати свою думку щодо суті лише тих справ, у яких Суд уже ухвалив рішення чи надав висновок (ст. 18 ч. 5) [11]. Відповідно до Кодексу суддівської етики, судді не можуть робити публічних заяв, коментувати в засобах масової інформації справи, які перебувають у провадженні суду, та піддавати сумніву судові рішення, що набрали законної сили. Судді не мають права розголошувати інформацію, що стала їм відома у зв'язку з розглядом справи [12]. В умовах воєнного стану відповідно до закону можуть встановлюватись окремі обмеження права суддів на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, що не пов'язані зі здійсненням їх професійної діяльності.

Право на свободу світогляду і віросповідання. Світогляд людини виступає інтелектуальним джерелом її думок, слів, життєвої позиції, створюючи духовно-ідеологічний фундамент її буття. Світогляд суддів впливає не лише на їх особисте сприйняття навколишньої дійсності, але й на його професійну діяльність, трансформуючись у суддівську правосвідомість та знаходячи

вираження в суддівському розсуді [2, с. 319].

Вірування як основа віросповідання, виступає невід'ємною складовою світогляду, адже існують явища оточуючого світу, що не знайшли наукового підтвердження. Різновидом реалізації свободи віросповідання є сповідання певної релігії. Тож, судді, як і будь-які інші громадяни, можуть сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, відправляти релігійні обряди, вести релігійну діяльність, за винятком обмежень, передбачених законом (наприклад, в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей, як це передбачено ст. 35 ч. 2 Конституції України). Сповідання суддями будь-якої релігії або не сповідання ніякої також впливає на їх світогляд, що пізніше може знаходити своє вираження, в тому числі у внутрішньому переконанні суддів та прийнятих ними рішеннях [2, с. 319]. В умовах воєнного стану право суддів на свободу світогляду і віросповідання може бути обмеженим, особливо в частині виконання конституційного обов'язку захищати Вітчизну.

Право на свободу об'єднання у громадські організації. Судді мають право брати участь у громадській діяльності, публічних заходах, якщо вони не завдають шкоди їх статусу, авторитету суду і не можуть вплинути на здійснення правосуддя, проте повинні уникати взаємовідносин, які можуть вплинути на незалежність та неупередженість суддів [12]. Однак, відповідно до ст. 8 ч. 1 п. 9 Закону про воєнний стан в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, військове командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення)

можуть самостійно або із залученням органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування порушувати у порядку, визначеному Конституцією та законами України, питання про заборону діяльності громадських об'єднань, якщо вона спрямована на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підтрим її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення [6]. Таким чином, участь суддів у громадській діяльності в умовах воєнного стану підлягає обмеженню відповідно до закону.

Право вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Судді, як і усі інші громадяни держави, мають активне виборче право (право обирати представницькі органи державної влади та органи місцевого самоврядування). Пасивне виборче право судді можуть реалізувати шляхом участі у президентських, парламентських та місцевих виборах. Виборчим законодавством можуть бути передбачені окремі особливості участі суддів за реалізації пасивного виборчого права, зокрема призупинення суддівських повноважень на час виборчих кампаній та інші. Однак, відповідно до ст. 19 ч. 1 абз. 3 Закону про воєнний стан в умовах воєнного стану забороняється проведення виборів Президента України, а також виборів до Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим і органів місцевого самоврядування [6]. Тому, реалізація суддями даного права в умовах

воєнного стану взагалі унеможливується відповідно до закону.

Право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Формою реалізації права суддів на приватну власність є володіння, користування і розпорядження матеріальними й особистими нематеріальними цінностями (благами) з метою задоволення соціально-економічних потреб. Реалізація суддями права власності має свої особливості. Зокрема, відповідно до ст. 59 ч. 1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» з метою встановлення відповідності рівня життя суддів, наявного в них та членів їх сімей майна і одержаних ними доходів, проводиться моніторинг способу життя суддів відповідно до закону. Крім того, відповідно до ст. 140 ч. 1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», судді, члени їхніх сімей та їхнє майно перебувають під особливим захистом держави. Служба судової охорони, органи правопорядку зобов'язані вживати необхідних заходів для забезпечення безпеки судді, членів його сім'ї, збереження їхнього майна, якщо від судді надійде відповідна заява [5].

Проте, відповідно до ст. 8 ч. 1 п. 6 Закону про воєнний стан в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, військове командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) можуть самостійно або із залученням органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, передбачених указом Президента України про введення воєнного стану, встановлення

у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, примусове відчуження майна, що перебуває у приватній власності для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану в установленому законом порядку, видаючи про це відповідні документи встановленого зразка [6].

Право на працю. Насамперед, слід зауважити, що реалізувати дане право може лише той громадянин України, який відповідає встановленим законодавством вимогам. З огляду на це можна стверджувати, що трудова правосуб'єктність суддів виникає після досягнення громадянином тридцяти років та за умови наявності стажу професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ять років. Оскільки, відповідно до ст. 8 ч. 1 п. 3 Закону про воєнний стан в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, військове командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) можуть самостійно або із залученням органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, передбачених указом Президента України про введення воєнного стану, зміни умов праці відповідно до законодавства про працю [6].

У контексті реалізації суддями права на працю в умовах воєнного стану передбачено певні обмеження стосовно відрядження суддів. Зокрема, відповідно до Закону України «Про внесення змін до розділу XII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо забезпечення сталого функціонування судової влади в період відсутності повноважного складу Вищої ради пра-

восуддя» тимчасово встановлено, що в період дії воєнного стану і за умови відсутності повноважного складу Вищої ради правосуддя, визначеного статтею 131 Конституції України, Голова Верховного Суду або особа, яка виконує повноваження Голови Верховного Суду, приймає рішення про відрядження суддів до інших судів того самого рівня і спеціалізації та про дострокове закінчення відрядження суддів. У період відсутності повноважного складу Вищої кваліфікаційної комісії суддів України такі рішення приймаються без подання Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. Положення щодо граничного строку відрядження суддів не застосовуються [1].

Згідно рекомендацій щодо роботи судів в умовах воєнного стану від 02 березня 2002 року щоденно з'ясовуються причини відсутності на роботі або причини неможливості явки на роботу і такі дані передаються до Державної судової адміністрації України [10].

Відповідно до Рішення № 9 «Щодо вжиття невідкладних заходів для забезпечення сталого функціонування судової влади в Україні в умовах припинення повноважень Вищої ради правосуддя та воєнного стану у зв'язку зі збройною агресією з боку Російської Федерації» від 24 лютого 2022 року Рада суддів України звернула увагу усіх судів України, що навіть в умовах воєнного або стану робота судів не може бути припинена, тобто не може бути обмежено конституційне право людини на судовий захист. Крім того, Рада суддів України рекомендувала зборам суддів, головам судів, суддям судів України у випадку загрози життю, здоров'ю та безпеці відвідувачів суду, працівників апарату суду, суддів оперативно приймати рішення про тимчасове зу-

пинення здійснення судочинства певним судом до усунення обставин, які зумовили припинення розгляду справ [13]. Даними положеннями Рада суддів України встановила відповідні обмеження права на працю суддів в умовах правового режиму воєнного стану, оскільки є загроза або неможливість реалізації такої його (права на працю) складової, як *права на належні, безпечні і здорові умови праці*.

На необхідності існування належних умов праці наголошено і в міжнародних документах. Так, відповідно до Рекомендації № (94) 12 принципом III передбачено відповідні умови праці. Зокрема, зазначено, що для створення відповідних умов праці, які дають змогу суддям ефективно працювати, необхідно: 1) укомплектувати штати достатньою кількістю суддів та забезпечити їм перед їхнім призначенням та протягом їхньої кар'єри необхідну професійну підготовку, прикладом якої може бути стажування в судах та, за можливості, в інших органах та інстанціях влади. Судді не повинні оплачувати таку професійну підготовку; ця підготовка має бути спрямована на вивчення нового законодавства та судової практики. За необхідності така підготовка повинна включати навчальні візити до органів влади та судів в європейських та інших зарубіжних країнах; 2) забезпечити те, щоб статус і винагорода суддів відповідали гідності їхньої професії та відповідальності, яку вони беруть на себе; 3) запровадити чітко означену структуру з тим, щоб комплектувати штати кваліфікованими суддями та закріплювати їх; 4) надати в розпорядження суддів допоміжний персонал та відповідне обладнання, зокрема, засоби для діловодства та зв'язку, з тим, щоб

вони могли діяти ефективно та без невинуватих затримок [14].

Крім цього, 14 березня 2022 року рішенням Ради суддів України затверджено «Окремі рекомендації організації роботи судів та суддів в умовах воєнного стану» [15]. Даним рішенням передбачені особливості організації роботи суддів у разі їх участі у національному спротиві (проходження служби у складі добровольчого формування Сил територіальної оборони Збройних Сил України, участь у добровольчому формуванні територіальної громади).

По-перше, проходження суддями служби у складі добровольчих формувань Сил територіальної оборони Збройних Сил України, участь суддів у добровольчих формуваннях територіальних громад, укладення відповідних контрактів не є порушенням вимог щодо несумісності. По-друге, при вирішенні питання проходження служби у складі добровольчих формувань Сил територіальної оборони Збройних Сил України, участі суддів у добровольчих формуваннях територіальних громад, укладення відповідних контрактів слід виходити з того, що основним обов'язком суддів є відправлення правосуддя. По-третє, при визначенні рівня залучення суддів до участі в національному спротиві слід забезпечувати необхідний баланс між кількістю робочого часу, який витрачають судді на участь в національному спротиві та ефективність і можливість виконання їх безпосередніх обов'язків з відправлення правосуддя. По-четверте, за умови, що судді перебувають в автоматизованому розподілі справ та самостійно розподіляють свій час, необхідний для виконання своїх безпосередніх обов'язків із часом, необхідним для виконання обов'язків в територіальній обороні, табелювання

таких суддів здійснюється в загальному порядку (як перебування на робочому місці). По-п'яте, табельовання суддів, які здійснюють виконання обов'язків в територіальній обороні під час робочого часу здійснюється на підставі розпорядчого документу суду, яким одночасно вирішується питання виключення суддів із автоматизованого розподілу. По-шосте, дистанційна робота суддів можлива виключно за умови їх перебування в межах України [15].

Ще однією складовою права на працю є *право на своєчасне одержання винагороди за працю*. Судді, реалізуючи право на працю, мають також право на заробітну плату (суддівську винагороду), не нижчу від визначеної законом. На необхідності забезпечення високої матеріальної винагороди суддям наголошується і в низці міжнародних документів. У п. 8 Європейського статуту судді наголошується, що «заробітна плата судді має бути адекватною та забезпечувати дійсну економічну незалежність судді і не має зменшуватися на будь-якому етапі суддівської служби» [16]. У Пекінських тезах наголошується, що судді мають отримувати адекватну винагороду за свою роботу, їм мають ставитися адекватні строки та відповідні умови праці. Заробітна плата не може бути знижена під час строку перебування судді на посаді, за винятком тих випадків, коли таке зниження є частиною економічних заходів, на які погодилася принаймні більша частина суддів відповідного суду [17].

Відповідно до ст. 135 ч. 2 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» суддівська винагорода виплачується судді з дня зарахування його до штату відповідного суду, якщо інше не встановлено законом. Суддівська вина-

города складається з посадового окладу та доплат за: 1) вислугу років; 2) перебування на адміністративній посаді в суді; 3) науковий ступінь; 4) роботу, що передбачає доступ до державної таємниці [5].

Окремі обмеження права суддів на своєчасне одержання винагороди за працю в умовах воєнного стану встановлені згадуваним вище рішенням Ради суддів України від 14 березня 2022 року. Так, суддівська винагорода у розмірі посадового окладу та доплат, визначених частиною другою статті 135 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», виплачується за наявності однієї із умов: 1) судді згідно табелю перебувають в автоматизованому розподілі справ та здійснюють свої повноваження на робочому місці або дистанційно; 2) судді перебувають у відрядженні, оплачуваній відпустці тощо; 3) судді увільнені від виконання обов'язків з відправлення правосуддя у зв'язку із призовом на військову службу під час мобілізації на особливий період, зі збереженням місця роботи, посади і середнього заробітку на період проходження військової служби (на підставі частини третьою статті 119 Кодексу законів про працю України); 4) судді в робочий час виконують обов'язки, пов'язані з участю в національному спротиві; 5) судді не здійснюють правосуддя з незалежних від них причин (закінчення строку повноважень, тимчасове зупинення роботи суду, тимчасове зупинення відправлення правосуддя тощо) [15].

Право кожного, хто працює, на відпочинок. Ефективне виконання суддями своїх повноважень можливе лише за умови збереження їх працездатності, чому безумовно сприяє відпочинок. Відповідно до ст. 136 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»

суддям надається щорічна оплачувана відпустка тривалістю 30 робочих днів з виплатою, крім суддівської винагороди, допомоги на оздоровлення в розмірі посадового окладу. Суддям, які мають стаж роботи більше 10 років, надається додаткова оплачувана відпустка тривалістю 15 календарних днів [5]. Згідно ст. 28 Закону України «Про Конституційний Суд України» судді Конституційного Суду надається щорічна оплачувана відпустка тривалістю 30 робочих днів [11].

Особливості трудових відносин із суддями (в частині відпусток), які вимушено залишили свої місця проживання та перебувають в інших містах або за кордоном, встановлені рішенням Ради суддів України, яким затверджено «Окремі рекомендації організації роботи судів та суддів в умовах воєнного стану», зокрема: 1) у випадку, якщо судом не ухвалювалося рішення про тимчасове зупинення роботи суду (тимчасове зупинення відправлення правосуддя) або рішення про дистанційну роботу, – надавати таким суддям за їх заявами оплачувану або неоплачувану відпустку з одночасною рекомендацією прибути до місця роботи в найкоротший термін; 2) при ухваленні рішення щодо надання відпусток враховувати дійсні обставини (наявність/відсутність бойових дій в конкретному населеному пункті), реальну можливість/необхідність повернення/прибуття судді на робоче місце, можливість дистанційної роботи [15].

Право на соціальний захист, що включає право на забезпечення у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Відповідно до ст. 8 ч. 1 п. 2 Закону про воєнний стан питання соціального захисту працездатних осіб в умовах воєнного стану визначаються Кабінетом Міністрів України [6].

Право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Відповідно до ст. 145 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» судді та члени їх сімей мають право на безоплатне медичне обслуговування у державних закладах охорони здоров'я. Члени сімей суддів можуть обслуговуватися в тих медичних закладах, де обслуговується суддя [5].

Згідно ст. 8 ч. 1 п. 19 Закону про воєнний стан в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, військове командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) можуть самостійно або із залученням органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, передбачених указом Президента України про введення воєнного стану, евакуацію населення, якщо виникає загроза його життю або здоров'ю [6]. З огляду на дану обставину, право суддів на безоплатне медичне обслуговування у державних закладах охорони здоров'я може підлягати обмеженню в умовах воєнного стану.

Отже, загальні права суддів в умовах правового режиму воєнного стану можуть бути обмеженими у такому ж порядку, які права людини та громадянина. Однак, окремі загальні права суддів (наприклад, право на працю, право на відпочинок тощо) в умовах правового режиму воєнного стану можуть бути обмеженими в особливому порядку, зумовленому саме правовим статусом

суддів. Крім того, такі обмеження можуть встановлюватись відповідно до закону органами суддівського самоврядування (зборами суддів, з'їздом суддів чи Радою суддів України).

Обіймаючи посаду судді, громадянин, відповідно до набутого правового статусу, наділяється правами, які є запорукою успішної реалізації функцій, що покладаються на суддів. Вони виникають від часу набуття громадянином статусу судді й припиняються з припиненням цього статусу. У зв'язку з цим, доцільним є такий термін, як «права суддів, пов'язані із здійсненням правосуддя».

Відповідно до ст. 56 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» до прав суддів відносить: 1) брати участь у суддівському самоврядуванні; 2) утворювати громадські об'єднання та брати участь у них з метою захисту своїх прав та інтересів, підвищення професійного рівня; 3) бути членом національних або міжнародних асоціацій та інших організацій, що мають на меті захист інтересів суддів, утвердження авторитету судової влади в суспільстві або розвиток юридичної професії та науки; 4) підвищувати свій професійний рівень та проходити з цією метою відповідну підготовку [5].

Право суддів брати участь у суддівському самоврядуванні. Оскільки, суддівське самоврядування діє для захисту професійних інтересів суддів, воно передбачає самостійне колективне вирішення суддями питань, що стосуються їхньої професійної діяльності.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» закріплює, що суддівське самоврядування є однією з гарантій забезпечення незалежності суддів. Діяльність органів суддівського само-

врядування має сприяти створенню належних організаційних та інших умов для забезпечення нормальної діяльності судів і суддів, утверджувати незалежність суду, забезпечувати захист суддів від втручання в їхню діяльність, а також підвищувати рівень роботи з кадрами у системі судів [5]. Оскільки органами суддівського самоврядування є збори суддів, з'їзд суддів та Рада суддів України, які не є постійно діючими інституціями, тому правовий режим воєнного стану (особливо на невизначений тривалий термін) може суттєво ускладнити реалізацію права суддів брати участь у суддівському самоврядуванні.

Право суддів утворювати громадські об'єднання та брати участь у них з метою захисту своїх прав та інтересів, підвищення професійного рівня. Метою створення та діяльності таких громадських об'єднань є сприяння становленню громадянського суспільства в Україні, розвитку демократичного законодавства та правосуддя, підвищенню авторитету судової влади та зміцненню незалежності суддів, розвитку правової теорії та юридичної просвіти, підвищенню професійної кваліфікації суддів та організації обміну досвідом з суддями інших країн, задоволенню інформаційних, культурно-просвітницьких та інших потреб працівників суддівського корпусу та захисту спільних інтересів своїх членів [18]. Відповідно до ст. 8 ч. 1 п. 9 Закону про воєнний стан в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, військове командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) можуть самостійно або із залученням органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування порушу-

вати у порядку, визначеному Конституцією та законами України, питання про заборону діяльності громадських об'єднань, якщо вона спрямована на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення [6]. Отже, участь суддів у громадських об'єднаннях з метою захисту своїх прав та інтересів, підвищення професійного рівня в умовах воєнного стану може бути обмежена відповідно до закону.

Право суддів бути членами національних або міжнародних асоціацій та інших організацій, що мають на меті захист інтересів суддів, утвердження авторитету судової влади в суспільстві або розвиток юридичної професії та науки. Поділяємо точку зору авторів науково-практичного коментаря до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» про те, що судді можуть утворювати не тільки власні громадські об'єднання, а й бути учасниками та долучатись до інших національних або міжнародних асоціацій та громадських організацій, що об'єднують у своїх лавах правників (адвокатів, прокурорів, нотаріусів тощо) [19, с. 221].

Національні або міжнародні асоціації та інші організацій заснуються юридичною громадськістю для спільних дій по задоволенню інтересів юристів, залучення їх до активної участі в роботі по розбудові правової держави, формування громадянського суспільства з метою захисту інтересів

суддів, утвердження авторитету судової влади в суспільстві або розвитку юридичної професії та науки.

Під час дії правового режиму воєнного стану участь суддів у національних або міжнародних асоціаціях та інших організаціях, що мають на меті захист інтересів суддів, утвердження авторитету судової влади в суспільстві або розвиток юридичної професії та науки може бути обмежена відповідно до закону.

Право суддів підвищувати свій професійний рівень та проходити з цією метою відповідну підготовку. Підготовка та підвищення кваліфікації суддів регламентується рядом нормативно-правових актів, в тому числі рекомендаційного характеру, спрямованих на удосконалення освітньої підготовки суддів. Невід'ємним фактором діяльності суддів є підвищення кваліфікації, періодичне навчання та тренінги, опанування та подальше втілення на практиці міжнародних та європейських стандартів судочинства.

Незважаючи на можливість обмеження права суддів підвищувати свій професійний рівень та проходити з цією метою відповідну підготовку, вважаємо за необхідне висловити деякі міркування, з огляду на специфіку даного права. По-перше, у зв'язку з веденням оборони нашої Батьківщини у столиці України місті-герої Києві, а також в інших містах, які демонструють небувалий героїзм – у Бучі, Волновасі, Гостомелі, Енергодарі, Ірпені, Маріуполі, Мелітополі, Миколаєві, Охтирці, Сумах, Харкові, Херсоні, Чернігові та інших внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України зафіксовано багаторазові факти, що мають усі ознаки військових злочинів (грабежі і мародерства, порушення правил ведення

війни, знушання з мирного населення, розстріли ні в чому не винних дітей і жінок тощо). По-друге, Україні потрібна буде надзвичайно потужна підтримка у міжнародних судах для розгляду багатьох військових злочинів з метою притягнення до кримінальної відповідальності усіх військових злочинців (починаючи від солдата, закінчуючи вищим військовим і політичним керівництвом держави-агресора). По-третє, розгляд військових злочинів, скоєних російськими солдатами, може відбуватись і у формі здійснення правосуддя вітчизняними судами, для цього суддям судів системи судоустрою України потрібно отримати відповідний міжнародний досвід, в тому числі, шляхом підвищення свого професійного рівня та проходження з цією метою відповідної підготовки.

Таким чином, спеціальні права суддів в умовах правового режиму воєнного стану можуть бути обмеженими у такому ж порядку, як і загальні права суддів. Однак, окремі спеціальні права суддів (зокрема, право суддів підвищувати свій професійний рівень та проходити з цією метою відповідну підготовку) в умовах правового режиму воєнного стану можна було б не обмежувати взагалі, зважаючи на необхідність отримання суддями судів системи судоустрою України необхідного досвіду для розгляду військових злочинів.

Висновки. Отже, окремі права суддів в умовах правового режиму воєнного стану можуть бути обмеженими, враховуючи їх поділ на загальні та спеціальні, і специфіку самих прав суддів, які належать до кожної з цих груп.

Загальні права суддів в умовах правового режиму воєнного стану можуть бути обмеженими у такому ж порядку, які права людини та грома-

дянина. Однак, окремі загальні права суддів (наприклад, право на працю, право на відпочинок тощо) в умовах правового режиму воєнного стану можуть бути обмеженими в особливому порядку, зумовленому особливостями правового статусу суддів. Крім того, такі обмеження можуть встановлюватись відповідно до закону органами суддівського самоврядування (зборами суддів, з'їздом суддів чи Радою суддів України).

Спеціальні права суддів в умовах правового режиму воєнного стану можуть бути обмеженими у такому ж порядку, як і загальні права суддів. Однак, окремі спеціальні права суддів (зокрема, право суддів підвищувати свій професійний рівень та проходити з цією метою відповідну підготовку) в умовах правового режиму воєнного стану можна було б не обмежувати взагалі, зважаючи на необхідність отримання суддями судів системи судоустрою України необхідного досвіду для розгляду військових злочинів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до розділу XII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо забезпечення сталого функціонування судової влади в період відсутності повноважного складу Вищої ради правосуддя: Закон України від 15.03.2022 року / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2128-20#n5> (дата звернення: 17.04.2022).

2. Кравчук В.М. Конституційні основи правового статусу суддів в Україні: монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2019. 640 с.

3. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28

червня 1996 року, з наступними змінами. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр/ed19960628> (дата звернення: 24.03.2022).

4. Декларація про право на розвиток, прийнята резолюцією 41/128 Генеральної Асамблеї від 4 грудня 1986 року. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_301 (дата звернення: 16.04.2022).

5. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 р., з наступними змінами / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1402-19/print1465331835457898> (дата звернення: 29.03.2022).

6. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 року, з наступними змінами / Верховна Рада України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення: 17.04.2022).

7. Протокол № 4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який гарантує деякі права і свободи, не передбачені в Конвенції та у Першому протоколі до неї від 16 вересня 1963 року. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_059 (дата звернення: 16.04.2022).

8. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України від 11 грудня 2003 року, із змінами / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1382-15> (дата звернення: 28.03.2022).

9. Про затвердження Порядку встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, обмеження свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 року № 1455 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1455-2021> (дата звернення: 16.04.2022).

10. Рекомендації щодо роботи судів в умовах воєнного стану від 02 березня 2002 року. URL: <http://rsu.gov.ua/ua/news/usim-sudam-ukraini-rsu->

[opublikovala-rekomendacii-sodo-rooti-sudiv-v-umovah-voennogo-stanu](http://rsu.gov.ua/ua/news/usim-sudam-ukraini-rsu-opublikovala-rekomendacii-sodo-rooti-sudiv-v-umovah-voennogo-stanu) (дата звернення: 14.04.2022).

11. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13 липня 2017 року, з наступними змінами / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2136-19> (дата звернення: 21.03.2022).

12. Кодекс суддівської етики, затверджений XI черговим з'їздом суддів України 22 лютого 2013 року. URL: [https://court.gov.ua/userfiles/Kodex%20sud%20etiki\(1\).pdf](https://court.gov.ua/userfiles/Kodex%20sud%20etiki(1).pdf) (дата звернення: 14.04.2022).

13. Рішення Ради суддів України «Щодо вжиття невідкладних заходів для забезпечення сталого функціонування судової влади в Україні в умовах припинення повноважень Вищої ради правосуддя та воєнного стану у зв'язку зі збройною агресією з боку Російської Федерації» № 9 від 24 лютого 2022 року. URL: <http://rsu.gov.ua/ua/documents/130> (дата звернення: 14.04.2022).

14. Рекомендація № (94) 12 «Незалежність, дієвість та роль суддів», ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 518 засіданні заступників міністрів 13 жовтня 1994 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_323 (дата звернення: 21.03.2022)

15. Рішення Ради суддів України «Про затвердження окремих рекомендацій організації роботи судів та суддів в умовах воєнного стану» № 10 від 14 березня 2022 року. URL: <http://rsu.gov.ua/ua/documents/130> (дата звернення: 14.04.2022).

16. Європейський статут судді прийнятий Європейською Асоціацією Суддів у 1993 році. URL: vkksu.gov.ua/userfiles/doc/perelik-dokumentiv/evrop-status-suddi.doc (дата звернення: 17.03.2022).

17. Пекінські тези щодо принципів незалежності суддів юридичної асоціації країн азійського та тихоокеанського регіону, прийняті провідними діячами в галузі правосуддя в LAWASIA, а також суддями з Азії та тихоокеанського регіону в Пекіні

в 1995 році та схвалені на засіданні ради LAWASIA в 2001 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_j78 (дата звернення: 10.04.2022).

18. Статут Всеукраїнської громадської організації «Асоціація суддів України». URL: <http://uajudges.org.ua/wp-content/themes/2015/06/Statut.pdf> (дата звернення: 17.04.2022).

19. Закон України «Про судоустрій і статус суддів». Науково-практичний коментар / за заг. ред. М.А. Погорецького, О.З. Хотинської-Нор, О.Г. Яновської. Київ, 2019. 668 с.

REFERENCES:

1. Закон України “Pro vnesennja zmin do rozdilju XII «Prikincevi ta perehidni polozhennja» Zakonu Ukraїni «Pro sudoustrij i status suddiv» shhodo zabezpechennja stalogo funkcionuvannja sudovoї vladi v period vidsutnosti povnovazhnogo skladu Vishhoї radi pravosuddja” [The Law of Ukraine “On Amendments to Section XII “Final and Transitional Provisions” of the Law of Ukraine “On Judiciary and Status of Judges” to Ensure Sustainable Functioning of the Judiciary in the Absence of the Plenipotentiary of the High Council of Justice”]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2128-20#n5> [in Ukrainian].

2. Kravchuk, V.M. (2019). *Konstitucijni osnovi pravovogo statusu suddiv v Ukraїni [Constitutional bases of legal status of judges in Ukraine]*. Kiїv: Vidavnicтво Lira-K [in Ukrainian].

3. Konstitucija Ukraїni prijnjata na p’jatij sesii Verhovnoi Radi Ukraїni 28 chervnja 1996 roku, z nastupnimi zminami [The Constitution of Ukraine was adopted at the fifth session of the Verkhovna Rada of Ukraine on June 28, 1996, as amended].(n.d). *zakon0.rada.gov.ua* Retrieved from <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr/ed19960628> [in Ukrainian].

4. Deklaracija pro pravo na rozvitok, prijnjata rezoljucieju 41/128 General’noi

Asambleї vid 4 grudnja 1986 roku [Declaration on the Right to Development, adopted by General Assembly resolution 41/128 of 4 December 1986]. (n.d). *zakon0.rada.gov.ua* Retrieved from http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_301 [in Ukrainian].

5. Закон Ukraїni “Pro sudoustrij i status suddiv” [The Law of Ukraine “On the Judiciary and the Status of Judges”].(n.d). *zakon3.rada.gov.ua* Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1402-19/print1465331835457898> [in Ukrainian].

6. Закон Ukraїni “Pro pravovij rezhim voennogo stanu” [The Law of Ukraine “On the legal regime of martial law”]. (n.d). *zakon0.rada.gov.ua* Retrieved from <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/389-19> [in Ukrainian].

7. Protokol № 4 do Konvencii pro zahist prav ljudini i osnovopolozhnih svobod, jakij garantue dejaki prava i svobodi, ne peredbacheni v Konvencii ta u Pershomu protokoli do neї vid 16 veresnja 1963 roku [Protocol No. 4 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, which guarantees certain rights and freedoms not provided for in the Convention and its First Protocol of 16 September 1963].(n.d). *zakon5.rada.gov.ua* Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_059 [in Ukrainian].

8. Закон Ukraїni “Pro svobodu peresuvannja ta vil’nij vibir miscja prozhivannja v Ukraїni” [The Law of Ukraine “On freedom of movement and free choice of residence in Ukraine”].(n.d). *zakon5.rada.gov.ua* Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1382-15> [in Ukrainian].

9. Postanova Kabinetu Ministriv Ukraїni “Pro zatverdzhennja Porjadku vstanovlennja osoblivogo rezhimu v’їzdu i viїzdu, obmezhenija svobodi peresuvannja gromadjan, inozemciv ta osib bez gromadjanstva, a takozh ruhu transportnih zasobiv v Ukraїni abo v okremih її miscevostjah, de vvedeno voennij stan” [The Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine “On approval of the Procedure for establishing a special regime of entry and exit, restriction of freedom of movement of citizens, foreigners and stateless persons,

as well as traffic in Ukraine or in certain localities where martial law is imposed”]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1455-2021> [in Ukrainian].

10. Rekomendacii shhodo roboti sudiv v umovah voennogo stanu vid 02 bereznja 2002 roku [Recommendations on the work of courts in martial law].*rsu.gov.ua* Retrieved from <http://rsu.gov.ua/ua/news/usim-sudam-ukraini-rsu-opublikovala-rekomendacii-sodo-rooti-sudiv-v-umovah-voennogo-stanu> [in Ukrainian].

11. Zakon Ukraïni “Pro Konstitucijnij Sud Ukraïni” [The Law of Ukraine “On the Constitutional Court of Ukraine”].(n.d). *zakon3.rada.gov.ua* Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2136-19> [in Ukrainian].

12. Kodeks suddivs’koï etiki [Code of Judicial Ethics].*court.gov.ua* [https://court.gov.ua/userfiles/Kodex%20sud%20etiki\(1\).pdf](https://court.gov.ua/userfiles/Kodex%20sud%20etiki(1).pdf) [in Ukrainian].

13. Rishennja Radi suddiv Ukraïni «Shhodo vzhittja nevidkladnih zahodiv dlja zabezpechennja stalogo funkcionuvannja sudovoï vladi v Ukraïni v umovah pripinennja povnovazhen’ Vishhoï radi pravosuddja ta voennogo stanu u zv’jazku zi zbrojnoju agresieju z boku Rosijs’koï Federacii» № 9 vid 24 ljutogo 2022 roku [Decision of the Council of Judges of Ukraine “On taking urgent measures to ensure the sustainable functioning of the judiciary in Ukraine in the event of termination of the High Council of Justice and martial law in connection with armed aggression by the Russian Federation”]. *rsu.gov.ua* Retrieved from <http://rsu.gov.ua/ua/documents/130> [in Ukrainian].

14. Rekomendacija № (94) 12 «Nezalezhnist’, dievist’ ta rol’ suddiv», uhvalena Komitetom Ministriv Radi Evropi na 518 zasidanni zastupnikiv ministriv [Recommendation 94 (94) 12 “Independence, effectiveness and role of judges”, adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe at the 518th meeting of the Ministers’ Deputies].(n.d). *zakon2.rada.gov.ua* Retrieved from http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_323 [in Ukrainian].

15. Rishennja Radi suddiv Ukraïni «Pro zatverdzhennja okremih rekomendacij organizacii roboti sudiv ta suddiv v umovah voennogo stanu» [Decision of the Council of Judges of Ukraine “On approval of certain recommendations for the organization of work of courts and judges in martial law”].*rsu.gov.ua* Retrieved from <http://rsu.gov.ua/ua/documents/130> [in Ukrainian].

16. Evropejs’kij statut suddi prijnjatij Evropejs’koju Asociacieju Suddiv u 1993 roci [The European Statute for Judges was adopted by the European Association of Judges in 1993].*vkksu.gov.ua* Retrieved from [vkksu.gov.ua](http://vkksu.gov.ua/userfiles/doc/perelik-dokumentiv/evrop-status-suddi.doc) [in Ukrainian].

17. Pekins’ki tezi shhodo principiv nezalezhnosti suddiv juridichnoï asociacii kraïn azijs’kogo ta tihookeans’kogo regionu, prijnjati providnimi dijachami v galuzi pravosuddja v LAWASIA, a takozh suddjami z Azii ta tihookeans’kogo regionu v Pekini v 1995 roci ta shvaleni na zasidanni radi LAWASIA v 2001 roku [The Beijing Theses on the Principles of Independence of Judges of the Asia-Pacific Judicial Association, adopted by leading justice actors in LAWASIA and judges in Asia and the Pacific in Beijing in 1995 and approved by the LAWASIA Council in 2001]. (n.d). *zakon2.rada.gov.ua* Retrieved from http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_j78 [in Ukrainian].

18. Statut Vseukraïns’koï gromads’koï organizacii «Asociacija suddiv Ukraïni» [Charter of the All-Ukrainian public organization “Association of Judges of Ukraine”].*uajudges.org.ua* Retrieved from <http://uajudges.org.ua/wp-content/themes/2015/06/Statut.pdf> [in Ukrainian].

19. Zakon Ukraïni «Pro sudoustrij i status suddiv». *Naukovo-praktichnij komentar [Law of Ukraine “On the Judiciary and the Status of Judges”. Scientific and practical commentary]*. Kiïv [in Ukrainian].

Мосійчук Лілія Мар'янівна,

аспірант кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Волинського національного університету імені Лесі Українки, вул. Винниченка, 30, м. Луцьк, 43021, тел.: +38 099 3117040; e-mail: Lilamosi@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5338-0380>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОРЯДКУ ПРИЗНАЧЕННЯ НА ПОСАДУ СУДДІ

Анотація. У публікації аналізуються основні акти національного законодавства, у яких закріплений порядок призначення на посаду судді. Порядок призначення на посаду судді варто розглядати як комплексний правовий інститут, що складається з норм різних галузей національного законодавства.

Після внесення змін до законодавства про судоустрій та статус суддів в Україні передбачено виключно процедуру призначення на посади суддів. Порядок призначення на посаду судді виступає вагомим складовою правового статусу судді.

Підтримано пропозицію стадії призначення на посаду судді поділяти на формальні та кваліфікаційні.

До формальних варто віднести діяльність Вищої кваліфікаційної комісії суддів України щодо процедурних моментів призначення кандидата на посаду судді.

Кваліфікаційні стадії полягають у перевірці та реалізації кандидатами на посаду судді різних навиків, необхідних для здійснення суддівських функцій. До них відносяться: складання особою, допущеною до участі у доборі, відбіркового іспиту; проходження кандидатами, які успішно склали відбіркового іспит та пройшли спеціальну перевірку, спеціальної підготовки, отримання свідоцтва про проходження спеціальної підготовки; є складання кандидатами, які пройшли спеціальну підготовку, кваліфікаційного іспиту та встановлення його результатів.

Ключові слова: правовий статус, правовий статус суддів, суд, суддівський корпус, суддя, судова влада.

Mosiichuk Liliia Marianivna,

postgraduate of Department of theory and history of state and law, Lesya Ukrainka Eastern European National University, Vinnychenko St., 30, Lutsk, 43021, tel.: +38 099 3117040; e-mail: Lilamosi@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5338-0380>

LEGAL REGULATION OF THE PROCEDURE FOR APPOINTMENT TO THE POSITION OF JUDGE

Abstract. The publication analyzes the main acts of national law, which set out the procedure for appointment to the position of judge. The procedure for appointment to the position of a judge should be considered as a complex legal institution consisting of norms of various branches of national legislation.

Following the amendments to the legislation on the judiciary and the status of judges in Ukraine, only the procedure for appointment to the position of judges is provided. The procedure for appointment to the position of a judge is an important component of the legal status of a judge.

The proposal to divide the stage of appointment to the position of a judge into formal and qualification was supported.

The formal stages include the activities of the High Qualifications Commission of Judges of Ukraine regarding the procedural aspects of appointing a candidate for the position of a judge.

Qualification stages are the testing and implementation by candidates for the position of judge of various skills necessary for the exercise of judicial functions. These include: passing a qualifying examination by a person admitted to participate in the selection; passing by candidates who have successfully passed the selection exam and passed the special examination, special training, obtaining a certificate of special training; are passing the qualification exam and establishing its results by candidates who have passed special training.

Key words: legal status, legal status of judges, court, judiciary, judge, judiciary.

Постановка питання в загальному вигляді. Після Революції Гідності (2013-2014 рр.) Україна цілеспрямовано обрала шлях очищення судової влади. Для реалізації цього завдання пропонуються різні інструменти оновлення складу суддівського співтовариства від непрофесійних і недоброчесних суддів у процесі очищення державної влади.

Правовий статус суддів безпосередньо залежить від особистості, яка обіймає посаду судді, а тому особливої актуальності набувають питання призначення на посаду судді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми. Порядком призначення на посаду судді тривалий час залишається предметом наукових досліджень багатьох вітчизняних вчених, зокрема: Р. Баранніка, В. Басая, В. Бойка, В. Бринцева, М. Вільгушинського, О. Жуковського, М. Косюти, В. Кравчука, І. Марочкина, Л. Москвич, Ю. Полянського, С. Прилуцького, Л. Скоморохи та інших.

Загальна мета даної статті полягає у аналізі та розкритті змісту правового регулювання призначення судді на посаду.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Ще у далеку давнину відомий давньогрецький мислитель Арістотель писав, що існує чотири способи впорядкування суду; стільки ж способів буде в тому випадку, коли суддів призначають не з числа усіх громадян, і коли вони судитимуть, дотримуючись певної черги; знову ж таки, судді можуть обиратися з числа декотрих громадян для ведення всіх справ через вибори чи за жере-

бом або в одних випадках за жеребом, в інших – через вибори; чи, нарешті, в одних випадках одні й ті самі справи розглядатимуть судді, призначені за жеребом або шляхом голосування [1, с. 127-128].

На початку ХХ століття В. Случевський виокремлював чотири способи вступу на посаду судді: 1) вибори осіб суспільством або його представниками; 2) вибори осіб тими судовими установами, у яких з'явилась вакансія судді; 3) призначення урядовою владою; 4) призначення шляхом жеребкування з числа осіб, що відповідають законним умовам [2, с. 127].

Як справедливо зазначає В. Кравчук, конституційно-правові засоби оновлення складу суддівського співтовариства передбачають використання механізмів призначення та виборності [3, с. 18].

Порядок призначення судді на посаду відображається у ряді міжнародних правових актів. Важливим документом, що регламентує призначення судді на посаду є Монреальська універсальна декларація про незалежність правосуддя, прийнята Першою світовою конференцією про незалежності правосуддя у 1983 році [4]. У контексті призначення судді на посаду, Декларація, зокрема, визначає наступне: не існує єдиного правильного способу обрання суддів; єдиною вимогою є та, що спосіб обрання повинен гарантувати, що призначення суддів не здійснюється за нечесними мотивами [4].

У п. 1.3. Європейської хартії суддів вказується, що стосовно кожного рішення, пов'язаного з підбором, відбором, призначенням та просуванням по службі або закінченням перебуван-

ня на посаді судді Закон передбачає втручання органу, незалежного від виконавчої та законодавчої влади, у якому не менше половини учасників є суддями, обраними такими ж суддями в порядку, що гарантує найширше представництво суддів [5].

Відповідно до ст. 9 Загальної хартії судді, обрання судді на посаду має відповідати об'єктивним та прозорим критеріям і базуватися суто на його професійній кваліфікації. Якщо обрання на посаду не відбувається іншим шляхом згідно з встановленою та глибоко вкоріненою традицією, то таке обрання має здійснювати незалежний орган, що включає достатню кількість представників судової влади [6].

Наступним міжнародно-правовим актом, що регламентує порядок призначення судді на посаду, є Пекінські тези. У документі зазначено, що для досягнення суддями своїх цілей та реалізації своїх функцій судді повинні обиратися на засадах компетентності, неупередженості та незалежності (п. 11). Спосіб обрання суддів повинен гарантувати обрання найбільш кваліфікованого кандидата на посаду. Такий спосіб має захищати від будь-якого впливу та забезпечувати призначення компетентних, незалежних та неупереджених осіб (п. 12) [7].

Ще одним документом, що закріплює порядок призначення судді на посаду є Рекомендації Латімер Хаус щодо парламентаризму та незалежності суддівства в країнах загального права, прийняті на зустрічі представників парламентської асоціації, асоціації магістратів та суддів, асоціації адвокатів та освітньої юридичної асоціації країн загального права 19 липня 1998 року. У документі наголошено не

таких моментах: 1) процес призначення суддів повинен бути незалежним; 2) процес призначення повинен здійснюватись таким чином, щоб гарантувати незалежність та належний інтелектуальний рівень претендентів, обраних для призначення суддів на всіх рівнях; 3) призначення суддів на всіх рівнях повинно базуватись на прогресивних принципах рівності за ознакою статі, чи інших ознак, що можуть бути підставою для дискримінації; 4) судді мають призначатися на посаду на постійній основі [8].

Порядок призначення на посаду судді також закріплений і у Рекомендації CM/Rec (2010) 12. Рішення, які стосуються добору суддів, мають ґрунтуватися на об'єктивних критеріях, які попередньо визначені законом чи компетентними органами влади (п. 44). Орган влади, який приймає рішення щодо добору та підвищення суддів по службі, повинен бути незалежним від виконавчої та законодавчої влади (п. 46) [9].

У Висновку № 1 (2001) зазначено, що забезпечення судової незалежності впливає практично на кожен аспект кар'єри судді: від навчання (підготовки) до призначення на посаду, просування по службі та участі в дисциплінарних заходах. Висновком № 10 (2007) рекомендовано у призначенні суддів брати участь судовій раді, а не парламенту чи органам виконавчої влади (п. 48) [10].

Як справедливо стверджує В. Кравчук, конституційно-правові засоби оновлення складу суддівського співтовариства є визначальним елементом правового статусу суддів та передбачають використання механізмів призначення та виборності. В Україні після внесення змін до законодавства

про судоустрій та статус суддів передбачено виключно процедуру призначення на посади суддів [11, с. 391].

На думку Л. Скоморохи, від того, наскільки законодавець чітко і юридично грамотно викладе правову позицію призначення суддів, буде залежати як доля самої судової влади, так і доля всієї держави [12, с. 18].

Формування корпусу професійних суддів України С. Прилуцький розглядає як динамічне явище, а формування корпусу професійних суддів України визначає, як упорядкований процес кадрового забезпечення судової влади, що включає правові механізми набуття та припинення судьями повноважень [13, с. 18].

Досліджуючи порядок та організацію процесу формування суддівського корпусу, Л. Скомороха механізм реалізації формування суддівського корпусу розуміє, як організаційно-правову діяльність відповідних органів щодо забезпечення створення професійного суддівського корпусу України, який включає законодавчо встановлені форми, засоби, умови добору, підготовки кандидатів у судді, призначення та перепідготовки і підвищення кваліфікації суддів [12, с. 43]. При цьому дослідниця у процедурі призначення суддів вважає доцільним проведення заходів щодо стандартизації та вироблення єдиних підходів і методів формування суддівського корпусу [14, с. 44].

Порядок зайняття посади судді детально врегульований розділом 4 Закону про судоустрій і статус суддів від 02 червня 2016 року з наступними змінами і доповненнями [15], яким зроблено істотний крок у напрямку упорядкування добору та призначення на посади суддів. Громадянин України,

який виявив бажання зайняти посаду судді, повинен відповідати вимогам чинного законодавства, що висуваються до кандидатів на посаду професійного судді.

Відповідно до ст. 70 Закону про судоустрій і статус суддів добір та призначення на посаду судді здійснюється у встановленому порядку та складається з відповідних стадій, а саме: 1) рішення Вищої кваліфікаційної комісії суддів України про оголошення добору кандидатів на посаду судді з урахуванням прогнозованої кількості вакантних посад суддів; 2) розміщення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України на своєму офіційному веб-сайті оголошення про проведення добору кандидатів на посаду судді. В оголошенні має бути зазначено кінцевий термін подання документів до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, що не може бути меншим ніж 30 днів із дати розміщення оголошення, а також прогнозована кількість вакантних посад суддів на наступний рік; 3) подання особами, які виявили намір стати суддею, до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України відповідної заяви та визначених Законом документів; 4) здійснення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України перевірки відповідності осіб, які звернулися із заявою для участі в доборі, установленим Законом вимогам до кандидата на посаду судді на основі поданих документів; 5) допуск Вищою кваліфікаційною комісією суддів України осіб, які за результатами перевірки на час звернення відповідають установленим Законом вимогам до кандидата на посаду судді, до участі у доборі та складенні відбіркового іспиту; 6) скла-

дення особою, допущеною до участі у доборі, відбіркового іспиту; 7) встановлення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України результатів відбіркового іспиту та їх оприлюднення на офіційному веб-сайті Вищої кваліфікаційної комісії суддів України; 8) проведення стосовно осіб, які успішно склали відбіркового іспит, спеціальної перевірки в порядку, визначеному законодавством про запобігання корупції, з урахуванням особливостей, визначених Законом; 9) проходження кандидатами, які успішно склали відбіркового іспит та пройшли спеціальну перевірку, спеціальної підготовки; отримання свідоцтва про проходження спеціальної підготовки; 10) складення кандидатами, які пройшли спеціальну підготовку, кваліфікаційного іспиту та встановлення його результатів; 11) зарахування Вищою кваліфікаційною комісією суддів України кандидатів на посаду судді за результатами кваліфікаційного іспиту до резерву на заміщення вакантних посад судді, визначення їх рейтингу, оприлюднення списку кандидатів на посаду судді, включених до резерву та рейтингового списку, на офіційному веб-сайті Вищої кваліфікаційної комісії суддів України; 12) оголошення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України відповідно до кількості вакантних посад судді у місцевих судах конкурсу на заміщення таких посад; 13) проведення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України конкурсу на заміщення вакантної посади судді на основі рейтингу кандидатів, які взяли участь у такому конкурсі, та внесення рекомендації Вищій раді правосуддя щодо призначення кандидата на посаду судді; 14) розгляд Вищою радою

правосуддя рекомендації Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та ухвалення рішення щодо кандидата на посаду судді; 15) видання указу Президента України про призначення на посаду судді – у разі внесення Вищою радою правосуддя подання про призначення судді на посаду [15].

Висновки. Отже, більшість зазначених вище стадій (рішення Вищої кваліфікаційної комісії суддів України про оголошення добору кандидатів на посаду судді з урахуванням прогнозованої кількості вакантних посад суддів; розміщення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України на своєму офіційному веб-сайті оголошення про проведення добору кандидатів на посаду судді. В оголошенні має бути зазначено кінцевий термін подання документів до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, що не може бути меншим ніж 30 днів із дати розміщення оголошення, а також прогнозована кількість вакантних посад суддів на наступний рік; подання особами, які виявили намір стати суддею, до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України відповідної заяви та визначених Законом документів; здійснення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України перевірки відповідності осіб, які звернулися із заявою для участі в доборі, установленим Законом вимогам до кандидата на посаду судді на основі поданих документів; допуск Вищою кваліфікаційною комісією суддів України осіб, які за результатами перевірки на час звернення відповідають установленим Законом вимогам до кандидата на посаду судді, до участі у доборі та складенні відбіркового іспиту; встановлення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України ре-

зультатів відбіркового іспиту та їх оприлюднення на офіційному веб-сайті Вищої кваліфікаційної комісії суддів України; проведення стосовно осіб, які успішно склали відбіркового іспит, спеціальної перевірки в порядку, визначеному законодавством про запобігання корупції, з урахуванням особливостей, визначених Законом; зарахування Вищою кваліфікаційною комісією суддів України кандидатів на посаду судді за результатами кваліфікаційного іспиту до резерву на заміщення вакантних посад судді, визначення їх рейтингу, оприлюднення списку кандидатів на посаду судді, включених до резерву та рейтингового списку, на офіційному веб-сайті Вищої кваліфікаційної комісії суддів України; оголошення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України відповідно до кількості вакантних посад судді у місцевих судах конкурсу на заміщення таких посад; проведення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України конкурсу на заміщення вакантної посади судді на основі рейтингу кандидатів, які взяли участь у такому конкурсі, та внесення рекомендації Вищій раді правосуддя щодо призначення кандидата на посаду судді) варто віднести до формальних, в них визначальна роль належить Вищій кваліфікаційній комісії суддів України, але не варто вважати що все залежить виключно від неї. Адже правильність оформлення документів, поданих на конкурс, результати відбіркового іспитів, відповідність законодавству про запобігання корупції залежать безпосередньо від претендента на посаду судді.

Кваліфікаційні стадії полягають у перевірці та реалізації кандидатами на посаду судді різних навиків, необ-

хідних для здійснення суддівських функцій. До кваліфікаційних стадій можемо віднести складання особою, допущеною до участі у доборі, відбіркового іспиту; проходження кандидатами, які успішно склали відбіркового іспит та пройшли спеціальну перевірку, спеціальної підготовки, отримання свідоцтва про проходження спеціальної підготовки; є складання кандидатами, які пройшли спеціальну підготовку, кваліфікаційного іспиту та встановлення його результатів.

Тож передбачений чинним законодавством порядок призначення судді на посаду є важливим елементом правового статусу судді, адже передусє безпосередньому виникненню правосуб'єктності судді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Арістотель. Нікомахова етика / пер. В. Ставнюка. Київ, 2002. Кн. 5. 480с.
2. Случевский В. Учебник русского уголовного процесса. Судоустройство – Судопроизводство. Санкт-Петербург, 1913. 686 с.
3. Кравчук В.М. Теоретичні основи конституційно-правового статусу суддів в Україні: Автореф. дис... докт. юрид. наук: 12.00.02. Ужгород, 2020. 34 с.
4. Монреальська універсальна декларація щодо незалежності правосуддя (Перша світова конференція щодо незалежності правосуддя, від 1983 р.). URL: vkksu.gov.ua/userfiles/doc/perelik-dokumentiv/monreal-universal-declar.doc (дата звернення: 15.03.2022).
5. Європейська хартія щодо статусу суддів від 10 липня 1998 року URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_236 (дата звернення: 11.04.2022).
6. Загальна (Універсальна) хартія судді, ухвалена 17 листопада 1999 року Централь-

ною Радою Міжнародної Асоціації суддів // Електронний ресурс: Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_j63 (дата звернення: 17.03.2022).

7. Пекінські тези щодо принципів незалежності суддів юридичної асоціації країн азійського та тихоокеанського регіону, прийняті провідними діячами в галузі правосуддя в LAWASIA, а також суддями з Азії та тихоокеанського регіону в Пекіні в 1995 р. та схвалені на засіданні ради LAWASIA в 2001 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_j78 (дата звернення: 10.04.2022).

8. Рекомендації Латімер Хаус щодо парламентаризму та незалежності суддівства в країнах загального права, прийняті на зустрічі представників парламентської асоціації, асоціації магістратів та суддів, асоціації адвокатів та освітньої юридичної асоціації країн загального права 19 липня 1998 року URL: <https://vkksu.gov.ua/doc/perelik-dokumentiv/rekomendacii-lat> (дата звернення: 02.04.2022).

9. Рекомендація CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки, ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи 17 листопада 2010 року на 1098 засіданні заступників міністрів // База даних «Законодавство України». URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_a38 (дата звернення: 26.03.2022).

10. Висновок № 10 (2007) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи про судову раду на службі суспільству. URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn_10_2007.pdf (дата звернення: 13.03.2022).

11. Кравчук В.М. Конституційні основи правового статусу суддів в Україні: монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2019. 640 с.

12. Скомороха Л.В. Конституційно-правові аспекти формування професійного суддівського корпусу в Україні: сутність, механізм реалізації: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2010. 216 с.

13. Прилуцький С.В. Формування корпусу професійних суддів України: дис... канд. юрид. наук: 12.00.10. Київ, 2003. 223 с.

14. Скомороха Л.В. Концептуальні підходи щодо отримання всебічної та повної інформації стосовно осіб, які претендують на зайняття посади судді. Вісник Вищої ради юстиції. 2010. № 2. С. 44-51.

15. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 р., з наступними змінами / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1402-19/print1465331835457898> (дата звернення: 29.03.2022).

REFERENCES:

1. Aristotel' (2002). *Nikomahova etika [Nicomachean ethics]*. (vol. 1-5). Київ [in Ukrainian].

2. Sluchevskij, V.(1913). *Sudoustrojstvo – Sudoproizvodstvo [Judicial system – Judicial proceedings]*. Sankt-Peterburg [in Russian].

3. Kravchuk, V.M. (2020). Teoretichni osnovi konstitucijno-pravovogo statusu suddiv v Ukraini [Theoretical foundations of the constitutional and legal status of judges in Ukraine]. *Doctor's thesis*. Uzhgorod [in Ukrainian].

4. Monreal's'ka universal'na deklaracija shhodo nezalezhnosti pravosuddja [Montreal Universal Declaration on the Independence of Justice]. [vkksu.gov.ua](http://vkksu.gov.ua/userfiles/doc/perelik-dokumentiv/monreal-universal-declar.doc) Retrieved from: vkksu.gov.ua/userfiles/doc/perelik-dokumentiv/monreal-universal-declar.doc [in Ukrainian].

5. Evropejs'ka hartija shhodo statusu suddiv [European Charter on the Status of Judges]. (n.d). [zakon3.rada.gov.ua](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_236) Retrieved from http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_236 [in Ukrainian].

6. Zagal'na (Universal'na) hartija suddi [General (Universal) Charter of Judges].(n.d). [zakon3.rada.gov.ua](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_j63) Retrieved from http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_j63 [in Ukrainian].

7. Pekins'ki tezi shhodo principiv nezalezhnosti suddiv juridichnoi asociacii

kraїн azijs'kogo ta tihookeans'kogo regionu, prijnjati providnimi dijachami v galuzi pravosuddja v LAWASIA, a takozh suddjami z Azii ta tihookeans'kogo regionu v Pekini v 1995 r. ta shvaleni na zasidanni radi LAWASIA v 2001 r. [Beijing Theses on the Principles of Independence of Judges of the Asia-Pacific Judicial Association, adopted by LAWASIA Senior Justice Judges and Asia and the Pacific Judges in Beijing in 1995 and approved by the LAWASIA Council in 2001].(n.d). *zakon2.rada.gov.ua* Retrieved from http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_j78 [in Ukrainian].

8. Rekomendacii Latimer Haus shhodo parlamentarizmu ta nezalezhnosti suddivstva v kraїnah zagal'nogo prava, prijnjati na zustrichi predstavnikov parlaments'koї asociacii, asociacii magistrativ ta suddiv, asociacii advokativ ta osvtn'oї juridichnoї asociacii kraїн zagal'nogo prava 19 lipnja 1998 roku [Recommendations of the Latimer House on Parliamentarism and Independence of the Judiciary in Common Law Countries, adopted at a meeting of representatives of the Parliamentary Association, the Association of Magistrates and Judges, the Bar Association and the Educational Legal Association of Common Law Countries July 19, 1998]. *vkksu.gov.ua* Retrieved from <https://vkksu.gov.ua/doc/perelik-dokumentiv/rekomendacii-lat> [in Ukrainian].

9. Rekomendacija CM/Rec (2010) 12 Komitetu Ministriv Radi Evropi derzhavam-chlenam shhodo suddiv: nezalezhnist', efektivnist' ta obov'jazki, uhvalena Komitetom Ministriv Radi Evropi 17 listopada 2010 roku na 1098 zasidanni zastupnikov ministriv [Recommendation CM / Rec (2010) 12 of the Committee of Ministers of the Council of Europe to member states on judges: independence, efficiency and responsibilities, adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 17 November 2010 at the 1098th meeting of the Ministers' Deputies].(n.d). *zakon2.rada.gov.ua*

Retrieved from: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_a38 [in Ukrainian].

10. Visnovok № 10 (2007) Konsul'tativnoї radi evropejs'kih suddiv do uvagi Komitetu Ministriv Radi Evropi pro sudovu radu na sluzhbi suspil'stvu [Conclusion № 10 (2007) of the Advisory Council of European Judges for the attention of the Committee of Ministers of the Council of Europe on the Judicial Council in the service of society]. *court.gov.ua* Retrieved from: https://court.gov.ua/userfiles/visn_10_2007.pdf [in Ukrainian].

11. Kravchuk, V.M. (2019). *Konstitucijni osnovi pravovogo statusu suddiv v Ukraїni [Constitutional bases of legal status of judges in Ukraine]*. Kiiv: Vidavnictvo Lira-K [in Ukrainian].

12. Skomoroha, L.V. (2010). *Konstitucijno-pravovi aspekti formuvannja profesijnogo suddivs'kogo korpusu v Ukraїni: sutnist', mehanizm realizacii [Constitutional and legal aspects of the formation of the professional judiciary in Ukraine: essence, implementation mechanism]*. *Candidate's thesis*. Kiiv [in Ukrainian].

13. Priluc'kij, S.V. (2003). *Formuvannja korpusu profesijnih suddiv Ukraїni [Formation of the corps of professional judges of Ukraine]*. *Candidate's thesis*. Kiiv [in Ukrainian].

14. Skomoroha, L.V. (2010). *Konceptual'ni pidhodi shhodo otrimannja vsebichnoї ta povnoї informacii stosovno osib, jaki pretendujut' na zajnjattja posadi suddi [Conceptual approaches to obtaining comprehensive and complete information about persons applying for the position of a judge]*. *Visnik Vishhoї radi justicii – Bulletin of the High Council of Justice*, 2, 44-51[in Ukrainian].

15. Zakon Ukraїni "Pro sudoustrij i status suddiv" [The Law of Ukraine "On the Judiciary and the Status of Judges"].(n.d). *zakon3.rada.gov.ua* Retrieved from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1402-19/print1465331835457898> [in Ukrainian].

СУЧАСНІ ТЕХНОЛОГІЇ УПРАВЛІННЯ В ДЕРЖАВІ

УДК 342.9+351

[https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-2\(20\)-165-177](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-2(20)-165-177)

Федоренко Тетяна Анатоліївна,

кандидат наук з державного управління, Центр оцінювання кандидатів на зайняття посад державної служби, e-mail: tf-doctor@ukr.net, тел.: +38066 706 3122, вул. Прорізна, 15, каб 214, м.Київ, 01001, <https://orcid.org/0000-0003-1175-6404>

ВИКОРИСТАННЯ ПОТЕНЦІАЛУ ОСВІТНІХ І ТРЕНІНГОВИХ ПРОГРАМ ДЛЯ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ В ТРАНСФОРМАЦІЙНИЙ ПЕРІОД

Анотація. Важливість аналізу етики державних службовців, як об'єкта державного регулювання, кодифікації етичних норм і формування механізмів етичного регулювання, пов'язане з сучасними проблемами, які гостро постають перед державною службою України, а саме: з питання корупції серед чиновників, проявами неефективної роботи державних службовців, значного відсотку недовіри населення до діяльності органів державної влади. Суспільна довіра до державних публічних службовців є фундаментальною умовою ефективного державного управління.

Саме моральні стандарти поведінки державних службовців стають основоположним фактором, що саме і визначає якість і ефективність державного управління. У зв'язку з цим, аналіз проблем, що стосуються професійної етики в системі державної служби видається вкрай актуальним. Державна служба, як інституція держави має бути гарантом побудови правової держави, вирішувати проблеми соціальної стабілізації, економічного розвитку, оздоровлення суспільства. У зв'язку з необхідністю подолання вищевказаних кризових явищ в сучасному українському суспільстві та формування сучасної конкурентоспроможної держави, особливого значення набуває розробка механізмів формування етичних принципів і цінностей у системі державної служби.

У статті розкрито результати дослідження, яке було проведено для ілюстрації того, які етичні цінності можуть бути втілені, а які модернізовані в системі працевдатних, керованих та застосованих стандартів. Досліджено суть питання – що таке етика державної служби? Проведено моніторинг етичного професіоналізму та цінностей, що втілюють суть державної служби. Наголошено на важливість залучення до цього процесу суб'єктів, які належать до державної служби і громадянського суспільства. Визначено проблеми, які потребують вирішення в рамках запровадження чи внесення змін до управління етикою в державній службі.

Рекомендовано ряд заходів щодо просування стандартів професійної етики на державній службі, включаючи залучення громадськості, вдосконалення правової

бази та впровадження етики як невід'ємної частини управління людськими ресурсами на державній службі.

Ключові слова: етика державного службовця, державна служба, державні службовці, критерії етики державного службовця, управління персоналом.

Fedorenko Tetyana Anatoliyivna,

Center of Assessment of Candidates for Public Service Positions, e-mail: tf-doctor@ukr.net; tel.: +38066 706 3122, Prorizna, str., 15, Kyiv, 01001, <https://orcid.org/0000-0003-1175-6404>

USING THE POTENTIAL OF EDUCATIONAL AND TRAINING PROGRAMS TO DEVELOP PROFESSIONAL ETHICS OF CIVIL SERVANTS IN UKRAINE DURING THE TRANSFORMATION PERIOD

Abstract. The importance of analyzing the ethics of civil servants as an object of state regulation, codification of ethical norms and the formation of mechanisms of moral regulation is related to the modern problems that are acute in the public service of Ukraine, namely, on the issue of corruption among officials, manifestations of ineffective work of civil servants, a significant percentage of public distrust in the activities of public authorities. The confidence of the population in civil servants is a fundamental condition for effective public administration.

Yes, it is the moral norms of behavior of public servants that become a fundamental factor determining the quality and effectiveness of public administration. In this regard, the analysis of problems related to professional ethics in the system of public service seems extremely relevant. Public service as an institution of the state should be a guarantor of building the rule of law, solve the problems of social stabilization, economic development, the recovery of society. In connection with the need to overcome the above crisis phenomena in modern Ukrainian society and the formation of a modern competitive state, the development of mechanisms to form ethical principles and values in the system of public service acquires particular importance.

This article reveals the results of a study conducted to illustrate which ethical values can be embodied and which can be modernized into a system of workable, manageable, and applicable standards. The essence of the question, what is public service ethics? A discussion of moral professionalism and values that embody the essence of public service has been conducted. The importance of involving public service and civil society actors in the process is noted. Problems that need to be addressed in the introduction or modification of ethics management in public service are identified.

A number of measures are recommended to promote ethics in the public service, including public involvement, improvement of the legal framework and implementation of ethics as an integral part of human resource management in the public service.

Key words: public servant ethics, public service, public servants, criteria of public servant ethics, human resource management.

Постановка проблеми. Сьогодні етика державного службовця займає дедалі помітніше місце у дискусіях про індикатори якісного державного управління. Існує думка представників громадянського суспільства, що етичні стандарти державних службовців занепадають, у зв'язку з цим виникають питання прояви неправомірної поведінки з боку тих, кому було довірено охороняти суспільні інтереси. У всьому світі спостерігається рух по відновленню довіри до державних інститутів, тому для захисту основ демократії, державні службовці змушені реагувати на ці трансформації та відмовитися від застарілих методів діяльності. Порушуючи неетичними діями довіру громадян державні службовці тим самим підривають основи інституцій, які лежать в основі нашої демократії і мають нести відповідальність перед суспільством. У зв'язку з потребою українського суспільства в формуванні конкурентоспроможної державної служби, особливого значення набуває модернізація існуючих етичних принципів і цінностей у системі державної служби.

Державні службовці, працюючи для покращення життя громадян своєї країни, мають усвідомлювати, що їх поведінка на державній службі заснована на універсальних етичних засадах, а не на суб'єктивній моралі. Мета проведеного дослідження – виявити розрив між цими різними моральними системами. Розробка та вдосконалення стандартів етичної поведінки у контексті діяльності державних службовців, враховуючи зростаючий рівень взаємодії між приватним та державним секторами, стали обов'язковою складовою реформи державної служби в Україні.

Конфлікт інтересів, тобто протиріччя між приватними інтересами чиновника та інтересами служби, наявність якого може вплинути на об'єктивність та неупередженість прийняття рішення, вчинення або утримання від скоєння відповідних дій під час його службової діяльності, розглядається як один із факторів, що сприяють розвитку корупції. В Україні правове регулювання та запобігання конфлікту інтересів зафіксовано у Законі України «Про запобігання корупції». Відповідно до основ законодавства механізми запобігання конфліктам інтересів або їх врегулювання мають бути спрямовані на пошук балансу через виявлення ризиків, заборону неприйнятних форм конфліктів, адекватне управління конфліктними ситуаціями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Мислителями минулого активно розроблялася тема моральності та етичної культури самодержців і їх службовців. Домінуючими ідеями в роздумах таких теоретиків мислителів, як: Аристотель [1], Н. Макіавеллі, Ж.-Ж. Руссо [2], Е. Кант та ін. були пошуки моделі особистих чеснот державців. Сьогодні традиція етичного розуміння вияву моральних якостей державних службовців поступово замінюється пошуком механізмів регулювання етики державного управління й етики державних управлінців. Роль етики в суспільстві досліджувалася такими сучасними ученими: Н. Алюшина, Ю. Баскіна, Т. Василевська [3], В. Головченко, В. Мельников [4], Н. Наулік, С. Хаджирадева та інші.

Основне завдання статті полягає у визначенні ролі та місця професійної етики в системі державної служби України на основі аналізу основних тенденцій і перспектив утвердження етики державних службовців

з використанням потенціалу освітніх і тренінгових програм, виявлених у результаті анонімного опитування державних службовців.

Виклад основного матеріалу. Дослідження було проведено протягом січня-лютого місяця 2022 року, в тому числі за участі автора, в рамках міжнародного проекту, шляхом анонімного онлайн опитування державних службовців з використанням онлайн-сервісу для проведення опитувань *Google Forms*. Міжнародними експертами було розроблено типовий опитувальник для державних службовців, який використовувався для проведення анкетування у всіх країнах-партнерах проекту. Опрацювання отриманих результатів здійснено шляхом кількісного та якісного аналізу з використанням програмного забезпечення *SPSS 21*.

Здійснено порівняння даних шляхом застосування критерію Манна-Уїтні (U) та критерію Краскела-Уоліса (H), а також проведено кореляційний аналіз шляхом визначення коефіцієнту кореляції Пірсона (r).

У дослідженні взяли участь 2 048 державних службовців України. Ана-

лізуючи соціально-демографічний аспект опитаних державних службовців нами розглядалися показники: стать, вік, стаж державної служби. Так, із загальної кількості 2048 державних службовців, що брали участь у анкетуванні, 58,5% – склали держслужбовці віком 41-59 років; 25,6% – віком від 30 до 40 років; 11,0% – молоді працівники держслужби; 4,9% – у віці понад 60 років. Таким чином, можна констатувати, що основною групою респондентів, що пройшли опитування, є державні службовці у віковому сегменті від 30 до 59 років.

Характеризуючи співвідношення чоловіків і жінок у вибірці, можна говорити, що жінки переважають за чисельністю (62,2%), становлячи трохи менше двох третин опитаних. У вибірці найбільшу кількість респондентів (59,8%) склали державні службовці, які мають стаж державної служби від 11 до 20 років; у 23,0% респондентів – від 1 до 10 років; у 13,4% респондента – понад 20 років; 3,6% респондента стаж роботи на державній службі до 1 року (Рис.1).

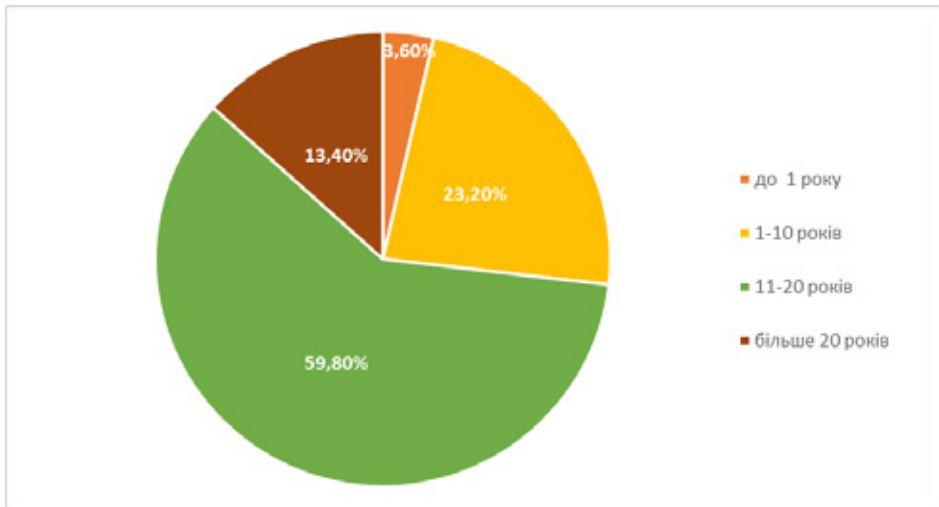

Рис.1 Стаж роботи на державній службі

Дотримання державними службовцями принципів професійної етики є актуальною проблемою сьогодення, оскільки зрілість суспільства визначається тим, наскільки вкорінені у його життєдіяльність вищі моральні цінності. Особлива актуальність етики державної служби обумовлена тим, що питання етики, норм і правил поведінки державних службовців частково регулюється окремими положеннями різних нормативних актів.

Вбачається, що етика державного службовця – це система придатних і глибоко усвідомлених цінностей, принципів і норм поведінки, певний порядок дій, правил взаємин і принципів державно-службових відносин, що властиві конкретній державі та суспільству та містять правила і вимоги моралі, сприяють утвердженню добросовісності, сумлінності, професіоналізму та патріотизму державних службовців. Зрозуміло, що проблеми етичної поведінки державних службовців потребують належно теоретико-методологічного обґрунтування на основі проведення відповідних «польових досліджень», складовою яких є й репрезентоване дослідження, а також свого унормування.

Констатуючи ставлення державних службовців до основоположних принципів професійної етики, на наш погляд, є усвідомлення ними, що для оцінки етичності їх поведінки необхідні вищі стандарти, ніж звичайні моральні норми, оскільки державні службовці можуть перевищувати свої повноваження і зловживати владою. На нашу думку, значимість етичних аспектів діяльності державних управлінців суттєво зростає в процесі побудови правової, демократичної,

соціальної держави. Домінуючими факторами продуктивних суспільних взаємодій стають довіра громадян до влади, спроможність державних управлінців ефективно та відповідно до етичних норм виконувати своє соціальне призначення.

На питання пріоритетності принципів професійної етики респонденти могли давати трохи більше трьох відповідей із запропонованих у опитувальнику варіацій. Загальна кількість отриманих відповідей – 5 764. Детально думка опитаних державних службовців відбито у *Таб. 1*.

Таким чином, найважливішими принципами етики для держслужбовців є професійна відповідальність (30.7%), законність (29.3%), сумлінності (11.4%), неупередженості та незалежності (9.2%) та повага до гідності, рівності, різноманіття та конфіденційності всіх осіб (6.3%).

Етичні принципи державного службовця – це принципи, якими можна оцінити поведінку як правильну чи неправильну, хорошу чи погану. Етика в суспільстві відноситься до добре обґрунтованих стандартів добра і зла. Етика державного службовця – це постійні зусилля, спрямовані на те, щоб люди та інституції, які вони формують жили відповідно до розумно обґрунтованих стандартів.

Слід зазначити, що Постановою Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2016 року № 65 затверджені «Правила етичної поведінки державних службовців». Дія цієї Постанови наразі не чинна. Але ці правила та норми взято за основу головного документу, які регулюють та узагальнюють моральні засади діяльності державних службовців у дотриманні принципів етики

Пріоритетність принципів професійної етики державних службовців

№ з/п	Критерій	Кількість відповідей	% від загальної кількості відповідей
1	Незалежності та неупередженості	531	9,2
2	Сумлінності	659	11,4
3	Законності	1681	29,3
4	Лояльності	109	1,9
5	Підзвітності	149	2,6
6	Професійної відповідальності	1769	30,7
7	Справедливості	358	6,2
8	Повага, рівність, конфіденційність всіх осіб	362	6,3
9	Політичної нейтральності	17	0,3
10	Гуманізму	121	2,1

державної служби, «Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування», затверджені Наказом Національного агентства України з питань державної служби № 158 від 5 серпня 2016 року [5]. Надалі ці правила були доповнені та затверджені Наказом Національного агентства України з питань державної служби від 28 квітня 2021 року № 7221. Держслужбовці та посадові особи місцевого самоврядування України у процесі своєї діяльності повинні дотримуватися етичних правил і діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою.

На питання щодо розуміння сутності та стандартів етики державних службовців нами отримані наступні результати (Рис.2):

- більшість 30,88% респондентів у відповідях асоціюють етику державних службовців з сумлінністю;

- 31,7% – з відсутністю конфлікту інтересів;

- 30,98% – із законністю дій у сфері професійної діяльності;

- 3,56% – з вірністю;

- 3,58% – з нейтральністю.

При дослідженні питання сутності терміну «конфлікт інтересів» отримано такі результати (див. рис. 3). За результатами аналізу можна констатувати, що більшість респондентів (69,5%) сутність терміну «конфлікт інтересів» розуміють у трактуванні «ситуація, за якої моя особиста зацікавленість впливає на належне виконання моїх посадових (службових) обов'язків». Тези: «нерозуміння між колегами» – присутні у відповідях 7,3% респондентів; «не співпадіння моїх інтересів з інтересами колег» – 13,4%; «Просування особистих інтересів» – 8,5%; «утиск моїх прав на роботі» – 1,1%; «Я не знаю, що таке «конфлікт інтересів» – 0,1%.

Слід зазначити, що проблема врегулювання конфлікту інтересів відображена в ряді національних та міжнародних правових документів. Так,

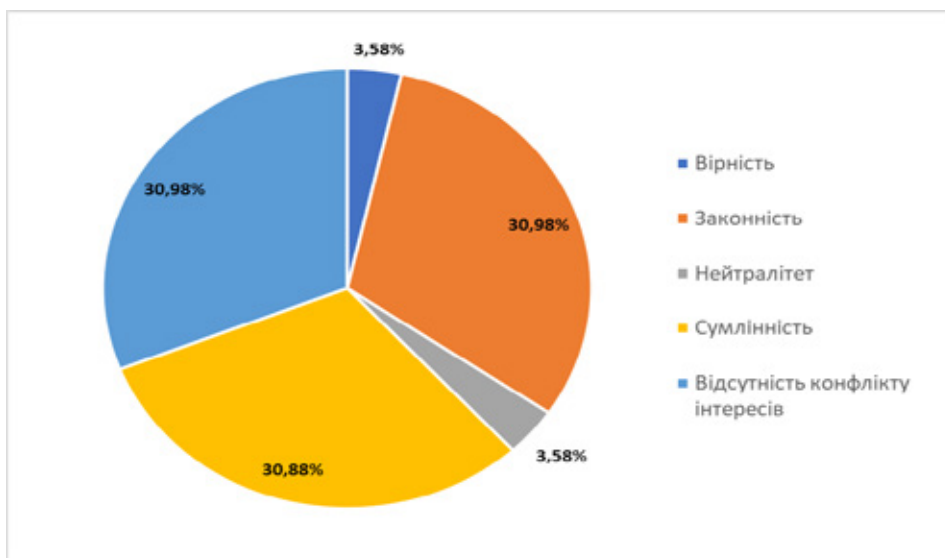

Рис. 2 Специфіка розуміння респондентами сутності феномена «етика державних службовців».

Рис.3 Специфіка розуміння респондентами сутності феномену «конфлікт інтересів»

проблема конфлікту інтересів розглядається в Міжнародному кодексі поведінки державних посадових осіб (ООН, 1996 р.) (Розділ 2 «Колізії інтересів та відмова від права») [6], Європейському кодексі поведінки для місцевих і регіональних виборних представників (Рекомендації Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи, 1999 р.)

(Стаття 10 «Конфлікт інтересів»), Модельному кодексу поведінки державних службовців (Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи, 2000 р.) (Стаття 13 «Зіткнення інтересів»), Настанові Організації Економічного Співробітництва та Розвитку щодо вирішення конфлікту інтересів на державній службі (2003 р.), та ін.[3]

В Україні конфлікт інтересів врегульовується, перш за все, такими законодавчими актами як Закон України «Про запобігання корупції» (2014 р.) (Розділ V. «Запобігання та врегулювання конфлікту інтересів»), «Загальні правила поведінки державного службовця» (2010 р.) (Розділ III. «Врегулювання конфлікту інтересів»)[7].

У «Настанові Організації Економічного Співробітництва та Розвитку щодо вирішення конфлікту інтересів на державній службі» конфлікт інтересів визначається як конфлікт між суспільно-правовими обов'язками та приватними інтересами державної посадової особи, при якому її приватні інтереси (що впливають з положення посадової особи як приватної особи) здатні неправомірним чином вплинути на виконання нею офіційних обов'язків або функцій. При такому визначенні термін «конфлікт інтересів» має таке ж значення, як і термін «фактичний конфлікт інтересів» [8, 9].

При цьому особи, у яких наявний реальний чи потенційний конфлікт інтересів, можуть самостійно вжити заходів щодо його врегулювання шляхом позбавлення відповідного приватного інтересу з наданням підтверджуючих це документів безпосередньому керівнику або керівнику органу, до повноважень якого належить звільнення/ініціювання звільнення з посади. Позбавлення приватного інтересу має виключати будь-яку можливість його приховування [7].

В цілому на публічній службі існує необхідність в створенні системи позитивних і негативних стимулів, яка б істотно більшою мірою, ніж сьогодні, заохочувала належне виконання службовцем своїх обов'язків і робила б невиконання неналежну поведінку [10].

При цьому, слід зазначити, що Конвенція ООН проти корупції встановлює вимоги щодо попередження конфлікту інтересів не лише до державних управлінців, а й до держав. Згідно з Конвенцією кожна держава, що входить до складу ООН, має прагнути відповідно до принципів свого внутрішнього законодавства створювати, підтримувати та укріплювати такі системи, які сприяють прозорості й попереджають виникнення колізії інтересів [6, 13].

Результати опитування (Рис. 4) про причини пасивної громадянської позиції державних службовців при порушенні етичних норм на робочому місці надають корисну інформацію про необхідність та додаткові потреби у галузі навчання етики. Наприклад, відповіді (наведені нижче) на питання анкети про ставлення до сумнівної з точки зору етики практики, допомагає розкривати питання сумлінності, за якими може бути потрібне додаткове навчання. Отримано наступні результати:

- «Боюсь осуду (звільнення)»-відповіли 125 (5.8%) опитаних;
- «Якщо порушення було скоєно близькою мені людиною» – відповіли 225 (11%) респондентів;
- «Мене це ніяк не стосується» – відповідь 475 або (23.2%) респондентів;
- «Не хочу бути в ролі інформатора» – вважають 374 (18.3%) опитаних;
- «Я волію не втручатися в чужі справи» – відповідь 849 (41.5%) респондентів.

В Україні стандарти поведінки державних службовців регулюються законодавчими вимогами та правилами. Крім того, всі публічні службовці в Україні під час перебування на посаді зобов'язані регулярно подавати

відомості не лише про свої доходи, а й про витрати [9, 10]. Враховуючи вищезгадане, при відповіді на питання про використання державного майна в особистих цілях отримали очікуваний результат (Рис. 5):

- 999 (48.8%) респондентів дали негативну відповідь, тому, що цінують свою репутацію;
- 251 (12.2%) опитуваних не можуть використовувати цей ресурс за жодних обставин;

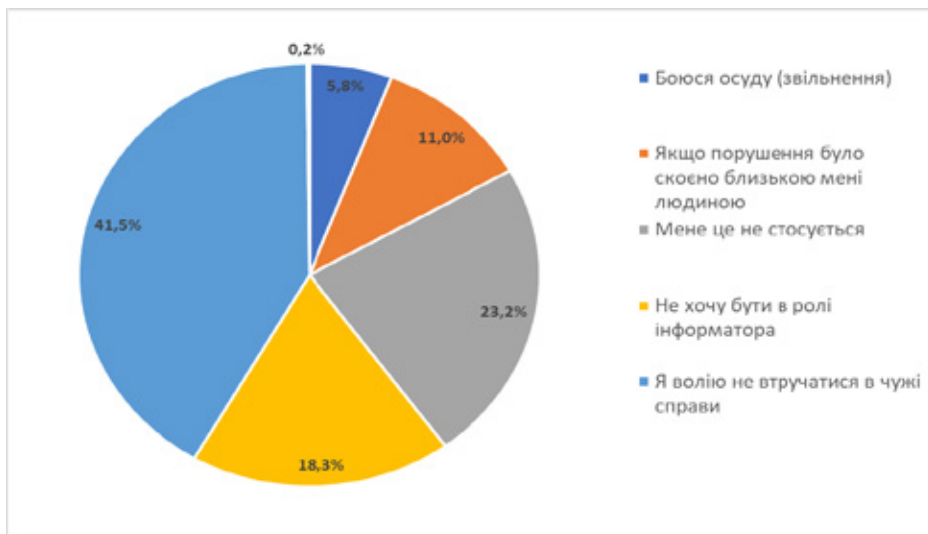

Рис. 4. Причини, чому державні службовці не завжди реагують на факт порушення етичних норм.

Рис. 5. Поведінкова реакція державних службовців на можливість використання державного майна у особистих цілях.

- 252 (12.22%) держслужбовців налаштовані швидше позитивно, якщо не буде завдано шкоди загальному благу;

- 207 (11%) респондентів можуть використовувати лише, якщо не буде завдано матеріальних збитків;

- практично пропорційну кількість 143 (7.0%) опитуваних відповіло, що зможуть використовувати в особистих цілях держмайно тільки в крайніх випадках і 138 (6.8%) опитуваних не можуть використовувати в особистих цілях держмайно, тому, що не хочуть засудження з боку колег;

- 41 (1.98%) опитуваних відповіли позитивно, якщо про це нікому не буде відомо.

Державні службовці усвідомлюють, що вони несуть пряму відповідальність перед громадянами та своєю країною. Нові способи здійснення державного управління та ведення державних справ створюють ситуації, коли державні службовці повинні отримувати практично орієнтовані знання та бути належним чином підготовленими для вирішення низки практичних питань в сфері етики навіть у випадках відсутності інструкцій про те, як вони мають діяти. Розробка нових та вдосконалення існуючих стандартів етичної поведінки у контексті діяльності державних службовців, враховуючи зростаючий рівень взаємодії між приватним та державним секторами, стали обов'язковою складовою реформи державної служби в Україні.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи викладене, зазначимо, що сучасні державні службовці в Україні здатні ефективно поєднувати управлінську

компетентність та етичну дисципліну, вміють зміщувати акценти з формальних норм на фундаментальні цінності. Одна з найважливіших передумов соціальної ефективності держави, один з головних напрямків реформування державної служби є врегулювання діяльності службовців на рівні цінностей та етики. Питання вдосконалення етики державного службовця постійно продовжують виникати, тому вивчення етики державного службовця як одного з найважливіших чинників є нагальною потребою, що впливає на ефективність роботи державної служби.

Узагальнюючи точки зору державних службовців, які приймали участь в опитуванні, можна дійти висновку про те, що низький етичний рівень державних службовців – одна з головних проблем у процесі модернізації традиційного суспільства. Змінити ситуацію можна шляхом підвищення ефективності державного апарату, запобіганням лобюванню вузьких інтересів на державній службі, впровадження ефективних механізмів контролю з боку громадянського суспільства за діяльністю посадових осіб. На нашу думку, це можливо лише при докорінних змінах двох ключових напрямків: у сфері професійної соціалізації державних службовців та становлення сучасної організаційної інфраструктури управління етикою в державній службі.

Констатуючи ставлення державних службовців до основоположних принципів професійної етики необхідно використовувати більш високі стандарти, ніж звичайні моральні норми, оскільки державні службовці можуть перевищувати свої повноваження та зловживати владою.

Конфлікт інтересів, тобто протиріччя між приватними інтересами чиновника та інтересами служби, наявність якого може вплинути на об'єктивність та неупередженість прийняття рішення, вчинення або утримання від скоєння відповідних дій під час його службової діяльності, розглядається як один із факторів, що сприяють розвитку корупції. В Україні правове регулювання та попередження конфлікту інтересів зафіксовано у Законі України «Про запобігання корупції». Відповідно до основ законодавства механізми запобігання конфліктам інтересів або їх врегулювання мають бути спрямовані на пошук балансу через виявлення ризиків, заборону неприйнятних форм конфліктів, адекватне управління конфліктними ситуаціями.

В етичних правилах державних службовців одночасно враховуються і загальнолюдські, і специфічні якості їхнього морального вигляду. Їхня професійна чесність і надійність створюють основи для суспільної довіри, будучи індикатором професійної придатності до державної служби як виду діяльності. Але іноді відбуваються ситуації, коли порушуються існуючі етичні та правові стандарти. Для вирішення таких завдань, особливу увагу слід приділити підготовці спеціальних практичних програм навчання з етики, які мають ґрунтуватися на реальних прикладах діяльності державної установи.

Комплекс проблем, порушених нами в опитуванні, не вичерпуються тими питаннями, які були проаналізовані. Нині питання вдосконалення етики потребують постійно глибокого аналізу. У той же час, багато держав світу приходять до висновку, що сис-

теми, які зазвичай регулювали і спрямовували поведінку державних службовців, часто вступають у суперечність з висунутими до них вимогами та виявляються недостатніми для нових управлінських ролей. Ці нові ситуації створюють нові парадигми, які потрібно вирішувати із застосуванням комплексних підходів.

До того ж, військова агресія РФ проти України і понад два місяці героїчної оборони України ставлять нові виклики щодо професійної етики державного службовця. Очевидно, що надалі етична поведінка вітчизняних державних службовців буде асоціюватися не лише зі справедливістю, доброчесністю та високим професіоналізмом, а у першу чергу, з професіоналізмом і вмінням відстоювати і захищати інтереси Батьківщини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аристотель. Политика: Пер. с греч., предисл. и послесл. С. А. Жебелева : примеч. и комент. А. И. Доватура. М.: Академический проект, 2015. 318 с.
2. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре: Трактаты /В.С. Алексеев-Попов, Ю.М. Лотман, Н.А. Полторацкий, А.Д. Хаютин. Москва: Наука, 1969. С. 151-302.
3. Василевська Т.В. Особистісні виміри етики державного службовця: моногр. Київ: НАДУ, 2008. 336 с.
4. Мельников В. П. Державна служба в Україні: Історичний досвід. Київ: РАГС, 2010. 389 с.
5. Про затвердження загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування: Наказ Національного агентства України з питань державної служби від 5 серпня 2016 року № 158 / Ліга-Закон. URL:

http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/RE29333.html

6. Конвенція ООН Проти корупції, прийнята 31.10.2003, ратифікована Україною 18.10.2006 / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16

7. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>

8. Recommendation of the council on guidelines for managing conflict of interest in public service [Електронний ресурс]. URL: <http://www.oecd.org/dataoecd/13/22/2957360.pdf> – Назва з екрану.

9. Морально-етичні засади розвитку державної служби України: європейський та вітчизняний досвід : наук. розробка. за заг. та наук. ред. проф. С.М. Серьогіна. Київ: НАДУ, 2018. 48 с.

10. Методична рекомендація на тему: «Етика державного службовця» [Електронний ресурс]//Голосіївська районна в місті Києві державна адміністрація. URL: <https://golos.kyivcity.gov.ua/news/4725.html>.

11. Модельний кодекс поведінки. URL: http://crimcor.rada.gov.ua/komzloch/control/uk/publish/article;jsessionid=C75D14A4396DDB62F4F196E8FD76B58Eart_id=48082&cat_id=46352.

12. Сайт Національного агентства з питань державної служби. Модернізація державного управління та державної служби: проблеми, ресурси, результати [Електронний ресурс]. URL: http://nads.gov.ua/control/uk/publish/articleart_id=291420&cat_id=41071.

13. Мельник М. І. Розвиток людського ресурсу – основа національної безпеки України Київ: Політконсалтинг, 2019. С. 108–117, 139–163.

14. Соколов В., Турчинов А. Державна служба: моральні основи, професійна етика. Харків: РАГС, 2010. 367 с.

15. Войтенко А.Б., В.П. Янчук. Сучасна політична еліта в Україні: особливості

формування // Трансформація українського суспільства та його еліт у контексті цивілізаційного розвитку Європи: моногр. За ред. І.А. Мельничука. Житомир: Рута, 2019. 200 с.

REFERENCES:

1. Aristotel, (2015). *Politika [Politics]*. Moskva: Akademicheskij proekt [in Ukrainian].

2. Russo, Zh.-Zh. (1969). *Ob obshestvennom dogovore [About the social contract]*. Moskva: Nauka [in Russian].

3. Vasilevska, T.V. (2008). *Osobistisni vimiri etiki derzhavnogo sluzhbovcya [Personal dimensions of civil servant ethics]*. Kyiv: NADU. [in Ukrainian].

4. Mel'nykov, V. P. (2010). *Derzhavna sluzhba v Ukraini: Istorychnyj dosvid [Public service in Ukraine: Historical experience]* Kyiv: RAHS [in Ukrainian].

5. Nakaz National Agency of Ukraine for public service “Pro zatverdzhennya zagalnih pravil etichnoyi povedinki derzhavnih sluzhbovciv ta posadovih osib misceвого samovryaduvannya” [The Order of the National Agency of Ukraine for Civil Service “On approval of general rules of ethical conduct of civil servants and local government officials”]. (n.d). *search.ligazakon.ua* Retrieved from http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/RE29333.html (in Ukrainian). [in Ukrainian]

6. Konvenciya OON Proti korupciyi [UN Convention against Corruption]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995> [in Ukrainian].

7. Zakon Ukrayini “Pro zapobigannya korupciyi” [The Law of Ukraine “On the prevention of corruption”]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z1089-10> [in Ukrainian].

8. Recommendation of the council on guidelines for managing conflict of interest in public service [Recommendation of the council on guidelines for managing conflict

of interest in public service]. *www.oecd.org* Retrieved from <http://www.oecd.org/dataoecd/13/22/2957360.pdf> [in Ukrainian].

9. Serogina, S.M. (2018). *Moralno-etichni zasady rozvitku derzhavnoyi sluzhbi Ukraini: yevropejskij ta vitchiznyanij dosvid [Moral and ethical principles of civil service development of Ukraine: European and domestic experience]*. Kyiv: NADU [in Ukrainian].

10. Metodichna rekomendacija na temu: «Etika derzhavnogo sluzhbovcja» [Methodical recommendation on the topic: “Ethics of civil servants”]. The Goloseevskaya district in the city of Kiev state administration. *golos.kyivcity.gov.ua* Retrieved from <https://golos.kyivcity.gov.ua/news/4725.html> [in Ukrainian].

11. Model'nij kodeks povedinki [Model code of conduct]. *crimecor.rada.gov.ua* Retrieved from <http://crimecor.rada.gov.ua> [in Ukrainian].

12. Sajt Nacional'nogo agentstva z pitan' derzhavnoi sluzhbi. Modernizacija derzhavnogo upravlinnja ta derzhavnoi

sluzhbi: problemi, resursi, rezul'tati [Website of the National Civil Service Agency. Modernization of public administration and public service: problems, resources, results]. *nads.gov.ua* Retrieved from http://nads.gov.ua/control/uk/publish/article.art_id=291420&cat_id=41071 [in Ukrainian]

13. Mel'nyk, M. I. (2019). *Rozvytok liuds'koho resursu – osnova natsional'noi bezpeky Ukrainy [Human resource development – the basis of national security of Ukraine]*. Kyiv: Politikonsaltinh [in Ukrainian].

14. Sokolov, V. & Turchynov, A. I. (2010). *Derzhavna sluzhba: moral'ni osnovy, profesijna etyka [Public service: the moral foundations of professional ethics]*. Kharkov: RAHS [in Ukrainian].

15. Vojtenko, A. B. & Yakobchuk, V. P. (2019). *Suchasna politychna elita v Ukraini: osoblyvosti formuvannia [Modern political elite in Ukraine: features of formation]*. Zhytomyr «Ruta» [in Ukrainian].

ФУНКЦІОНУВАННЯ І РОЗВИТОК МЕХАНІЗМІВ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

УДК 352.07

[https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-2\(20\)-178-187](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-2(20)-178-187)

Жадан Олександр Васильович,

доктор наук з державного управління, професор кафедри економіки та менеджменту, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 61000, м. Харків, вул. Мироносицька, 1, тел.: 0677913497, e-mail: d.p.alex007@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8088-355X>

АДМІНІСТРАТИВНІ ПОСЛУГИ В СИСТЕМІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: СВІТОВІЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

Анотація. Узагальнено теоретичні підходи до визначення терміну «публічні послуги», який у розвинених країнах вважається загальнозживаним та звичним, тоді як в Україні поряд з ним останнім часом частіше вживається поняття «адміністративні послуги». Однак, незважаючи на таку універсальність, цей термін приховує різноманіття значень та концептуальних нюансів.

Визначено, що термін «публічні послуги» отримав глобальне поширення в останні три десятиліття завдяки хвилі адміністративних реформ у дусі Нового публічного менеджменту (New Public Management – NPM), що прокотилася по всьому світу і задала тон сучасному державному управлінню, як у розвинених, так і в країнах, що розвиваються. Незважаючи на свою поширеність та загальнозживаність, термін «публічні послуги» досі не набув єдиного наукового змісту і дуже слабо регламентований правом, хоча в останнє десятиліття у світі спостерігаються національні та регіональні тенденції, спрямовані на заповнення цієї прогалини. Причому в різних регіонах за цими тенденціями стоять різні рушійні сили, фактори та умови, що обумовлює різноманітність змісту понять, правових доктрин та інститутів, що формуються.

Встановлено, що одним із найбільш успішних у зарубіжних країнах проєктів щодо підвищення якості обслуговування населення в органах місцевого самоврядування стало створення так званих «цивільних офісів» (багатофункціональних центрів, центрів комплексного обслуговування, центрів обслуговування населення тощо), які дозволяють в одному місці здійснювати більшість найбільш затребуваних адміністративних процедур.

Виділено основні загальносвітові тенденції розвитку систем надання адміністративних послуг, серед яких їх переорієнтування з загальнодержавного на муніципальний рівень, уніфікація адміністративних послуг та організація їх надання за принципом «єдиного вікна» через спеціальні комплексні організаційні структури, створені органами місцевого самоврядування.

Ключові слова: місцеве самоврядування, адміністративні послуги, децентралізація владних повноважень, центри надання адміністративних послуг, уніфікація адміністративних послуг.

Zhadan Oleksandr Vasylovych,

Doctor of Science in Public Administration, Professor of department of Economics and Management, V.N. Karazin Kharkiv National University, 61000, Kharkiv, st. Mironosizka, 1, tel.: 0677913497, e-mail: d.p.alex007@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8088-355X>

ADMINISTRATIVE SERVICES IN THE SYSTEM OF LOCAL SELF-GOVERNMENT: WORLD EXPERIENCE AND UKRAINIAN REALITIES

Abstract. Theoretical approaches to the definition of the term «public services» are generalized, which in developed countries is considered common and common, while in Ukraine, along with it, the term «administrative services» has been used more often lately. However, despite such universality, this term hides a variety of meanings and conceptual nuances. It is determined that the term «public services» has become global in the last three decades due to the wave of administrative reforms in the spirit of the New Public Management (NPM), which swept around the world and set the tone for modern public administration, both developed and in developing countries. Despite its prevalence and universality, the term «public services» has not yet acquired a single scientific meaning and is very poorly regulated by law, although in the last decade there have been national and regional trends in the world to fill this gap. Moreover, in different regions, these trends are different driving forces, factors and conditions, which determines the diversity of the content of concepts, legal doctrines and emerging institutions. It was found that one of the most successful projects in foreign countries to improve the quality of public services in local governments was the creation of so-called «civilian offices» (multifunctional centers, integrated service centers, customer service centers, etc.), which allow most of the most required administrative procedures. The main global trends in the development of administrative services are highlighted, including their reorientation from the national to the municipal level, unification of administrative services and organization of their provision on a «single window» through special integrated organizational structures created by local governments.

Key words: local self-government, administrative services, decentralization of power, administrative service centers, administrative regulations, unification of administrative services.

Постановка проблеми. Одним з найважливіших аспектів розвитку місцевого самоврядування є можливість для членів територіальної громади отримання адміністративних послуг у достатньому обсязі, своєчасно, швидко і якісно, що сьогодні реалізовано ще недостатньою мірою. В цьому зв'язку вивчення проблематики організації надання адміністративних послуг у провідних країнах світу є вкрай актуальним. Пошук шляхів адаптації світового досвіду в цій сфері до умов формування сервісної спрямованості національної системи місцевого самоврядування потребує подальшого опрацювання та визначення відповідних науково-теоретичних підходів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання вивчення сутнісних характеристик адміністративних послуг та їх ролі в системі місцевого самоврядування завжди були в центрі уваги української науки, сучасних вчених-економістів і управлінців. Вагомий внесок у розвиток наукових поглядів на організаційні аспекти надання адміністративних послуг в системі місцевого самоврядування зробили Ю. Абраменко, О. Батанов, К. Ващенко, О. Врублевський, Ю. Ганущак, І. Дробот, Я. Жовнірчик, Н. Камінська, В. Куйбіда, В. Мамонова, К. Ніколаєнко, В. Полтавець, С. Саханенко, В. Тертичка, Ю. Шаров та інші.

Незважаючи на вагомий доробок вітчизняних та іноземних науковців, на даному етапі розвитку реформи місцевого самоврядування в Україні потребують ґрунтовнішого вивчення напрацювання провідних країн світу в сфері надання послуг населенню на муніципальному рівні.

Метою статті є вивчення досвіду надання адміністративних послуг органами місцевого самоврядування провідних країн світу та пошук шляхів його адаптації в процесі реалізації реформи децентралізації влади в Україні.

Виклад основного матеріалу. У світовій практиці існують різні концептуальні підходи до організації адміністративних послуг, яким властиві певні спільні риси і загальних тенденцій, але все ж таки вони не складають поки що єдиної наукової концепції. Простіше кажучи, у різних країнах «адміністративні послуги» розуміють по-різному.

Інститут громадських послуг має вже досить тривалу історію: у країнах Заходу він розвивається вже понад півтора століття. Сьогодні термін «публічні послуги» у розвинених країнах вважається загальноновживаним та звичним, тоді як в Україні поряд з ним останнім часом частіше вживається поняття «адміністративні послуги». Однак, незважаючи на таку універсальність, цей термін приховує різноманіття значень та концептуальних нюансів. Британське «Public services» зовсім не те саме, що французьке «Service public». І відмінності тут зовсім не суто філологічні. У Німеччині розуміння публічних послуг тісно пов'язане з концепцією *Daseinvorsorge*, що можна перекласти як «життєзабезпечення» або «турботу про життя». Свої особливості мають «публічні послуги» у Скандинавських країнах. Країни, які вибудовували свої адміністративні реформи шляхом доктринального запозичення у Заходу, а це переважна більшість країн світу, створили інституційну палітру відповідно до переважаючих каналів рецепції [1].

Теоретичний опис інституту адміністративних послуг у сучасній науці далекий від завершеності. Єдиної концепції поки що немає. Це можна пояснити такими причинами:

- становлення інституту адміністративних послуг було пов'язане із формуванням і еволюцією сучасних держав, а ці процеси у кожній країні протікали зі своїми національними особливостями. Тому за всієї схожості об'єктивного змісту «громадських послуг» у різних країнах, теоретичні концепції цього інституту значно різняться;

- вся історія розвитку державного управління за останні два століття характеризується постійною боротьбою ідей, підходів та доктрин. Зміна наукових парадигм неминуче трансформувала розуміння громадських послуг та управління в цілому. А оскільки науковий пошук у світі йшов нерівномірно і різними шляхами, відповідно, теоретичні ставлення до громадських послуг склалися неоднаково;

- парадоксально, але через свою загальнозживану природу термін «публічні послуги» у принципі не вимагав наукового пояснення у країнах, де він склався природно-історично. Актуальність прояснення його концептуального змісту була зумовлена процесами глобальної та регіональної інтеграції, у ході яких йшов активний обмін досвідом та запозичення інститутів.

Термін «громадські послуги» отримав глобальне поширення в останні три десятиліття завдяки хвилі адміністративних реформ у дусі Нового публічного менеджменту (New Public Management – NPM), що прокотилася по всьому світу і задала тон сучасному державному управлінню, як у розвинених, так і в країнах, що розвиваються.

Незважаючи на свою поширеність та загальнозживаність, термін «публічні послуги» досі не набув єдиного наукового змісту і дуже слабо регламентований правом, хоча в останнє десятиліття у світі спостерігаються національні та регіональні тенденції, спрямовані на заповнення цієї прогалини. Причому в різних регіонах за цими тенденціями стоять різні рушійні сили, фактори та умови, що обумовлює різномірність змісту понять, правових доктрин та інститутів, що формуються. Неабиякою мірою така різномірність пояснюється суттєвими відмінностями в соціально-культурних витоках та політико-правовому контексті становлення інституту громадських послуг у різних країнах та регіонах світу.

Наприклад, у Великій Британії, яка є визнаним лідером у розвитку публічних послуг, цей інститут історично формувався у відповідь на потреби суспільства, що зростають, у централизованому соціально-комунальному обслуговуванні під впливом процесів урбанізації та індустріалізації, які активно набирали чинності в другій половині XIX століття. Тому початковий сенс, закладений у цей інститут, мав явно комунальний характер [2].

У США під публічними послугами спочатку розуміли базові комунальні послуги населенню. У XIX столітті такі послуги надавалися приватними компаніями, які діяли виходячи з громадських договорів із державними органами. На початку XX століття багато штатів почали ухвалювати закони, які уповноважили муніципалітети в односторонньому порядку регулювати ціни на комунальні послуги. Згодом це питання перейшло до відання влади штатів, де створювалися спеціаль-

ні регулюючі органи – комісії з комунального господарювання (public utilities commissions). Таким чином, зростаюча адміністративна держава розширювала свої соціальні функції, беручи під свій контроль традиційні та нові публічні послуги.

Становлення інституту громадських послуг у Німеччині, безумовно, обумовлено загальними особливостями становлення німецької національної державності, що сталося пізно, лише наприкінці XIX століття. Характерною рисою німецького шляху є домінування ідеї правової держави (Rechtsstaat) у національному будівництві, яка служила концептуальною платформою розвитку всіх громадських інститутів, зокрема і громадських послуг.

У Німеччині на становлення інституту громадських послуг значний вплив справила наукова доктрина, розроблена видатним вченим-адміністративістом Ернстом Форстхоффом. У роботі 1938 р. «Публічна адміністрація як суб'єкт, який надає публічні послуги», Форстхофф вперше науково обґрунтував концепцію управління, що надає послуги населенню [3]. До цього управління описувалося переважно у логіці примусу: як владно зобов'язуючий вплив. Форстхофф вважав помилкою зводити проблематику адміністративного права до питань правомірності державного примусу та захисту прав громадянина, що було притаманно ліберальній правовій науці на той час. Натомість він пропонував зосередитися на нових функціях зростаючої адміністративної держави, пов'язаних із турботою про життя людей.

Для Франції термін «суспільні послуги» в принципі нехарактерний. Тут

інститут громадських послуг формувався під назвою *service public*, що означає громадську службу для суспільства. Французька концепція громадської служби вибудовувалась навколо ідеї сильної держави, покликаної забезпечити здійснення ідеалів суспільства та задоволення його потреб. Призначення громадської служби – забезпечення соціального блага. Громадське благо важко визначити однозначно, але без нього публічна служба та громадські послуги для французів немислимі. Французька доктрина громадських послуг завжди надавала великого значення рівності, законності та справедливості. У Франції громадська служба досить рано стала регламентуватися адміністративним правом і підлягала контролю з боку адміністративної юстиції на чолі з Державною радою. Французький підхід до організації громадських послуг у науці називають етатистським, тобто збудованим навколо держави [2].

Зауважимо, однак, що етатистський підхід до публічних послуг не заважав французам делегувати функції надання таких послуг приватним підприємствам на основі публічних договорів. Вважалося, що обов'язок муніципалітету – забезпечити надання громадських послуг населенню, але необов'язково надавати їх самостійно. Відомо, що наприкінці XIX століття численні муніципалітети (*commune*) у Франції часто практикували аутсорсинг у сфері водопостачання та санітарії, укладаючи контракти з приватними чи громадськими підрядниками.

Громадські послуги у країнах Скандинавії завжди мали характер суспільного благоустрою і мали тенденцію до універсальності. Громадське управління в скандинавських країнах істо-

рично сильно децентралізоване і засноване на принципі консенсусу, тому громадські послуги спочатку були у віданні місцевої влади, яким широко сприяли розвинені структури громадянського суспільства (благодійні організації).

Принцип універсальності громадських послуг, притаманний скандинавських країн, добре ілюструється наступним прикладом: 1909 р. Норвегія першою у світі запровадила систему сімейного соціального страхування працівників, за якою працівник і його діти вважалися автоматично застрахованими разом із ним без додаткових страхових внесків. Подібні системи соціального страхування з'явилися в інших європейських країнах лише у 30-ті роки ХХ століття [1].

Можна сказати, що становлення адміністративної держави та розширення її функцій із забезпечення соціально-культурних потреб населення – це загальний фактор, що визначив становлення інституту громадських послуг у країнах Заходу у другій половині ХІХ – у першій половині ХХ століть.

Загальносвітовою тенденцією останнього десятиліття є розвиток організаційних форм надання адміністративних послуг органами місцевого самоврядування за принципом «одного вікна». Технології сприяють реалізації проекту держави одного вікна так само, як вони сприяли модернізації підходу до роботи з клієнтами у банках та телефонних компаніях. Деякі зміни, засновані на подібних технологіях, включають покращені веб-сайти з порталами, адаптованими до потреб громадян та підприємств, спільними внутрішніми системами, що підтримують усі канали, та адек-

ватною підтримкою безпеки та конфіденційності. В цілому, перехід до уряду одного вікна в розвинених країнах практично неминучий, але і для ринків, що розвиваються, є привабливою моделлю. Його переваги – щасливіші громадяни, продуктивніші підприємства та інтегрований уряд.

Одним із найбільш успішних у зарубіжних країнах проєктів щодо підвищення якості обслуговування населення в органах місцевого самоврядування стало створення так званих «цивільних офісів» (багатофункціональних центрів, центрів комплексного обслуговування, центрів обслуговування населення тощо), які дозволяють в одному місці здійснювати більшість найбільш затребуваних адміністративних процедур. Тут можна отримати довідку, соціальну допомогу, зареєструвати придбання та продаж квартири тощо. Основними цілями створення «цивільних офісів» є скорочення часу на проходження процедур шляхом розміщення спеціалістів різних установ в одному будинку, покращення взаємодії між різними установами, підвищення комфортності здійснення процедур та ін. Такі офіси створені у багатьох зарубіжних країнах. Проте механізм їх функціонування, обсяг процедур, що надаються в різних країнах, відрізняються. Нижче ми розглянемо кілька прикладів організації цивільних офісів окремих країн.

Ключовою ланкою системи підвищення якості адміністративних послуг у Греції є мережа центрів обслуговування громадян. На даний час в країні вже створено 1083 таких центрів виходячи з принципу, згідно з яким у кожному муніципалітеті країни має працювати як мінімум один центр об-

слуговування громадян. У середньому один центр має обслуговувати до 10 тис. осіб [2].

Центр є підрозділом органу місцевого самоврядування (префектури або громади), однак фінансування їх діяльності в повному обсязі здійснюється за рахунок коштів центрального бюджету, що виділяється МВС. Кошти передаються як цільової субсидії до бюджету органу місцевого самоврядування. МВС здійснює контроль за використанням коштів, що виділяються, а також оцінку результативності діяльності центру. У компетенції МВС також вирішення кадрових питань щодо керівництва центру.

Порядок надання послуг у центрі виглядає наступним чином. Громадянин звертається у сектор прийому заяв особисто, пред'являючи посвідчення особи. Співробітник центру заповнює наявну електронну форму заяви про надання послуги, роздруковує її, після чого громадянин підписує заяву. Прийнята заява реєструється, і надсилаються електронні запити затвердженої форми до органів, компетентних видавати необхідні документи або вчиняти іншу адміністративну дію. Підсумкові документи, отримані центром, надсилаються громадянину поштою рекомендованим листом (безкоштовно) або якщо громадянин побажав прийти за документами особисто, йому надсилається SMS-повідомлення про можливість отримати документи.

У Німеччині у кожному з районів м. Берліна існують відомства у справах громадян, до складу яких входять приймальні для громадян. Кількість таких приймалень у різних районах міста коливається від 3 до 5 в залеж-

ності від чисельності населення, що проживає у районі. Як правило, в одній приймальні для громадян працює від 8 до 12 працівників. Загалом у місті Берліні 46 таких прийомних. Прийомні для громадян розташовані у різних місцях району, що дозволяє реалізувати принцип «крокової доступності» послуг населенню. Кількість послуг, що надаються жителям Берліна у прийомних для громадян, на даний час становить 60 (постановка на облік, видача закордонного паспорта з біометричними даними, засвідчення деяких видів документів (нотаріальні дії), призначення допомоги на дитину, видача посвідчення водія тощо) [1].

Цікавим є досвід створення відповідного центру комплексного обслуговування «Центрелінк» (Centrelink) в Австралії. Центрелінк є державним відомством Австралії, що надає комплекс послуг населенню. Центрелінк створений для надання якомога ширшого спектра послуг за принципом «одного вікна» і є складовою частиною Департаменту соціального забезпечення.

Становлення системи надання адміністративних послуг в Україні відбувалося під впливом, перш за все, європейського досвіду, починаючи з 2006 року, коли Урядом було затверджено Концепцію розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади [4]. У цій Концепції було зафіксовано важливі положення доктрини адміністративних послуг (поняття адміністративних послуг та принципи їх надання), визначені основні задачі реформи.

З 2010 року почала приділятися значна увага й розвитку інтегрованих офісів з надання адміністративних послуг. До міст лідерів (зокрема, Ві-

ниці та Івано-Франківська, які ініціативно відкрили перші центри адміністративних послуг) почали додаватися й інші, підтримані державою пілотні міста (Луганськ, Кіровоград, Київ) [5].

Подальший розвиток системи надання адміністративних послуг знайшов своє відображення в ухваленому 6 вересня 2012 року Законі України «Про адміністративні послуги» [6]. Попри неоднозначність з теоретичної точки зору законодавчої фіксації категорії «адміністративні послуги», наразі може йтися і про його позитивний вплив. Політика держави була зорієнтована на пересення основної частки завдань з надання адміністративних послуг на органи місцевого самоврядування.

Реформа децентралізації влади в Україні, розпочата у 2014 році, змінила вектор державної політики щодо надання адміністративних послуг у напрямку поступової передачі цих повноважень від органів державної виконавчої влади до органів місцевого самоврядування.

Підтвердженням цієї тенденції стало набрання чинності 29 листопада 2020 року Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації мережі та функціонування центрів надання адміністративних послуг та удосконалення доступу до адміністративних послуг, які надаються в електронній формі». Він вніс суттєві зміни в організацію надання адміністративних послуг [7].

Так, зокрема центри надання адміністративних послуг утворюються:

- Київською, Севастопольською міською, районною у місті Києві, Севастополі державною адміністрацією;
- міською, селищною, сільською радою.

Прикінцевими та перехідними положеннями Закону встановлено завдання утворити центри надання адміністративних послуг органам місцевого самоврядування:

- до 1 січня 2022 року – населених пунктів, які станом на 1 січня 2020 року були адміністративними центрами районів;

- до 1 січня 2023 року – населених пунктів, що представляють інтереси територіальних громад з населенням понад 10 тис мешканців;

- до 1 січня 2024 року – населених пунктів, що представляють інтереси територіальних громад з населенням менш як 10 тис мешканців.

Отже, адміністративні послуги є важливим елементом реформи децентралізації, адже органи місцевого самоврядування отримують додаткові повноваження щодо їх надання. Для населення ж зручніше отримати ту чи іншу послугу у своїй громаді ніж їхати в районний центр. При цьому надзвичайно важливо упродовж перехідного періоду не допустити погіршення для громадян та бізнесу доступу до адміністративних послуг.

З метою подальшої інтеграції адміністративних послуг у діяльність оновлених територіальних громад 18 серпня 2021 року Уряд прийняв розпорядження, відповідно до якого вносяться зміни до розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 травня 2014 р. №523 «Деякі питання надання адміністративних послуг через центри надання адміністративних послуг». Кабінет Міністрів затвердив перелік адміністративних послуг органів місцевої влади та органів місцевого самоврядування, які є обов'язковими для надання у ЦНАПах. Перелік складаєть-

ся з понад 400 послуг у різних сферах і сформований на основі інформації, що міститься у Реєстрі адміністративних послуг [8].

Як повідомляв Укрінформ, з початку 2021 року українці отримали понад 10 млн послуг у центрах надання адміністративних послуг. З початку року мережа ЦНАПів в Україні зросла до 2337 точок доступу до адмінпослуг [9].

Висновки. Вивчення світового досвіду організації надання адміністративних послуг на муніципальному рівні дозволило зробити наступні висновки.

Серед загальносвітових тенденцій розвитку систем надання адміністративних послуг слід виділити, перш за все, їх переорієнтування з загальнодержавного на муніципальний рівень, уніфікацію адміністративних послуг та організацію їх надання за принципом «єдиного вікна» через спеціальні комплексні організаційні структури, створювані органами місцевого самоврядування.

Впровадження системи центрів обслуговування громадян дозволило: покращити взаємодію громадян та публічної влади, оскільки громадянин може отримати практично будь-яку послугу в одній установі; спростити багато адміністративних процедур; суттєво скоротити час надання послуг; знизити рівень корупційності, оскільки громадянин взаємодіє не з представником органу, що безпосередньо надає послугу, а з центром, що є посередником між громадянином та владою, якість роботи якого визначається кількістю та швидкістю обслугованих громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Kim Viborg Andersen. E-government and Public Sector Process Rebuilding: Dilettantes, Wheel Barrows, and Diamonds. – Kluwer academic publishers, 2004. – P. 58-62.

2. Kettl D. The Global Public Management Revolution / Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2005. – P. 30-33.

3. Meinel Florian. Ernst Forsthoff and the Intellectual History of German Administrative Law. – German Law Journal. – No. 8. – 2007. – pp. 785-799.

4. Постанова Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади» від 15 лютого 2006 р. № 90-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/npras/29277762>.

5. Надання адміністративних послуг у муніципальному секторі. Навчальний посібник для посадових осіб місцевого самоврядування / В.Тимошук // Асоціація міст України. – К.: ТОВ «ПІДПРИЄМСТВО «ВІ ЕН ЕЙ», 2015. – 124 с.

6. Закон України «Про адміністративні послуги» від 6 вересня 2012 р № 5203-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text>.

7. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації мережі та функціонування центрів надання адміністративних послуг та удосконалення доступу до адміністративних послуг, які надаються в електронній формі» від 3 листопада 2020 р № 943-IX [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/943-20#Text>.

8. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Деякі питання надання адміністративних послуг через центри надання адміністративних послуг» від 16 травня 2014 р. № 523-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/523-2014-p#Text>.

9. ЦНАПи надаватимуть понад 400 послуг – Уряд затвердив перелік / Укрінформ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3299915-cnapi-nadavatimut-ponad-400-poslug-urad-zatverdiv-perelik.html>.

REFERENCES:

1. Kim Viborg Andersen (2004) *E-government and Public Sector Process Rebuilding: Dilettantes, Wheel Barrows, and Diamonds*. Kluwer academic publishers.

2. Kettl D. (2005) *The Global Public Management Revolution*. Princeton, N.J.:Princeton University Press.

3. Meinel Florian (2007) *Ernst Forsthoff and the Intellectual History of German Administrative Law*. German Law Journal. (No. 8), (P. 785-799).

4. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny «Pro skhvalennya Kontseptsiyi rozvytku systemy nadannya administratyvnykh posluh orhanamy vykonavchoyi vlady» [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine «On approval of the Concept of development of the system of providing administrative services by executive authorities»] (n.d.). [kmu.gov.ua](https://www.kmu.gov.ua/npas/29277762). Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/npas/29277762> [in Ukrainian].

5. *Nadannya administratyvnykh posluh u munitsypal'nomu sektori. Navchal'nyy posibnyk dlya posadovykh osib mistsevoho samovryaduvannya* [Provision of administrative services in the municipal sector. Textbook for local government officials]. Asotsiatsiya mist Ukrayiny. Kyiv: TOV «PIDPRYYEMSTVO «VI EN EY» [in Ukrainian].

6. Zakon Ukrayiny «Pro administratyvni posluhy» [Law of Ukraine «On Administrative Services»] (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text> [in Ukrainian].

7. Zakon Ukrayiny «Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo optymizatsiyi merezhi ta funktsionuvannya tsestriv nadannya administratyvnykh posluh ta udoskonalennya dostupu do administratyvnykh posluh, yaki nadayut'sya v elektronniy formi» [Law of Ukraine «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Concerning the Optimization of the Network and Functioning of Centers for Provision of Administrative Services and Improvement of Access to Administrative Services Provided in Electronic Form»] (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/943-20#Text> [in Ukrainian].

8. Rozporyadzhennya Kabinetu Ministriv Ukrayiny «Deyaki pytannya nadannya administratyvnykh posluh cherez tsestry nadannya administratyvnykh posluh» [Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine «Some issues of administrative services through the centers of administrative services»] (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/523-2014-p#Text> [in Ukrainian].

9. TSNAPy nadavatymut' ponad 400 posluh – Uryad zatverdyyv perelik [CNAPs will provide more than 400 services – Government approves list]. (n.d.). [ukrinform.ua](https://www.ukrinform.ua). Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3299915-cnapi-nadavatimut-ponad-400-poslug-urad-zatverdiv-perelik.html> [in Ukrainian].

Електронне наукове видання

**ЕКСПЕРТ:
ПАРАДИГМИ ЮРИДИЧНИХ НАУК
І ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ**

EXPERT: PARADIGM OF LAW
AND PUBLIC ADMINISTRATION

№ 2 (20) – квітень-травень 2022

Формат 70x100¹/₁₆.

Ум. друк. арк. 15.27. Обл.-вид. арк. 11,3.